



T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**ALÂÎ B. MUHİBBÎ EŞ-ŞÎRÂZÎ'NİN
“NETÎCETÜ'S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ'L-
MÛLÛK” ADLI ESERİ VE SİYASET DÜŞÜNCESİ**

Muhammed Salih İzgöer

2501120189

İSTANBUL 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**ALÂÎ B. MUHİBBÎ EŞ-ŞÎRÂZÎ’NİN
“NETÎCETÜ’S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ’L-
MÛLÛK” ADLI ESERİ VE SİYASET DÜŞÜNCESİ**

Muhammed Salih İzgöer
2501120189

Tez Danışmanı
Yrd.Doç.Dr. Mustakim Arıcı

İSTANBUL 2017



T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ



YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : MUHAMMED SALİH İZGÖER Numarası : 2501120189
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Danışmanı : YRD. DOÇ. DR. MUSTAKİM ARICI
Tez Savunma Tarihi : 16.11.2017 Saati : 15:00
Tez Başlığı : "ALÂİ B. MUHUBBİ EŞ-ŞİRÂZİ'NİN "NETİCETÜ'S-SÜLÜK Fİ TERCEME-İ NASİHATİ'L-MÜLÜK" ADLI ESERİ VE SİYASET DÜŞÜNCESİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ÖMER MAHİR ALPER		KABUL
2- YRD. DOÇ. DR. MUSTAKİM ARICI		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. İLKER KÖMBE		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. AHMET ERKAN ŞEKERCİ		
2- YRD. DOÇ. DR. HÜMEYRA ÖZTURAN		

ÖZ

Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin Netîcetü's-Sülûk fî Terceme-i Nasîhati'l-Mülûk Adlı Eseri ve Siyâset Düşüncesi

Muhammed Salih İzgöer

Bu tezde II. Selim (1566-1574) dönemi mesnevîhan ve siyâsetnâme müellifi olan Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin, (ö. 966/1559'dan sonra) Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) ait olan **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserinin Türkçe tercümelerinden **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserinin tanıtımı, kaynak ve içerik analizi ile siyaset düşüncesi ele alınmıştır. Eser **Nasîhatü'l-mülûk** çevirileri içinde yer yer şerhli ve mütercimmin önemli ilavelerini hâvi olması bakımından önem arz ettiği gibi II. Selim'e şehzadeliği döneminde sunulması bakımından da kayda değerdir.

Tezde ilk önce **Nasîhatü'l-mülûk** hakkındaki tartışmalar ve literatür, ayrıca eserin çevirileri üzerinde durulmuştur. İkinci olarak siyâsetnâme geleneği üzerinde durulmuş ve bir siyâsetnâme müellifi olarak Alâî b. Muhibbî hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un Muhibbî'ye aidiyeti, yazılış amacı ve tarihi, ayrıca nüshaları ve şerh tekniğine değinilmiştir. Son olarak Muhibbî'nin esere eklediği hususlar bağlamında eserin muhteva tahlili yapılmış ve Muhibbî'nin siyaset düşüncesinin ana hatları sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gazzâlî, Nasîhatü'l-mülûk, Alâî b. Muhibbî, Şerh, Siyasetnâme, Osmanlı Siyaset Düşüncesi.

ABSTRACT

Alāī b. Muhibbī al-Shīrāzī's Interpretation *Natīja al-Sulūk fī Tarjama-i Nasīhat al-Mulūk* And His Political Opinion

By

Muhammed Salih İzgöer

This thesis, which examines **Natīja al-Sulūk fī Tarjama-i Nasīhat al-Mulūk** of Alāī b. Muhibbī al-Shīrāzī, (after 966/1559 A.D.) a mesnevî interpreter (mesnevîhan) and an author of political treatise (siyasetnâme) in the reign of Selim II, aims to assess it, expose its sources and make a content analyses of the text and the author's political thought. The book is initially an interpretation of al-Ghazālī's (505/1111 A.D.) **Nasīhat al-Mulūk**. Besides being an outstanding translation, it also has an further significance in terms of containing crucial commentary additions of Muhibbī. Another prominent feature of **Natīja al-Sulūk** is to be dedicated to Selim II during his princehood.

Firstly discussions and literature about **Nasīhat al-Mulūk** and its interpretation takes place in the thesis. Secondly political treatise tradition has been depicted and information about Alāī b. Muhibbī has been given as a political treatise author. **Natīja al-Sulūk fī Tarjama-i Nasīhat al-Mulūk**'s authenticity to Muhibbī, its purpose, history, transcripts and annotation technique have also been mentioned. Finally, content analysis of **Natīja al-Sulūk fī Tarjama-i Nasīhat al-Mulūk** has been made in the context of Muhibbī's excursus and then Muhibbī's political opinion has been outlined.

Keywords: Ghazālī, Nasīhat al-Mulūk, Alāī b. Muhibbī, Commentary, Political Treatise, Ottoman Political Thought.

ÖNSÖZ

Siyaset alanını anlama, anlamlandırma, açıklama ve kural koyma bakımından ele alan İslâm siyaset düşüncesi birbirinden farklı geleneklerin neşvünemâ bulduğu zengin bir literatür ve terminolojiye sahiptir. Bu gelenekler içerisinde fukahânın siyaset anlayışını siyasetin meselelerinin İslâm hukuku açısından yorumlanması oluştururken, mütekellimûnun yaklaşımı imâmet problemi çerçevesinde şekillenmiştir. Ayrıca felâsifenin ideal devlet anlayışı ile tarihî-sosyolojik yaklaşımlar da zikredilmelidir. Bu anlayışlar içerisinde öne çıkan diğer önemli bir gelenek de siyâsetnâme geleneğidir. Devlet yönetimini geçmiş milletlerin ve ümmetlerin tecrübelerinin birikimi olarak kabul eden ve bu tecrübe ve nasihatleri çoğu zaman devlet ricaline sunma üzerinden gelişen siyâsetnâme geleneğinde yöneticilere devlet yönetiminin ilke ve prensipleri hatırlatılır.

Siyâsetnâme geleneği içinde Gazzâlî'nin Farsça olarak yazdığı **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserinin ayrı bir önemi vardır. Daha sonra Ali b. Mübârek b. Mevhûb (ö.?) isimli bir mütercim tarafından Arapça'ya çevrilmiş olan eser, eldeki araştırmalara göre XIII-XIX. yüzyıllar arasında Gazzâlî'nin Osmanlı Türkçesi'ne en çok çevrilen eseri olma özelliği taşımaktadır.

Tespit edilebildiği kadarıyla on üç tercümesi yapılmış olan eserin çevirileri, sadece bir çeviri olarak kalmamış, dönemini ve döneminin siyaset anlayışı ve tartışmalarını da yansıtan bir hüviyete bürünmüştür. Aynı zamanda yapılan tercümelerden kimileri dönemin sultanı, şehzadesi veya diğer devlet erkânına sunulmuş, böylelikle Osmanlı devlet ricâli üzerinde belli bir etki unsuru da olmuştur.

Yapılan tercümeler içerisinde, Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemi mesnevîhan ve şairlerinden Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı çevirisi, eserin tercümesi ile birlikte Muhibbî tarafından yer yer yapılan şerhleri ve önemli eklemeleri de hâvi olması bakımından dikkat çekicidir. Eserin günümüze ulaşan iki yazma nüshası ve konuyla ilgili çalışmalarda ilk önce Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Bayezid için tercüme edildiği belirlenen eserin daha sonra yeniden düzenlenerek Kanuni'nin diğer oğlu Şehzade Selim'e sunulduğu görülmektedir.

Bu tezle amacımız Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** çevirilerini tanıtmak ve ilgili tercümenin metin tahlilini yapmaktır. Ayrıca tahlilde mütercimın Gazzâlî'nin eserine ne gibi katkılarda bulunduğu ve bu katkılardan hareketle çeviri bağlamında Muhibbî'nin siyaset düşüncesi inceleme konusu yapılacaktır. Tezimiz üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eseri ile ilgili tartışmalı hususlara ve **Nasîhatü'l-mülûk** tercümelerine değindik. İkinci bölümde genel olarak siyâsetnâme geleneğinden bahsettik ve Alâî b. Muhibbî'nin hayatına ve eserlerine temas ederek **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserin özelliklerini belirlemeye çalıştık. Üçüncü bölümde ise eserin tahlilini ve Muhibbî'nin siyaset düşüncesini ele aldık.

Tezin hazırlanma süreci içerisinde yardımlarını ve desteğini esirgemeyen başta danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Mustakim Arıcı'ya, tezi okuyarak katkı ve tavsiyelerde bulunan hocalarım Prof. Dr. Ömer Mahir Alper ve Yard. Doç. Dr. İlker Kömbe'ye, metin okumalarında yer yer önemli hatırlatmalarda ve yardımlarda bulunan Yrd. Doç. Dr. Ahmet Zeki İzgöer'e, Arapça tercümelerde destek olan M. Beşir Eryarsoy'a, Farsça tercümelerde katkı sağlayan Muhammed Hüseyinî'ye ve Ramazan Tuğ'a, bana rahat çalışma imkânı oluşturarak bazı önemli kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan Kâzım Sağlam'a, çalışma süreci boyunca maddî ve mânevî anlamda destek olan babam M. Rüştü İzgöer ve annem Şenay İzgöer'e, son olarak tez sürecinin manevî yükünü benimle beraber çekerek büyük bir sabır örneği gösteren kıymetli eşim Sümeyye İzgöer'e candan teşekkürü bir borç bilirim.

Muhammed Salih İzgöer
Başakşehir – Kasım 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR.....	x

GİRİŞ.....	1
------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

GAZZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK'U VE ETKİLERİ	8
A. Nasîhatü'l-mülûk ile İlgili Tartışmalar	9
1. Eserin Gazzâlî'ye Aidiyeti Problemi	9
2. Eserin İthafı ile İlgili Görüşler.....	12
B. Nasîhatü'l-mülûk'un İçerik ve Üslûbu	13
1. Nasîhatü'l-mülûk'un İçeriği.....	13
2. Nasîhatü'l-mülûk'un Üslûbu	16
C. Farsça Neşri ve Farklı Dillerdeki Çevirileri	20
1. Farsça Neşri	20
2. Arapça Çevirisi.....	21
3. Türkçe Çevirileri ve Neşirleri	22
a. Osmanlı Türkçesine Çeviriler	22
b. Modern Türkçeye Çeviriler	27
4. Diğer Dillere Çeviriler	29

İKİNCİ BÖLÜM:

XVI. YÜZYIL OSMANLI DÜNYASINDA AHLÂK VE SİYÂSETNÂME LİTERATÜRÜ VE NETÎCETÜ'S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ'L-MÜLÛK	30
A. Siyâsetnâme Geleneği ve Osmanlı'da Başlıca Siyâsetnâmeler.....	31

1. Siyâsetnâmelerin Genel Özellikleri	31
2. Osmanlı'da Başlıca Siyâsetnâmeler	32
3. XVI. Yüzyıl Ahlâk ve Siyaset Metinleri	37
a. XVI. Yüzyıl Ahlâk Metinleri	38
b. XVI. Yüzyıl Siyaset Metinleri	39
4. II. Selim Döneminde Ahlâk ve Siyaset Metinleri	42
B. XVI. Yüzyılda Bir Siyâsetnâme Müellifi Olarak Muhibbî.....	43
C. Alâî b. Muhibbî'nin Netîcetü's-Sülûk fî Terceme-i Nasîhati'l-Mülûk'u.....	47
1. Eserin Muhibbî'ye Aidiyeti	47
2. Eserin Yazılış Amacı ve Tarihi	48
3. Eserin Nüshaları.....	49
4. Eserin Muhtevası.....	52
5. Eserin Kaynakları.....	56
a. Tercümesi Sunulan Eserler	57
b. Kendisinden Alıntı Yapılan Kişi ve Eserler	58
c. Kendisine Atıf Yapılan Kişi ve Eserler	63
6. Eserin Şerh ve Tercüme Tekniği	64
a. XVI. Yüzyıla Kadar Şerh ve Tercüme Tercüme	64
b. Muhibbî'nin Şerh ve Tercüme Tekniği.....	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

NETİCETÜ'S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ'L-MÛLÛK'UN TAHLİLİ VE MUHİBBÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİ	75
A. Eserin Muhteva Yönünden Tahlîli	76
1. Eserde İstişad Edilen Âyet ve Hadisler	76
a. Âyetler	76
b. Hadisler	78
2. Esere Yapılan Şerhler	79
3. Eserde Kendilerinden Bahsedilen Kişiler	83
4. Eserde Tanıtılan İlimler	85

a. Felsefî İlimler	85
b. Avuç İçi İlmi (İlm-i Keff).....	86
c. Kürek Kemiği İlmi (İlm-i Ketef)	87
d. El İlmi (İlm-i Yed)	87
e. Galip-Mağlûp İlmi	88
f. Firâset ve Kıyâfet İlmi (İlm-i Firâset ve İlm-i Kıyâfet)	88
5. Eserde Yer Alan Şiirler	89
6. Eserde Yer Alan Hikmetli Sözler	91
B. Muhibbî'nin Siyaset Düşüncesi	92
1. Muhibbî'ye Göre Yönetimin İlkeleri.....	93
a. Adalet.....	93
b. Meşveret	95
c. Ehliyet	97
d. Merhamet.....	98
2. Muhibbî'ye Göre Yönetimin Unsurları	99
a. Padişah/Sultan	99
b. Vezir.....	101
c. Kâtip.....	102
3. Muhibbî'ye Göre Yöneticinin Vasıfları	103
a. Yöneticide Bulunması Gereken Mizac Özellikleri	104
b. Yöneticide Bulunması Gereken İlmî Özellikler.....	108
c. Yöneticide Bulunması Gereken Siyasî Özellikler	113
SONUÇ	118
KAYNAKLAR.....	123

KISALTMALAR

AKM:	Atatürk Kùltür Merkezi
as:	Aleyhi's-selam
AÜİFD:	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Dergisi
b.:	Bin, ibn
Bkz.:	Bakınız
C:	Cilt
Çev.:	Çeviren
Der.:	Derleyen
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DTCF:	Dil Tarih ve Coğrafya Fakùltesi
Ed.:	Editör
Haz.:	Hazırlayan
İFAV:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakùltesi Yayınları
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi
IRCICA:	İslam Tarih, Sanat ve Kùltürü Araştırma Merkezi
Karş.:	Karşılaştırınız
Ktp.:	Kütüphanesi
m.:	Miladî
m.ö.:	Milattan Önce
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
MTAD:	Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi
nşr.:	Neşreden
ö.:	Ölüm tarihi
S:	Sayı
s.:	Sayfa
sad.:	Sadeleştiren
sav:	Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
slt.:	Saltanat Süresi
st.:	Satır sayısı

thk.: Tahkik
TALİD: Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TDAY: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDV: Türkiye Diyanet Vakfı
TYEKBY: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
ty.: Basım tarihi yok
UÜİFD: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.d.: Ve diğerleri
vr.: Varak



GİRİŞ

1. Konunun Mahiyeti

İslâm dünyasında “Hüccetüislâm”, “Zeynüddin” gibi lakaplarla anılan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, (ö. 505/1111) fakih, kelamcı, mutasavvıf yönüyle ve filozoflara karşı yönelttiği eleştirileriyle tanınmaktadır.¹ Öğrenimini gördüğü ve eserlerini telif ettiği dönem XI. yüzyıla (hicrî V. yüzyıl) denk düşmektedir. Bu dönemin siyasî iklimini belirleyen en önemli olgular, Selçukluların İslam coğrafyasında ve Abbâsî halifeleri üzerinde artan nüfuzu, Batınîlerin propaganda faaliyetleri ile Batı’dan gelen Haçlı ordularının İslâm topraklarına yaptıkları saldırılar oluşturmaktadır.²

XI. yüzyılda Abbâsî halifeliğinin gücü sönmüş, Selçuklu hükümdarlarının halifeler üzerinde etkisi artmış, ayrıca İran ve civarındaki bölgeler doğrudan doğruya Selçukluların idaresine girmiştir.³ Selçuklular siyasî başarılarının yanında açtıkları medreselerde ilim ve fikir adamları yetiştirerek hâkimiyetlerinin mânevî temellerini de atmışlardır.⁴ Selçukluların Nişabur’daki Nizâmiye Medresesi’nde öğrenim görmüş olan Gazzâlî, Selçukluların Rükneddin Ebû Tâlib Tuğrul Bey’in (slt. 1040-1063) saltanatı sırasında doğmuş, Alparslan, (slt. 1064-1072) Melikşah, (slt. 1072-1092) Berkjaruk, (slt. 1092-1104) ve Muhammed Tapar (slt. 1105-1118) dönemlerinde yaşamıştır.

Devlet erkânı ve yöneticiler ile muhtelif sebepler dolayısıyla temas kurmuş olan Gazzâlî yazdığı eserler vesilesiyle de siyaseti gündeminde tutmuştur. Hocası Cüveynî’nin (ö. 478/1085) ölümünden sonra Nizâmülmülk’ün (ö. 485/1092) karargâhına gitmesi ile başlamış olan⁵ siyaset erbabı ile ilişkileri, ilerleyen tarihlerde de devam etmiştir. Melikşah’ın ölümünden sonra Gazzâlî’nin Abbasi Halifesi el-

¹ Gazzâlî’nin hayatı için bkz. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, **DİA**, C:XIII, 1996, s. 489-505.

² İbrahim Ağâh Çubukçu, “Gazzali ve Siyaset”, **AÜİFD**, C:IX, 1961, s. 121.

³ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbasîler, (Siyâsî Medeniyet Tarihi)”, **DİA**, C:I, 1988, s. 35.

⁴ Osman Turan, **Seluklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969, s. 150.

⁵ Çağrı, a.m., s. 491.

Muktedî (ö. 487/1094) tarafından Melikşah'ın karısı Terken Hâtun'a (ö. 487/1094) elçi olarak gönderildiği, yine Terken Hâtun'un beş yaşındaki oğlu Mahmud'un sultanlığını ilan ettikten sonra buna meşruiyet kazandırmak için Gazzâlî'den fetva istendiği görülmektedir.⁶ Diğer dikkat çekici bir hadise de kendisinin Ebu Hanîfe (ö. 150/767) aleyhine söylediği iddia edilen sözlerine karşı görüşüne başvurulmak üzere Sultan Sencer'in (ö. 552/1157) otağına çağırılmış olmasıdır. Öte yandan Gazzâlî'nin siyaset ile ilişkilerinde döneminin güncel gelişmelerine müteakip Abbâsî hanedanından Müstazhir'in (ö. 512/1118) hakiki halife olduğuna dair görüş beyan etmiş olması da oldukça çarpıcıdır.⁷

Gazzâlî'nin çalışmaları içerisinde de siyasete dair meseleler önemli bir yer tutar. Çünkü Gazzâlî'nin bakışında din ve devlet ikiz kardeş gibidir. Başka bir deyişle ahlâkî olanla siyasî olan Gazzâlî düşüncesinde mezcedilmiştir.⁸

Muhtevasını bütün olarak siyasete ve yönetim adabına ayırdığı bir eser olarak dikkat çeken ve Farsça kaleme aldığı **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eseri sonraki dönemlerde başta Arapça olmak üzere farklı dillere tercüme edilmiştir. Ali b. Mübarek b. Mevhûb el-İrbilî (ö. 595/1199'dan sonra) tarafından yapılmış olan Arapça tercümesinin Farsça orijinalinden daha fazla şöhret bulduğu ve diğer dillere tercüme çalışmalarında esas alındığı⁹ **Nasîhatü'l-mülûk**'un Osmanlı devlet ricâli üzerinde de hatırı sayılır derecede etki sahibi olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî'nin eserleri içerisinde Osmanlı Türkçesine en fazla tercüme edilen kitap olma özelliğine¹⁰ sahip olan **Nasîhatü'l-mülûk**'un onüç ayrı tercümesi tespit

⁶ Abdurrahmân Acar, "İmam Gazzâlî ve Selçuklular", **900. Vefat Yılında Uluslararası Gazzâlî Sempozyumu**, Ed. İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV, 2012, s. 99-100.

⁷ Özgür Kavak, "İki Âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî'nin Nizâmülmülk'ü, Gazzâlî'nin Müstazhir'i", **Divan**, C:XVI, S:31, 2011/2, s. 36.

⁸ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk**, haz. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1988, s. 50; **İtikadda Orta Yol, El-İktisât fî'l-i'tikât**, Çev. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 192. Gazzâlî'nin ahlâkî olan ile siyasî olanı mezceden tutumu ile ilgili olarak onun siyasette doğal hukuku savunduğu iddiası taşıyan tezlerin ortaya atılmasına sebep olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Frank Griffel, "Yazeed Said, Ghazâlî's Politics in Context", **Nazariyat**, C:II, S:3, 2015, s. 171.

⁹ Sadık Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", **Divan**, C:XVI, S:31, 2011/2, s. 115.

¹⁰ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", s. 116. **Nasîhati'l-Mülûk**'un Gazzâlî'nin hacimli ve oldukça rağbet gören eseri **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**'e göre daha fazla tercüme edilmiş olması dikkat çekici bir detaydır. **İhyâ** tercümeleri için bkz. Yusuf

edilmiştir.¹¹ İlk olarak Abdussamed b. Seydî (ö. 945-46/1539'dan sonra) tarafından tercüme edilen eserin, daha sonra Ahmed b. Muallimzâde, (ö.?) Âşık Çelebi,(ö. 979-82/1572) Vücûdî Mehmed b. Abdülaziz, (ö. 1020-21/1612) Abdülcelil b. Molla Cemil, (ö. 1146/1734) Hatîb, (ö.?) Ahmed b. Halîl, (ö.?) Seyyid Mehmed Lütî (ö. 1267-8/1850-51'den sonra) gibi isimler tarafından tercümeleri yapılmıştır. Bununla beraber eserin mütercimi belli olmayan dört ayrı tercümesi daha olduğu belirtilmektedir.¹²

Sözünü ettiğimiz tercümelerden birisi de tezimizin konusunu oluşturan Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'ye ait olan **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserdir. XVI. yüzyıl'da Kanûnî devrinde yaşamış olmakla birlikte doğum ve ölüm tarihlerine ilişkin kesin bir bilgi bulunmayan Alâî b. Muhibbî'nin Şirazlı olduğu ve Mevlânâ dergâhında hizmette bulunarak mesnevîhan ünvanı aldığı bilinmektedir.

Kanûnî'nin maktul şehzadesi Bayezid'in Lalası Sinan Bey'in isteği üzerine Gazzâlî'ye ait olan **Nasîhatü'l-mülûk**'u tercüme eden ve ona takdim eden Alâî b. Muhibbî'nin eseri daha sonra şehzadelîği sırasında II. Selim'e (slt. 1566-1574) sunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'u sadece tercüme etmekle kalmamış, belli bölümlerini şerh etmiş ve esere uzun bir tarih bölümü eklemiştir.

Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'un tercümesine yapmış olduğu sözkonusu bu şerhler ve ilaveler, ayrıca yine vezirlerin âdabına dönük olarak telif ettiği **Düstûru'l-vüzerâ**¹³ isimli eser, siyasete dair ilgisine işaret eder. Bu doğrultuda Muhibbî'nin mesnevîhan ve mutasavvıf kimlikleri dışında bir siyâsetnâme müellifi olarak da görülmesi gerektiği açıktır.

Biz de tezimizde Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserinin tercümesi olması bakımından **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un tahlilini, ayrıca Muhibbî'nin ilgili tercümesine yapmış olduğu şerhler ile **Düstûru'l-vüzerâ**

Sıdkî el-Mardinî, **Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, TYEBY, 2015, C:I, s. 15-19.

¹¹ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", s. 116.

¹² Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri", s. 116-132.

¹³ Alâî eş-Şîrâzî, **Düstûru'l-vüzerâ**, Hekimoğlu, 788/2.

bağlamında siyaset düşüncesini konu aldık. Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** çevirilerini tanıtarak ilgili tercümenin tahlilini yapmayı amaçladığımız tezimizde, ayrıca Muhibbî'nin siyaset düşüncesinin anahatlarını tespit etmeye çalıştık.

Tezimizin birinci bölümünü **Nasîhatü'l-mülûk**'u tanıtmaya ayırdık. **Nasîhatü'l-mülûk** çalışmalarında karşımıza çıkan eser ile ilgili tartışmalara kısaca değinerek başlamayı uygun gördüğümüz bölümde **Nasîhatü'l-mülûk**'un içeriği ve üslûbunu, ayrıca farklı dillere yapılmış çevirilerini ele aldık.

Muhibbî'nin **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eseri bir siyâsetnâme olma özelliği göstermesi sebebi ile tezimizin ikinci bölümünde ilk olarak siyâsetnâme geleneği ve Osmanlı siyâsetnâme literatürüne değindik. Anahatlarını tespit etmeye çalıştığımız siyâsetnâme geleneği içinde **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un çeşitli özelliklerini belirlemeye gayret ettik. Eserin Muhibbî'ye aidiyeti başta olmak üzere eserin yazılış amacı ve tarihi, nüshaları, muhtevası ve kaynakları eserin belirlemeye çalıştığımız özelliklerini oluşturdu. Eserin şerh ve tercüme tekniğini de eserin özellikleri içerisinde ayrıca tespit etmeye çalıştık.

Eseri muhteva yönünden tahlil ederek Muhibbî'nin **Düstûru'l-vüzerâ** isimli eseriyle birlikte siyaset düşüncesini tespit etmeye çalıştığımız üçüncü bölümde ise ilk olarak **Netîcetü's-sülûk**'ta yer alan ayet ve hadisleri, Muhibbî'nin esere yapmış olduğu şerhleri, eserde bahsedilen kişileri ve tanıtılan ilimleri, ayrıca yine eserde yer alan şiirleri ve hikmetli sözleri ele aldık. Zikrettiğimiz bu başlıklarda Muhibbî'nin Gazzâlî'ye yapmış olduğu ilaveleri belirleyerek bunları hangi bağlamda esere eklediğini tespit etmeye çalıştık. Üçüncü bölümün ikinci kısmında ise Muhibbî'nin hem **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilaveleri hem de **Düstûru'l-vüzerâ** isimli eserini göz önünde bulundurarak siyaset düşüncesinin ana hatlarını belirlemeye gayret ettik.

2. Kaynaklar

Gerek Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eseri, gerekse Alâî b. Muhibbî'nin yapıtları ve düşüncesi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Doğrudan **Nasîhatü'l-mülûk**'u konu alan tez bulunmamakla birlikte belli başlı makalalardan söz edilebilmektedir. Bunların başında Şerafettin Yalktaya'nın **Nasîhatü'l-mülûk**'un yazılmasına vesile olan, Sultan Sencer ile Gazzâlî arasındaki hikâyenin detaylarının

işlendiği “Sencer ve Gazzâlî” adlı makalesini zikretmek mümkündür. Ayrıca **Nasîhatü’l-mülûk**’ta işlenen saltanat anlayışını ele alan ve Ann K. S. Lambton’un “Gazzâlî’nin Nasîhatü’l-mülûk’unda Saltanat Teorisi” adlı makalesini, **Nasîhatü’l-mülûk**’un Gazzâlî’ye aidiyeti meselesini tartışan Patricia Crone’un “Did Al-Ghazâlî Write a Mirror For Princes” ve Alexey Khismatulin’in “Müslüman Ortaçağda Edebi Bir Sahtecilik: Gazzali’nin Nasihatül Müluk’unun İkinci Kısımının Orjinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller” adlı makalelerini görmekteyiz.

Yukarıdaki eserler dışında Gazzâlî’nin siyaset görüşünü ele alan ve bu bağlamda **Nasîhatü’l-mülûk**’a başvuran tez ve makaleler, **Nasîhatü’l-mülûk** literatürü içerisinde dile getirilmelidir. Sözünü ettiğimiz tezler; Fahrettin Korkmaz’ın 1991 yılına ait “Gazzâlî’de Devlet Felsefesi” adlı doktora tezi,¹⁴ Said Yer’in 2004 yılına ait “Gazzâlî ve İbn Haldun’da Din-Devlet İlişkisi”, Kenan Şeker’in 2008 yılına ait “Gazzâlî’de Siyaset Düşüncesi”, ve İslam Özkan’ın 2010 yılına ait “Gazzâlî’de Siyaset Felsefesi” isimli yüksek lisans tezleridir. Diğer taraftan Harun Han Şîrvânî’nin “Gazzâlî’ye Göre Nazarî ve Tatbikî Siyaset”, İbrahim Agâh Çubukçu’nun “Gazzâlî ve Siyaset”, Ünver Güney’in “Gazzâlî’nin Toplum Görüşü”, Özgür Kavak’ın “İki Âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî’nin Nizâmülmülk’ü, Gazzâlî’nin Müstazhir’i” ve İlker Kömbe’nin “Bir Devletin İki Farklı Döneminde Aynı Eserin İki Âlim Tarafından Farklı Şekilde Okunuşu ve Adalet Dairesi Kavramı” isimli makaleleri **Nasîhatü’l-mülûk**’a bir yönüyle başvuran çalışmalardır.

Nasîhatü’l-mülûk’u tercüme etmiş olan Alâî b. Muhibbî hakkında yapılan çalışmalar ise çok daha azdır. Klasik kaynaklar içerisinde Kâtip Çelebi’nin **Keşfü’z-zunûn**’u ve Ahdî’nin (ö. 1002/1593-94) **Gülşen-i Şu’arâ**’sı dışında Ömer Rıza Kehhale’nin **Mu’cemü’l-Müellifin**’inde sınırlı bilgiler mevcuttur. Akademik çalışmalar içinde ise Emrah Dokuzlu’nun 2012 yılına ait **Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî’nin “Düstûru’l-vüzera” İsimli Siyâsetnâmesinin Metin ve Tahlili** adlı yüksek lisans tezinden başka bir çalışmaya rastlanılmamaktadır.

Diğer taraftan tezimizin konusunun ana çerçevesini oluşturması bakımından Osmanlı siyaset düşüncesi ile ilgili belli başlı eser ve makalelerden de yararlandık.

¹⁴ İlgili tez 1995 yılında Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından Gazzâlî’de Devlet adıyla basılmıştır. Biz de tezimizde kaynak olarak bu baskıya müracaat ettik.

Osmanlı siyaset düşüncesini ele alan eserler içinde kuşkusuz Hüseyin Yılmaz'ın **The Sultan and The Sultanate: Envisioning Rulership in the Age Of Süleymân The Lawgiver** adlı çalışmasının ayrıcalıklı bir yeri vardır. Yılmaz bu çalışmasında Osmanlı siyaset düşüncesi araştırmaları üzerine eğilmiş, metin, yazar ve meselelerden bahsetmiştir. Aynı zamanda eserinde sultanlığın ve vezirliğin doğasını da ele alan Yılmaz, sultanlığın konumunu, hükümdarın iktidarının Tanrısal boyutlarını incelemiştir. Siyasi otoritenin gereksinimlerine, sultanın halifelik durumuna, peygamberin halifesi olma ya da Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olma vasıflarına eğilen Yılmaz, bunların yanında vezirin konumunu da inceleme konusu yapmıştır.

İlgili eseri dışında Yılmaz'ın “Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar” isimli makalesinin de oldukça etraflı ve kapsamlı bir çalışma olduğunu söylemek mümkündür. Osmanlı siyaset düşüncesi üzerine yapılan çalışmaları tarihsel boyutu, kaynakları, bu çalışmalardaki hâkim temalar ve felsefî perspektifler ile metodolojik yaklaşımları bakımından inceleyen Yılmaz Osmanlı siyaset düşüncesinin değerlendirilme tarzlarına ilişkin genel bir paranoma sunmaktadır. Bu bakımdan zikrettiğimiz ilgili çalışmalar Kanûnî ve II. Selim dönemleri siyaset düşüncesini ve siyasetnâmelerini anlamamızda önemli bir arka plan okuması teşkil etmiştir.

Hüseyin Yılmaz'ın çalışmaları dışında Coşkun Yılmaz'ın “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnâmeler” adlı çalışması XVI. yüzyılda sayısı artan ve gerek üslup gerekse muhteva bakımından farklılaşan siyasetnâmeler üzerine eğilmektedir. Siyasetnâme türü içinde yeni bir tarz olarak ortaya çıkan bu eserleri genel olarak tanıtan Coşkun Yılmaz, çalışmasında ıslahatnâmeler hakkında ileri sürülen muhtelif iddialara da değinmektedir. Bu bakımdan Coşkun Yılmaz'ın ilgili makalesi, tezimizde ele aldığımız **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserin nasıl bir atmosfer içinde yazıldığını anlamamızda önemli veriler sundu.

Tezimizde **Nasîhatü'l-mülûk** ile ilgili olarak ele aldığımız konularda diğer dillere yapılan tercümelere de önemli ölçüde kaynaklık etmiş olması bakımından Arapça tercümesi olan **et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk**'un Ahmet Şemseddin tarafından hazırlanan 1988 tarihli Beyrut baskısını esas aldık. Eser ile ilgili

tartışmalarda Patricia Crone ve Alexey Khismatulin'in yukarıda isimlerini zikrettiğimiz makaleleri meselenin anahatlarını çizmede başvuru kaynağımız oldu.

Diğer taraftan Şerafettin Yaltkaya'nın "Sencer ve Gazzâlî" isimli makalesine eserin ithafı ile ilgili tartışmaların ayrıntıları için başvurduk. **Nasîhati'l-mülûk**'un Osmanlı Türkçesi'ne tercümeleri, ayrıca Muhibbî'nin **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserinin nüshalarının tespiti için Sadık Yazar'ın "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri" isimli makalesi referans noktamızı oluşturdu.

Tezimizde ele almaya çalıştığımız siyâsetnâme geleneği ve Osmanlı siyâsetnâmeleri ile ilgili olarak Agâh Sırrı Levend'in "Siyâsetnâmeler" ve "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", Orhan Çolak'ın "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyâsetnâmeler Bibliyografyası" isimli makalelerini, ayrıca Osmanlı siyâsetnâmeleri için Ahmet Uğur'un **Osmanlı Siyâsetnâmeleri** adlı eserini temel aldık. Muhibbî'nin hayatı ve eserleri için ilk olarak Kâtip Çelebi'nin **Keşfü'z-zunûn** adlı eserine müracaat ettik.

Tezimizin konusunu oluşturan **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un tahlili bağlamında eserde ele alınan ilimlerle ilgili olarak, Aristo'nun söz konusu ilimler hakkındaki yaklaşımı için, Abdurrahman Bedevî'nin **el-Usûlü'l-Yunâniyye li'n-Nazariyyati's-Siyâsiyye fî'l-İslâm** adlı eserini temel aldık. Ayrıca yine sözkonusu bu ilimlerle ilgili olarak Taşköprîzâde'nin yaklaşımını tespit etmek için Mustakim Arıcı'nın **İnsan ve Toplum: Taşköprîzâde'nin Ahlâk ve Siyâset Düşüncesi** adlı eserine müracaat ettik. Muhibbî'nin çağında siyâsetnâmelerin muhtevası için II. Selim'e sunulmuş siyâsetnâmelerden olan İbn Fîrûz'un **Gurretü'l-beyzâ'sı** ve İbn Teymiyye'nin **es-Siyâsetü's-şer'îyye'si**, bunların yanında Taşköprîzâde'nin **Şerhu'l-ahlâki'l-aduddiyye** adlı eserlerini temel aldık.

Muhibbî'nin döneminin devlet yöneticileri ile ilgili algısı için Kaya Şahin'in **Kanûnî Devrinde İmparatorluk ve İktidar, Celâlzâde Mustafa ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Dünyası** adlı eserine başvurduk. Tezimizin ikinci önemli konusunu teşkil eden Muhibbî'nin siyâset düşüncesi için **Neticetü's-sülûk** dışında yine Muhibbî'nin telif ettiği bir başka siyâsetnâme olan **Düstûru'l-vüzerâ** başvuru kaynağımız oldu.



BİRİNCİ BÖLÜM
GAZZÂLÎ'NİN NASÎHATÜ'L-MÜLÛK'U VE ETKİLERİ

A. Nasîhati'l-Mülûk ile İlgili Tartışmalar

İslâm düşüncesinin farklı sahalarında yazılmış bazı metinlerin yazarına aidiyeti, eserin bütününe yazar tarafından mı yazıldığı, yazardan sonra metin üzerinde ekleme veya çıkarma şeklinde tasarruflarda bulunup bulunulmadığı gibi sorular zaman zaman metnin içeriği kadar tartışılmıştır. Bunlardan biri de Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'udur. Metnin yazıldığı dönemde ve sonrasında bu tür problemler pek gündeme gelmese de modern dönemde araştırmacılar birtakım sorular ve iddialar ortaya atmıştır. Biz de öncelikle bu problem ve tartışmalara değinmek istiyoruz.

Nasîhatü'l-mülûk üzerinde yapılan araştırmalarda iki hususun tartışma konusu olarak ön plana çıktığı görülür. Bu hususlar eserin Gazzâlî'ye aidiyeti ve kime ithaf edildiği ile ilgilidir. Son yıllarda **Nasîhatü'l-mülûk** metni üzerinde yapılan incelemelerin neticesinde eserin Gazzâlî'ye ait olmayıp, Selçuklu sarayında yazıldığı iddiaları ortaya atılmıştır. Eserin ithafı hakkında ise kaynaklarda farklı isimlere rastlanılıyor olması araştırmacıları eserin kime ithaf edildiği ile ilgili olarak farklı düşüncelere götürmektedir.

Eserin Gazzâlî'ye ait olup olmadığı ya da kime sunulduğu ile ilgili tartışmaların nihai neticesi, tezimiz açısından çalışmamızın sonucunu belirleyecek düzeyde etki unsuru olmamakla birlikte **Nasîhatü'l-mülûk** çalışmalarında göz önünde bulundurulması gereken bir husus olma özelliğine sahiptir. Bu bağlamda her iki tartışmayı ana hatları ile görmek faydalı olacaktır.

1. Eserin Gazzâlî'ye Aidiyeti Problemi

Nasîhatü'l-mülûk ile ilgili olarak karşımıza çıkan ilk önemli tartışma, eserin başındaki temhid ve iki asıl bölümden sonra gelen yedi babın Gazzâlî'ye ait olmadığı iddiasıdır. İlk olarak eserin Farsça neşrini yapan Celâleddin Hümâî, ardından da Patricia Crone ve Alexey Khismatulin tarafından dile getirilen iddiaya göre **Nasîhatü'l-mülûk**'un yedi babını teşkil eden ikinci kısmını Gazzâlî yazmamış, kendisinden sonra Selçuklu sarayında yazılarak esere eklenmiştir.¹

¹ Bkz. Alexey Khismatulin, "Müslüman Ortaçağda Edebi Bir Sahtecilik: Gazzali'nin Nasîhatü'l mülûk'unun İkinci Kısımının Orjinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller", **Vefatının 900. Yılında**

İddiaya zemin hazırlayan hadisenin detaylarına ilk olarak Şerafeddin Yaltkaya'nın makalesinde rastlamaktayız. Rivayete göre “bid‘atlere karşı olan ve Ebû Hanîfe’ye oldukça hürmet duyan bir Hanefî” olarak tanımlanan Sultan Sencer (slt. 1118-1157)² Gazzâlî’nin Ebû Hanîfe ve Ehl-i sünnet aleyhinde sözler söylediğine dair bazı söylentiler işitince ava çıktığı bir esnada Gazzâlî’yi Meşhed civarındaki ordugâhına çağırır. Gazzâlî ilk olarak bu davete icabet etmez ve bir mektup gönderir. Mektubunda daha evvelce hiçbir sultanın yanına gitmeyeceğine dair kendisine verdiği söz dolayısıyla gelemeyeceğini, bu sebeple kendisini mâzur görmesini talep eder. Bu cevaptan memnun kalmayan Sencer, Gazzâlî’nin ordugâhına yakın olmasından dolayı yanına gelmesinde ısrarcı olur. Sencer’in huzuruna gelen Gazzâlî burada Ebû Hanîfe’yi fıkıhta “yegâne bir dalgıç” olmakla niteler. Aldığı bu cevaptan memnun kalan Sencer, sohbetlerinin sonunda Gazzâlî’den kendisinin ölünceye kadar amel edebileceği bir nasihat ister. Gazzâlî ise çok yakında nasihatının kendisine yetişeceğini söyleyerek oradan ayrılır ve **Nasîhatü’l-mülûk** adlı eserini yazarak Sultan Sencer’e gönderir.³

Özetlemeye çalıştığımız hadise, Alexey Khismatulin tarafından dile getirilen, gerçek **Nasîhatü’l-mülûk**’un daha kısa olması gerektiği iddiasına delil olarak öne sürülür. Khismatulin’e göre Sultan Sencer’in bir av seyahati esnasında yazılan eserin birkaç gün içinde teslim edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple geniş bir araştırma yapmaya imkân yoktu ve eser Gazzâlî’nin başka eserlerinde kullandığı hazır örnek ve argümanlarla tamamlanabilirdi. Tam burada dikkat çeken nokta **Nasîhatü’l-mülûk**’un ikinci kısmının⁴ birinci kısmından⁵ farklı olarak, daha önce Gazzâlî

Gazzâlî Sempozyumu, Ed. İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV, 2012, s. 493. Patricia Crone, “Did Al-Ghazâlî Write a Mirror For Princes”, **Jarusalem Studies in Arabic and İslâm**, Jarussalem The Magnis Press, The Hebrew University, S:9, 1987.

² M. Şerafeddin Yaltkaya, “Sencer ve Gazzâlî”, **Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Yıl.1, S:1, Teşrin-i Sani 1925, s. 40. Yaltkaya makalesinde çerçevesini çizdiği hadise ile ilgili olarak Farsça telif edilmiş olan iki esere atıf yapmaktadır. Bu eserlerden birisi müellifi belirsiz olan **Müntehabât-ı Eş‘âr-ı Fârisiye**’dir ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2921 numarada kayıtlıdır. Diğeri ise Gazzâlî’nin adına kayıtlı bulunan **Risâle-i Cevapnâme** adlı eserdir ve Fatih 5426 numarada bulunmaktadır.

³ Yaltkaya, “Sencer ve Gazzâlî”, s. 41-53. Frank Griffel da Nasîhatü’l-mülûk’un yazılma sebebi ile ilgili olarak aynı hikâyeye yer verir. Bkz. Frank Griffel, **Gazzâlî’nin Felsefî Kelâmı**, Çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 15.

⁴ Bundan sonra **NM2**.

tarafından kullanılmamış materyallerden oluştuğudur.⁶ Ayrıca Gazzâlî **NM1**'de **İhyâu ulûmi'd-dîn** ve **Kimyâ-i saadet** adlı eserlerine atıflar yaparken **NM2**'de bu tür atıflara rastlanılmamaktadır.⁷

Patricia Crone ise her iki bölümü üslûp ve muhteva bakımından incelediği makalesinde önemli farklılıklara dikkat çeker. Crone'a göre **NM1** oldukça düzenli bir tertip ile hazırlanmışken **NM2** dağınıktır ve üstünkörü seçilmiş anekdotlardan oluşmaktadır. **NM1**'deki nasihatler temhid ve iki asıl bölümünün oluştuğu on altı bölüm üzerine kurulmuş durumda iken **NM2**'de sıralanan örnekler ve hikâyeler gelişigüze'dir ve herhangi bir ilke üzerine oturmamaktadır.⁸ **NM1** ve **NM2**'nin muhtevalarına da dikkat çeken Crone **NM1**'in Kur'an'dan ayetler, hadisler ve İncil'deki bazı örneklerden oluştuğunu ifade eder. Hükümdarlara, İslâm'ın kaidelerine uymaları gerektiğini, şayet âdil olmayıp bu kaidelere uymadığında başına gelecek olan ilâhî âkıbeti hatırlatarak bu âkıbetin acıklı sahnelerini göz önüne serer. Ancak **NM2**'de zikredilen ayet ve hadis sayısı birkaç taneden fazla değildir. Bu kısım Yunan filozofları ile bilgeleri ve ağırlıklı olarak Pers hükümdarlarından örneklerle doludur. Halbuki **NM1**'de her ikisinden de hiçbir örneğe rastlanılmaz. Bunlarla beraber **NM2**'de imamet, cihât, sapkın akımlar ile mücadele gibi konulara dair hiçbir şey bulunmamaktadır.⁹

Yukarıda araştırmacılarca zikredilen hususlar **NM2**'nin Gazzâlî tarafından yazılmadığı, sonrasında ona ilave edildiği kanaati uyandırmaktadır. Selçuklu çağlarında ve İsmâîlî akımlarla mücadelenin etkin bir şekilde devam ettirildiği yıllarda, sahte bir kitabın oluşturulmasının olağandışı olmadığını belirten Khishmatulin, ideolojik veya başka sebeplerle bir âlimi siyasî mücadelelerin içine çekmenin de aynı şekilde sıra dışı olmadığını ifade eder.¹⁰

NM2'nin Gazzâlî'ye ait olup olmadığı ile ilgili öne sürülenlerin doğruluk

⁵ Bundan sonra **NM1**.

⁶ Khishmatulin, "Edebi Bir Sahtecilik", s. 496.

⁷ Khishmatulin, "Edebi Bir Sahtecilik", s. 498.

⁸ Crone, "Mirror For Princes", s. 171-176.

⁹ Crone, "Mirror For Princes", s. 171-178.

¹⁰ Khishmatulin, "Edebi Bir Sahtecilik", s. 503.

değeri her ne olursa olsun, eserin mevcut hali ile kendisinden sonraki dönemin Gazzâlî algısını beslediği kabul edilmesi gereken bir durumdur. Bu sebeple **Nasîhatü'l-mülûk**'un kendisi ve tercümeleri ile ilgili çalışmalarda, **NM1** ile beraber **NM2**'nin de siyaset yazarları üzerinde bıraktığı etkiler bakımından incelenmesi gerekeceği aşîkârdır.

2. Eserin İthafı ile İlgili Görüşler

Nasîhatü'l-mülûk'un kime yazıldığı ile ilgili olarak ifade edilen önemli bir görüş, bir önceki bölümde detaylarına temas ettiğimiz üzere eserin Sultan Sencer'e ithaf edildiğidir. Gazzâlî'nin, Sultan Sencer'in huzuruna çağrıldığı ve kendisine yöneltilen suçlamalara karşı kanaati sorulduğu hadise, eserin Sultan Sencer'e ithaf edildiği görüşüne de zemin hazırlamaktadır. Ancak Yaltkaya eserin Sencer'e yazılmış olduğuna ilişkin **Müntehabât-ı Eş'âr-ı Fârisiye** dışında klasik kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmadığını belirtir. Söz konusu eserin dîbâcesindeki bir bilgiye göre Sencer'in Gazzâlî'den, ölünceye kadar istifade edebileceği bir nasihat istediği kaydedilmiştir. Gazzâlî'nin de bu eseri yazıp kendisine gönderdiği belirtilmektedir.¹¹

Sultan Sencer dışında **Nasîhatü'l-mülûk**'un Melikşah'a (slt. 1072-1092) ithaf edildiği ile ilgili olarak en erken kayıt, eseri Farsça'dan Arapça'ya tercüme eden Ali b. Mübârek'e aittir. Eserin Arapça tercümesine yazdığı mukaddimede hatırı sayılır ilim erbabının isteği üzerine eseri tercüme ettiğini belirten Ali b. Mübarek, kitabın Gazzâlî'ye ait olduğunu ve Muhammed b. Melikşah'ın muhatap alındığını ifade etmektedir.¹²

Tezimiz kapsamında inceleyeceğimiz **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un mütercimi Alâî b. Muhibbî de Ali b. Mübarek'in bu ifadesine sadık kalarak eserin Muhammed b. Melikşah için yazıldığını belirtmektedir.¹³

Bununla beraber Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657)'nin **Keşfü'z-zunûn**'unda Sultan Melikşah'ın ismi geçmektedir. Çelebi'ye göre Gazzâlî **Nasîhatü'l-mülûk**'u Sultan

¹¹ Yaltkaya, "Sencer ve Gazzâlî", s. 53-54.

¹² Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk**, Haz. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1988, s. 5-6. Ayrıca bkz. H. Bekir Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", **DİA**, C:XIII, 1996, s.524. Casim Avcı, "Nasîhatü'l-mülûk", **DİA**, C:XXXII, 2006, s. 411.

¹³ Alâî b. Muhibbî, **Neticetü's-sülûk fî Terceme-i Nasîhati'l-mülûk**, Pertevniyal 1011, vr. 5a.

Melikşah için yazmıştır.¹⁴ Kâtip Çelebi'nin ifadelerini Hüseyin Okur'un Melikşah'ın ünvanı ile ilgili yaptığı tespit destekler mahiyettedir. **Nasîhatü'l-mülûk**'un **Yöneticilere Altın Öğütler** ismiyle tercümesini yapmış olan Okur, tercümesinin başında eser hakkında bilgi verdiği bölümde, **Nasîhatü'l-mülûk**'un mukaddimesindeki ilk mektubun “Ey Doğu'nun ve Batı'nın Sultanı”¹⁵ hitabı ile başlıyor olmasına dikkat çeker. Okur bu ünvanın Halife Muktedî Billâh tarafından Sultan Melikşah'a verilen bir ünvan olduğunu belirtir.¹⁶ Mezkûr ünvanın Halife Muktedî-Biemrillâh tarafından kendisine verildiği düşünüldüğünde kitabın Melikşah'a ithaf edildiği neticesine ulaşır.¹⁷

Sultan Sencer ve Melikşah isimleri dışında **Nasîhatü'l-mülûk**'un ithafı ile ilgili olarak muhtelif kaynaklarda Melikşah'ın oğlu Muhammed Tapar'ın da adının geçtiği belirtilmekle birlikte klasik kaynaklarda genel olarak eserin Sultan Melikşah'ı muhatap aldığının kabul edildiğini söylemek mümkündür.¹⁸

B. Nasîhatü'l-mülûk'un İçerik ve Üslûbu

1. Nasîhatü'l-mülûk'un İçeriği

Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eseri, devletin en başında bulunan sultana nasihat mahiyetindeki tavsiyelerden oluşan bir eserdir. Geçmiş kişi ve topluluklardan örnekler ve hikâyelerin anlatılması üzerinde kurgulanmış olan eserin birbirini tamamlayan bölümlerden müteşekkil olduğu ifade edilebilir. Nitekim Gazzâlî

¹⁴ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn An Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**, thk. Mahammed Şerafeddin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Beyrut (tıpkıbasım), Maarif Matbaası, 1941, C:I, s.337. Karlığa, “Gazzâlî (Eserleri)”, s. 337.

¹⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 6.

¹⁶ Abdülkerim Özaydın'ın DİA'daki makalesinde, Melikşah'ın hicrî 24 Nisan 1078 (h. 17 Muharrem 480) tarihinde Bağdat'a geldiği ve burada Halife Muktedî Biemrillâh tarafından kendisine “Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı” anlamına gelen iki kılıç kuşattığı belirtilmektedir. Bkz. Abdülkerim Özaydın, “Melikşâh” **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 55-56.

¹⁷ Gazzâlî, **Yöneticilere Altın Öğütler**, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul, Semerkant Yayınları, 2013, s. 24.

¹⁸ Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 115. Karlığa, “Gazzâlî (Eserleri)”, s. 524.

eserinde akaid konuları ve adalet kavramının esasları üzerine yaptığı girişten sonra, siyaset-adalet ilişkisini ve bu ilişkinin iktidarın devamına nasıl etki ettiğini dile getirir. Bundan sonra vezirlerde bulunması gereken özellikler, memur ve bürokratların görevleri, devlet adamlarının azimli olmaları gerektiği, aklın şerefi ve kadınların sıfat ve halleri gibi bir sultanın ideal devlet yönetimiyle ilgili bilgisi olması gereken konuları sıralar.

Nasîhatü'l-mülûk bir giriş (temhîd), iki asıl bölümü ve yedi baptan oluşur. “Temhîd” başlığı altındaki takdiminde Gazzâlî hükümdarlığın Allah’ın verdiği bir nimet olduğunu belirtir ve şükürünün yapılması gerektiğini ifade eder.¹⁹

İlk asıl iki alt bölümden oluşur. İmanın asılları ve furûlarının sunulmasından oluşan birinci alt bölümde; imanın aslı, yaratıcıyı tenzih, İlâhî kudret ve ilim, Allah Teâlâ’nın işitmesi ve görmesi, kelamı, fiilleri, âhiret, ve Hz. Peygamber hakkındaki izahlar oluşturur.²⁰

İmanın asılları ile ilgili izahlardan sonra “İman Ağacının Dalları” bölümü gelir. Bu başlık altında Gazzâlî konuları itibari ile adalet ve insafın esaslarına, saltanatın önemine, âlimlerle birlikte hareket etmesi gerektiğine, idarecinin adaletine, idarecinin öfkesini kontrol etmesi gerektiğine, idarecinin merhametli olması gerektiğine, halkın ihtiyaçları ile ilgilenmesi gerektiğine, israftan sakınılması gerektiği konusuna, şefkat ile davranılmasının gerekliliğine, övgülere aldanılmaması gerektiğine ve Allah rızası için iş yapılmasına değinir.²¹

İkinci asıl bölümü iman ağacının sulandığı iki kaynağın zikredilmesine ayrılmıştır. Gazzâlî bu iki kaynaktan birini “Dünyayı tanımak”, diğerini “Nefsin Son Anını Tanımak” olarak belirler. Birinci kaynak olan “Dünyayı Tanımak” on misal ile anlatılır. İlk misal dünyanın sihri üzerinedir. Konuları itibari ile verilen diğer misallerin; dünyanın düşmanlığı, dünyanın aldatan süsü, dünyanın oyalaması, dünya sevgisi, dünyanın meşgalesi, dünya hırsı, dünyanın bir yolcu gemisi gibi oluşu, dünyanın sonu ve dünyanın hilesi üzerine olduğunu görmekteyiz. İman ağacının sulandığı ikinci kaynak olan “Nefsin Son Anını Tanımak” başlığı altında Gazzâlî beş

¹⁹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 6-8.

²⁰ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 9-14

²¹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 9-29.

hikâyeye yer verir. Padişah ile ölüm meleği üzerine üç ayrı hikâye anlatıldıktan sonra Süleyman (a.s.) ile ölüm meleği ve Zülkarneyn (a.s.) ile karşılaştığı bir topluluğun hikâyelerinden söz edilir. Bu hikâyelerde ortak vurgu dünyanın geçiciliği ve salt dünya malı uğruna hırslı olmanın insana bir fayda getirmeyeceği üzerinedir.²²

Eser yukarıda özetlemeye çalıştığımız bölümlerden sonra yedi bab ile devam etmektedir. Birinci bab “Adalet ve Siyaset Üzerine” başlığını taşımaktadır. Üç fasıldan oluşan bu bâbın birinci faslında adalet-siyaset ilişkisi ele alınır. On dokuz hikâye, altı hikmet, bir nasihat ve bir nükte alt başlıklarından tertip olunmuş fasılda, mülkün adalet ile devam edeceği ve zulmün hiçbir zaman zalimin yanına kalmayacağı işlenir.²³ İkinci fasılda on beş hikâye, on iki hikmet ve bir nükteden oluşan alt başlıklarla yine hükümdara uyması gereken nasihatler sıralanır. Bu başlık altındaki hikâyelerde vergiler, ölçülü harcama, vakitlice iş yapma, akrabalara karşı tutumlar ve benzeri konular hikâyeler üzerinden anlatılır.²⁴ Üçüncü fasıl ise diğer fasıllardan daha kısadır ve burada iki hikâye alt başlığı ile mahkemelerde eşitlik olması gerekliliği ile ilgili kıssalara yer verilir.²⁵

Nasîhatü’l-mülûk adlı eserin ikinci babı sultanın, devlet yönetiminde daima yanında bulunan ve kendisine yardımcı olan vezirlerine ayrılmıştır. Üç hikmet ve bir hikâye alt başlığı bulunan bab, sultan ile veziri arasındaki ilişki, iyi bir vezirin özellikleri ve yapması gerekenler, ayrıca savaş ile ilgili bazı konuları ihtiva etmektedir.²⁶

Gazzâlî eserin üçüncü babında memur ve bürokratların görevleri ve edepi hususuna değinir. Bir hikâye, bir hikmet ve bir haber alt başlıkları bulunan bapta, yazıcının (kâtib) bilmesi gereken ilimler ve yazışmalardaki usûl konu olarak ele alınmaktadır.²⁷

Eserin dördüncü babı yöneticilerin halkına yardım etme ve onları himâye etme

²² Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 30-42.

²³ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 43-64.

²⁴ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 64-79.

²⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 80-82.

²⁶ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 83-88.

²⁷ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 89-92.

üzerine gösterdikleri azmi işlemektedir. Bapta zikredilen on hikâye ve üç hikmet alt başlıkları, halkına yardım etme ve onlara cömert davranma hususunda örnek sultanları anlatmaktadır.²⁸

Beşinci babta hilim ve hikmet sahiplerinin hikmetli sözleri ele alınır. Müellif burada “hikmet” alt başlığını kullanır ve bu adla açtığı elli başlık altında ilim, sabır takva, cömertlik, güzel huy, iyi ve zararlı alışkanlıklar ve bu alışkanlıkların sebepleri, hırs, dünyaya tutkun olmama, insanlarla ilişkiler, izzet sahibi ya da zillet sahibi olmanın sebepleri gibi konularda hikmet ehlinin sözlerine ve nasihatlerine yer verir.²⁹

Aklın ve akıl sahiplerinin şerefi üzerine ayrılan altıncı bab on iki hikmet ve dört hikâye alt başlığını ihtiva eder. Akıl sahibi kimselerin alâmeti, bu kimseleri ziyaret etmenin âdâbı ve aklın kıymeti bu bapta işlenen konulardır.³⁰

Gazzâlî **Nasîhatü'l-mülûk**'un son babını hükümdarın kadınlara karşı yaklaşımı ve kadınların sıfat ve hallerine ayırmıştır. Bu bapta iyi huylu kadınlarla ilgili olarak üç hikâye zikrettikten sonra bir fasıl açılır. Bu fasıl altı hikâye ile tesettüre riayet, iffet, karı ve kocanın hak ve sorumluluklarını konu alır.³¹

2. Nasîhatü'l-mülûk'un Üslûbu

Yukarıda konularına kısaca temas etmeye çalıştığımız **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserin, ismi ile uyumlu biçimde bir nasihatler manzumesi olduğu dikkatlerden kaçmayacaktır. Eserde ismi ile de yakından ilişkili bir biçimde nasihat dili kullanılmaktadır. Gazzâlî hükümdara saltanatın yüksek tabiatını göstermekte ve dünyanın metafizik bir tasavvurunu sunmaktadır. Ayrıca böyle bir tasavvurun gerektirdiği ahlâkî müeyyideleri hükümdarlığın tabiatındaki mevcut tehlikelerin de üzerinde ısrarla durmaktadır.³²

Zulmün ahirette yol açacağı kötü akibet, dünyanın geçiciliği ve bu bağlamda zikredilen ibret verici hikâyelerin sıralandığı bir üslûp dikkati çekecek biçimdedir. Bu

²⁸ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 93-103.

²⁹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 104-114.

³⁰ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 115-121.

³¹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 122-131.

³² Ann K. S. Lambton, “Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unda Saltanat Teorisi”, MTAD, C:I, S:II, 2014, s. 112.

bağlamda Gazzâlî'nin tasavvufî eserlerine hâkim olan bakış açısının bu esere de hâkim olduğu ifade edilmektedir.³³ Bununla beraber Patricia Crone'un **Nasîhatü'l-mülûk**'un Gazzâlî'ye aidiyeti ile ilgili olarak **NM1** ve **NM2** üzerinde yapmış olduğu inceleme, eserin bütününde iki ayrı üslûp bulunduğunu ve **NM1** ile **NM2** arasında belirgin farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan **Nasîhatü'l-mülûk**'un üslûbunu incelerken ilk olarak Gazzâlî'nin eserlerinin geneline hâkim olan üslûba bakmak, ardından **NM1** ve **NM2**'nin üsluplarını ayrı ayrı değerlendirerek bir sonuca ulaşmak gerekecektir.

Sünnî tasavvufun kurucusu veya neticesi olarak takdim edilen Gazzâlî'nin³⁴ önemli ve hacimli eseri **İhyâu ulûmi'd-dîn**'deki üslûbunun benzeri bir üslûbu **NM1**'de de görmek mümkündür. İlgili araştırmalarda **İhyâu ulûmi'd-dîn**'de kullanılan üslûbun dört aşamada işlendiği kaydedilir. Bu aşamalar:

- i. Konunun takdimi (tanımı, dinî hükmü, ittifak ve ihtilaf edilen yönleri),
- ii. Konunun kısımları ve bunlara dair ayrıntılar,
- iii. Faydaları ve bu faydaları temin etmenin yolları,
- iv. Sakıncaları ve bunlardan korunmanın yolları.³⁵

İhyâu ulûmi'd-dîn'de, temas ettiğimiz aşamalar bağlamında, konuların sunuş biçiminin de belirgin özellikler taşıdığı gözlemlenmektedir. Bu özellikler, konu ile ilgili olan bilgilerin hiyerarşik bir biçimde sunulması üzerine şekillenir. İlk olarak ilgili ayetler sıralanır ve bu ayetlerle konunun önemine dikkat çekilir. Ardından Hz. Peygamberin hadis-i şerifleri ile konuya dair bilgi ve fikirler desteklenir. Üçüncü olarak şöhret sahibi kişilerin konuyla ilgili sözlerine yer verilir. Ardından son olarak Gazzâlî kendi fikirlerini ortaya koyar.³⁶

Peygamberler ve Rasûlullah'ın (sav) arkadaşları başta olmak üzere büyük Müslüman şahsiyetlere yapmış olduğu atıflar, ayrıca adaletin önemi, dünya mülkünün yerilmesi gibi konulara değinmesi bakımından **NM1**'in üslûbu **İhyâu ulûmi'd-dîn**'in

³³ Avcı, "Nasîhatü'l-mülûk", s. 411.

³⁴ Ekrem Demirli, "Gazzâlî ve Tasavvuf", **Gazzâlî Konuşmaları**, Haz. Cüneyt Kaya, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s. 253-254.

³⁵ Suat Cebeci, "Yazı Dili ve İletişim Bağlamında Gazzâlî'nin Üslubu", **Diyanet İlmi Dergi**, C:XLVII, 2011, S:3, s. 142-143.

³⁶ Cebeci, "Yazı Dili ve İletişim Bağlamında Gazzâlî'nin Üslubu", s. 143.

üslûbu ile önemli benzerlikler arz etmektedir. **NM1**'de “İman Ağacının Dalları” başlığı altında zikredilen “Adaletin Esasları” bölümünün ana başlıklarını belirtmek, sözünü ettiğimiz benzerliklere örneklik teşkil edecektir:

Birinci asıl: Beyliğin kıymetini bilmek gerekliliği.

İkinci asıl: Âlimlerin nasihatini istemek.

Üçüncü asıl: İdarecinin kendisini ve tebasını zulümden alıkoyması.

Dördüncü asıl: İdarecinin tekebbürden sakınması.

Beşinci asıl: İdarecinin merhametli olması.

Altıncı asıl: İdarecinin halkın ihtiyaçları ile ilgilenmesi gerekliliği.

Yedinci asıl: İsrraftan sakınılması.

Sekizinci asıl: İdarecinin şefkat ve lütuf ile davranması gerektiği.

Dokuzuncu asıl: Övgülere aldanılmaması gerektiği.

Onuncu asıl: Allah rızası dışında kimsenin rızasını istememek gerekliliği.

Adaletin Esasları bölümüne dair sıraladığımız bu başlıklarda, Gazzâlî ilk önce yönetimin öneminden bahsederek konuyu takdim etmekte, bundan sonra yöneticinin dikkat etmesi gereken hususiyetlere yer vererek konunun ayrıntılarına değinmektedir. Âdil bir yönetici sıfatına sahip olmanın yollarını belirtmekte, zalim bir yönetici olmaktan nasıl kaçınılacağına ilişkin uyarılarda bulunmaktadır.

NM2'nin üslûp özellikleri ise yukarıda çizmeye çalıştığımız çerçeveden belirgin farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda **NM2**'nin birinci bab'ı “Adalet ve Siyaset”i incelememiz bu farklılıkların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

Hikâye: Nîşâbur'un kumandanı Ebû Ali b. İlyas'ın öğütleri.

Hikâye: Enûşîrvân'ın (531-579) halkını denemesi.

Hikâye: İsrail oğullarından bir balıkçının bedduası.

Hikâye: Hz. Mûsâ'nın (a.s.) Allah'tan adaletini görmek istemesi ile ilgili münâcâtı.

Nükte: Din ve devletin ikiz kardeş gibi olduğu.

Hikâye: Arazisinde define bulan adamın arazinin önceki sahibi ile konuşması.

Hikâye: Hindistan meliki ile Enûşîrvân'ın birbirlerine elçiler göndermesi.

Hikâye: Enûşîrvân'ın verdiği ziyafet.

Hikâye: Hz. Ömer (634-644) ve yaşlı kadın.

- Hikâye: Beytûlmâl sorumlusuna Hz. Ömer hakkında sorulan soru.
- Hikâye: Ömer b. Abdülaziz (717-720) zamanındaki kıtlık.
- Hikâye: Ömer b. Abdülaziz'in devlet işlerini yaparken gösterdiği hassasiyet
- Hikmet: Adalet üzerine ayet ve hadis.
- Hikâye: Horasan valisi İsmail b. Ahmed ve askerleri.
- Hikâye: İsmail es-Sâmânî'nin Amr b. Leys es-Saffarî'ye galibiyeti.
- Hikâye: Enûşirvân'a veziri Yûnân'ın mektubu.
- Nasihat: Şebib b. Şeybe'nin Emevî halifesi Mehdî'ye nasihati.
- Hikâye: Rum Kayseri'nden Enûşirvân'a mektup.
- Hikmet: Aristoteles'in (m.ö. 384-322) "Allahtan başkasına Melik demek doğru mudur" sorusuna cevabı.
- Hikmet: İskender'in (m.ö. 336-323) komutanı ile diyalogu.
- Hikmet: İskender'in Aristoteles'e adalet ve cesaret üzerine sorusu.
- Hikâye: İskender'in azlettiği vali.
- Hikmet: Büzürgmîhr'e liderlik hakkında sorulan soru.
- Hikâye: Hac kafilesinden kopan adam.
- Hikâye: Haccac b. Yusuf'a gönderilen mektup.
- Hikmet: Büzürgmîhr'e temiz lider hakkında sorulan soru.
- Hikâye: Ebû Süfyân'ın oğlu Ziyâd b. Ebîhi'nin bir çobanla diyalogu.³⁷

NM2'nin birinci babı "Adalet ve Siyaset"nin alt başlıklarına bakıldığında ilk olarak Gazzâlî'nin **İhya**'da belirginleşen ve **NM1**'de de uyguladığı sistematik sıralamanın bulunmadığı göze çarpmaktadır. Hikâyeler sistematik bir bütünlük göstermekten uzak ve serbest olarak seçilmiş biçimde yer almaktadır. Diğer taraftan seçilen hikâyeler ve hikmet ile ilgili konular da **NM1**'den farklılık göstermektedir. **NM1**'de İslâm öncesi şahsiyetlerden hemen hiç bahsedilmezken **NM2**'de Yunan ve İran kahramanlarından bolca yararlanıldığı görülmektedir.

NM1 ve **NM2** arasında yukarıda zikrettiğimiz farklılıklarla beraber nasihat verici bir dilin her ikisine de hâkim olduğunu görebiliriz. Yaşanmış olayların hatırlatılmasıyla yöneticinin adaletten ayrılmaması gerektiğine yapılan vurgu **Nasîhatü'l-mülûk**'un üslubunu belirlemektedir.

³⁷ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 43-64.

C. Farsça Neşri ve Farklı Dillerdeki Çevirileri

Selçukluların Bâtınî fırkalarla hem askerî hem de kültürel alanda girdikleri mücadelenin yoğun olarak devam ettiği yıllarda Gazzâlî'nin Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde müderrislik yaptığı bilinmektedir. Bu tarihten evvel Gazzâlî, Sultan Melikşah ve özellikle veziri Nizâmülmülk'ün himaye ettiği ilim adamlarından birisi olarak temayüz etmekteydi. Bağdat Medresesi'ne müderris olduğu 1091 yılında Nizâmülmülk'ün ona “Zeynüddin”, “Şerefü'l-ümme” ünvanını verdiği aktarılmaktadır.³⁸ Devlet adamları üzerinde önemli bir etkisi bulunan Gazzâlî'ye Nizâmülmülk'ün bu türden ünvanlar vermiş olması, öte yandan Selçuklu yönetimi ile muhtelif sebeplerle ilişkide bulunmuş olması gibi hususlar, yaşadığı dönemde Gazzâlî'nin Selçuklu devlet ricali üzerindeki etkisine örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca **Nasîhatü'l-mülûk**'un sonraki yüzyıllarda yoğun biçimde tercümesinin yapılmış olması hem yazarın hem de eserin yöneticiler üzerindeki etkisini gözlemlememize yardımcı olacak niteliktedir.

Sadık Yazar'ın yapmış olduğu araştırmada **Nasîhatü'l-mülûk**'un, XIII-XIX. yüzyıllar arasında Gazzâlî'nin Osmanlı Türkçe'sine en fazla tercüme edilmiş eseri olduğunu tespit etmesi³⁹ sözünü ettiğimiz bu etkinin sürekli taze kaldığının işareti olarak kabul edilebilir. Haddizatında Yazar'ın da tespit ettiği şekilde eserin çoğu kez yöneticilerin isteği üzerine tercüme edilmiş olması, eserin bilhassa yöneticiler üzerindeki etkisini göstermektedir.

1. Farsça Neşri

Gazzâlî'nin eseri **Nasîhatü'l-mülûk**'u Farsça olarak telif etmiş olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Süleymaniye Kütüphanesinde **Sîretü'l-mülûk**⁴¹ adında iki, et-

³⁸ Abdurrahmân Acar, “İmam Gazzâlî ve Selçuklular”, 900. Vefat Yılında Uluslararası Gazzâlî Sempozyumu, Ed. İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV, s. 99.

³⁹ Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri”, s. 116.

⁴⁰ Çelebi, **Keşfü'z-zunûn** C:I, s.337; Karlığa, “Gazzâlî (Eserleri)”, s. 524.

⁴¹ Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2879, 2880.

Tibrü'l-mesbûk fî nasîhatü'l-mülûk,⁴² ve **Nasîhatü'l-mülûk**,⁴³ isimlerinde birer nüshası bulunan eserin Farsça neşri İranlı âlim Celâleddin Hümâî⁴⁴ (1900-1980) tarafından Tahran'da 1932 (h. 1351), 1942 (h. 1361) ve 1947 (h. 1367) tarihlerinde yapılmıştır.⁴⁵

Nasîhatü'l-mülûk'u İngilizceye çevirmiş olan Bagley, eserinin girişinde Humâî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'a ait Farsça bir el yazması bulduğunu, fakat bu el yazması nüshanın önemli derecede bozulmuş ve yer yer boşluklar barındırdığını nakletmektedir. Bagley'in verdiği bilgilere göre Humâî Arapça nüshaya ve kadîm Farsça'ya uygun olarak boşlukları doldurmuş ve metni yeniden kurgulamıştır.⁴⁶

2. Arapça Çevirisi

Nasîhatü'l-mülûk'un en erken Arapça tercümesinin Safiyyüddîn Ali b. Mübârek b. Mevhûb el-İrbîlî tarafından yapıldığı zikredilmektedir. Farsça aslından daha çok yaygınlık kazanan bu eser Arapça'ya **et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk** adıyla çevrilmiştir. Ali b. Mübârek'in yaşadığı tarihle ilgili olarak herhangi bir kayda rastlanılamamakla birlikte İbn Hallikân, (ö. 681/1282) Ali b. Mübarek'ten bahsetmekte ve İrbil'de maliyeden sorumlu olan devlet adamı Şerefüddîn Ebu'l-Berakât İbnü'l-Müstevfî'nin amcası olarak tanıtmaktadır.⁴⁷

Bu bilginin dışında eserin kendisi adına tercüme edildiği belirtilen Musul Atabegi Alp Kılıç'ın ölüm tarihi olarak 1199 (h. 595) yılının zikredildiği düşünülürse eser bu tarihten daha önce tercüme edilmiş olmalıdır.⁴⁸

Süleymaniye Kütüphanesindeki kayıtlarda **et-Tibrü'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk**'a ait yirmi iki nüsha görünmektedir. Mütercime ait bir giriş yazısının

⁴² Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa 1462.

⁴³ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2909.

⁴⁴ Celâleddin Hümâî hakkında bilgi için bkz. Tahsin Yazıcı, "Hümâî Celâleddin", **DİA**, C:XVIII, 1998, s. 478.

⁴⁵ Avcı, "Nasîhatü'l-mülûk", s. 411.

⁴⁶ Gazzâlî, **Counsel for Kings**, Çev. F. R. C Bagley, New York Toronto, London, Oxford University Press, 1964, s. xxii-xxiii.

⁴⁷ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-âyân**, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Darus's-sadr, 1978, C.IV, s.151.

⁴⁸ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 115; Abdurrahman Bedevî, **Müellefâtü'l-Gazzâlî**, Kuveyt, Vekâletü'l-Matbuat, 1977, s. 184.

bulunduğu on üç nüsha bulunmakta,⁴⁹ ayrıca altı tanesinde giriş yazısı bulunmayıp sadece Ali b. Mevhûb'tan bahsedilmektedir.⁵⁰ Diğer üç tanesi eserin Mısır baskılarına aittir. Eser, İbn Ebû Rendeka et-Turtûşî'nin (ö. 520/1126) **Sirâcü'l-mülûk**'unun kenarlarına yazılmış olduğu halde 1888 (h. 1306) yılında Kahire Matbaası⁵¹ ve Matbaatu'l-Hayriyye,⁵² 1901 (h. 1319) yılında Matbaatü'l-Ezheriyye⁵³ tarafından basılmıştır.

Diğer taraftan Kahire'de hicrî 1277 yılında ilk baskısının yapıldığı aktarılan eserin 1317 ve 1968 yıllarında tekrar basıldığı, 1987 tarihinde (h. 1407) Ahmed Demec tarafından Beyrut'ta bir neşrinin yapıldığı belirtilmektedir.⁵⁴ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bir başka neşri ise bizim de tezimizde referans olarak kullandığımız Ahmet Şemsettin'in 1988 tarihli Beyrut neşridir.⁵⁵

3. Türkçe Çevirileri ve Neşirleri

a. Osmanlı Türkçesi'ne Yapılan Çeviriler

Gazzâlî'nin Osmanlı Türkçesi'ne çevrilen eserleri üzerine yapılan araştırmalar, **Nasîhatü'l-mülûk**'a büyük bir ilginin bulunduğunu ve yoğun olarak tercüme edildiğini gösterecek nitelikte olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu araştırmalarda Osmanlı ilim ve siyaset erkânının esere oldukça rağbet ettiği dikkatlerden kaçmamaktadır. Elimizdeki çalışmalar kapsamında **Nasîhatü'l-mülûk**'un on üç ayrı tercümesinden söz edebilmekteyiz. Bu çevirilerin hepsinin salt bir çeviri niteliğinde olmadığı, mütercimlerin kendi meşrep ve birikimlerine göre farklı hacimlerde ilavelerde bulunarak metni bir tür telif şeklinde kaleme aldıklarını söyleyebiliriz.

⁴⁹ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2849, 2850, 2861, 2863, 2864/1, 2865, 2867, 2868. Fatih, 3476, 3477. Fazıl Ahmet Paşa, 788. Kılıç Ali Paşa, 844. Reisü'l-Küttâb, 934/1.

⁵⁰ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 2860/1, 2862. Fazıl Ahmet Paşa, 1625/2. Reisü'l-Küttâb, 935, 936.

⁵¹ Süleymaniye Ktp., İ. İsmail Hakkı, 1321/2.

⁵² Süleymaniye Ktp., Abdülgani Ağa, 122.

⁵³ Süleymaniye Ktp., Ali Emiri Arabi, 2066, 2067.

⁵⁴ Avcı, "Nasîhatü'l-mülûk", s. 411; Bedevî, **Müellefâtü'l-Gazzâlî**, s. 186.

⁵⁵ Bkz. Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**.

(1) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tespit edilebildiği kadarıyla **Nasîhatü'l-mülûk**'un Osmanlı Türkçesi'ne ilk tercümesi Abdussamed b. Seydî Alî b. Dâvûd Diyarbekrî'ye (ö. 945/1539'dan sonra) aittir. Tek nüshasının Kahire Üniversitesi'nde 7057 numara'da kayıtlı olduğu belirtilen eserin 53 varaktan oluştuğu tespit dılmıştır.⁵⁶

(2) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Müterciminin Ahmed b. Muallimzâde el-Edhemî (ö. ?) olduğu belirtilen eserin müterciminin ne zaman yaşadığı veya tam olarak ne zaman tercüme edildiği bilinmemektedir. Ancak eserin yazım tarihi ilgili olarak Sadık Yazar eserden alıntılacağı kesitte eserin tarihine ilişkin bir işaret vermektedir. Alıntıda belirtildiğine göre mütercim, Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'unu incelerken aniden bir ses duyar ve bu seste eserin tercümesini yapması istenir. Bunun üzerine Ahmed b. Muallimzâde eseri tercüme ederek Rüstem Paşa'ya sunar. Bu da eserin Rüstem Paşa'nın (ö. 968/1561) vefatından önce yazıldığını göstermektedir. Yazar'ın tespitine göre tek nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi Bayezid 3902 numarada kayıtlı bulunan eserin tam bir tercüme olmadığı bazı bölümlerin seçilerek tercüme edildiği belirtilmektedir.⁵⁷

(3) Tercüme-i Tibrü'l-Mesbûk fî Nesâihi'l-Vüzerâ ve'l-Mülûk

Bekir Karlığa'ya göre **Nasîhatü'l-mülûk** tercümeleri içerisinde en meşhuru olan bu çevirinin⁵⁸ Âşık Çelebi Pîr Mehmed b. Alî b. Mehmed el-Bursevî (ö. 979/1572) tarafından Rüstem Paşa adına tercüme edildiği belirtilmektedir. Eserini devrin padişahı Kanunî Sultan Süleyman (slt. 1520/1566) için yazdığını ifade eden Âşık Çelebi, **Nasîhatü'l-mülûk** sultanlara nasihat verme konusunda yazılan kitaplardan birisi olarak tavsif eder. Sadık Yazar'ın tespitine göre İstanbul Üniversitesi, İngiltere Milli Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, Süleymaniye

⁵⁶ Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan, **Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi**, Kayseri, Mektebe Yayınları, t.y., C:III, s. 1750.

⁵⁷ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 116-117.

⁵⁸ Karlığa, "Gazzâlî (Eserleri)", s. 524.

Kütüphanesi, TBMM Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde on adet nüshası bulunmaktadır.⁵⁹

(4) Neticetü's-Sülûk fî Terceme-i Nasîhati'l-Mülûk

Tezimizin de konusunu teşkil eden tercüme XVI. yüzyıl mesnevihanlarından Alâî b. Muhibbî (Muhyî) eş-Şerîf eş-Şîrâzî'ye aittir. Tezimiz kapsamında mütercimden ve eserinden detaylı bir şekilde bahsedeceğimizden burada tercümenin ilk olarak Kanûnî'nin oğlu Şehzade Bayezid (ö. 969/1562) için hazırlandığı, ancak daha sonra yeniden düzenlenerek II. Selim'e sunulduğunu belirtmekle yetineceğiz.⁶⁰

(5) Âdâbü'l-Mülûk Tercüme-i Nasîhatü'l-mülûk

II. Selim döneminde yapılan tercümenin tek nüshasının Manchester John Rylands Üniversitesi Kütüphanesi, 73 numarada kayıtlı olduğu belirtilmektedir. Eserin tercümesinin kim tarafından yapıldığı bilinmemekle birlikte, mütercimin ifadelerinden hareketle Sokullu Mehmet Paşa'nın (ö. 987/1579) oğlu Hasan Paşa'nın (ö. 1010/1602) isteğiyle bu eseri Türkçe'ye tercüme edildiğini görmekteyiz.⁶¹

(6) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Nasîhatü'l-mülûk'un tamamının tercüme edildiği bu eserin dört nüshası tespit edilebilmiş olmakla birlikte hiçbirinde tercümenin kime ait olduğu ve ne zaman tercüme edildiği belirtilmemektedir. En eski nüshasının 1586 (h. 995) yılına ait olduğu, bu sebeple bu tarihten önce tercüme edildiği ifade edilmektedir. Sadık Yazar'ın tespitine göre eserin nüshaları Burdur İl Halk Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi ve Milli Kütüphanede bulunmaktadır.⁶²

⁵⁹ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 117-119.

⁶⁰ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 119-122. Ayrıca bkz. Orhan M. Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", **TALİD**, C:I, S:2, 2003, s. 368.

⁶¹ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 122-123.

⁶² Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 123-124.

(7) Fevâihü's-Sülûk fî Nesâihü'l-Mülûk

Vücûdî mahlaslı Mehmed b. Abdülaziz'e (ö.1020/1612) ait olan çeviride **Nasîhatü'l-mülûk**'un padişahlara yönelik nasihatleri içermekle birlikte halk için de hikmetlerle dolu bir kitap olduğu belirtilmektedir. Ancak eserin dilinin Arapça olması sebebi ile Türkçe konuşan insanların istifade edemediklerinden muzdarip olan Vücûdî, arkadaşlarının kendisine ısrarlı tavsiyelerinden sonra eseri tercüme ettiğini ifade etmektedir. Vücûdî okuyan ve dinleyen için kolaylık olması bakımından sanatlı bir üslûptan ziyade sade bir dil tercih ettiğini belirtmektedir. Eserin Süleymaniye, Topkapı Sarayı Müzesi ve Sadberg Hanım Müzesi kütüphanelerinde birer, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde ikişer adet nüshası bulunmaktadır.⁶³

(8) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tek nüshasının Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 3479 numarada kayıtlı olduğu belirtilen eser Abdülcelîl b. Molla Cemîl (ö. 1146/1734'ten sonra) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Yazar'ın tespitine göre mütercim nüshası olan bu tercümenin **Nasîhatü'l-mülûk**'un Arapça çevirisi kaynak alınarak tercüme edildiği ve kaynak metnin tamamını hâvi olup bu metnin söz dizimi ve cümle yapısına sıkı bir şekilde bağlı olarak hazırlandığı kaydedilmektedir.⁶⁴

(9) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Mütercimi belirsiz olan **Nasîhatü'l-mülûk** çevirilerinin bir diğeri, tek nüshasının Almanya'da (Ms. or. oct. 1121. Staatsbibliothek, Marburg 50 yk., 15 st) bulunan eserdir. İstinsah tarihi Muharrem 1623 (h. 1033) olarak gösterilen tercümenin kaleme alınış tarihi, kim tarafından tercüme edildiği veya kime sunulduğu hakkında herhangi bir bilginin bulunmadığı ifade edilmektedir.⁶⁵

⁶³ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 124-126

⁶⁴ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 126-128.

⁶⁵ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 128.

(10) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 1951 numarada kayıtlı bulunan tercümenin hamdele ve salvele bölümlerinden sonra gelen manzumede Hatîb mahlasına yer verildiği belirtilmektedir. Eserin sonunun eksik olduğu eser hakkında ifade edilen bir diğer husustur.⁶⁶

(11) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tercümesinde kendisini Manisa müftüsü olarak tanıttığı belirtilen Ahmed b. Halîl (ö.?) tarafından tercüme edilen bu tercümenin tek nüshasının Manisa İl Halk Kütüphanesi 5982 numarada kayıtlı olduğu ifade edilmektedir. Tercümenin başında hamdele ve salvele bölümünden sonra tercümenin serüvenine ilişkin bilgiler veren müellifin, tercüme tarihi hakkında bir kayıt bulunmamaktadır. Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'unun Farsça aslını arayan fakat bulamayan, bundan sonra Arapça aslından tercümesini yaptığını belirten Ahmed b. Halîl'in, **Nasîhatü'l-mülûk**'un tamamını tercüme etmiş ve sade bir dil kullanmış olduğu aktarılmaktadır.⁶⁷

(12) Nesâihü'l-Mülûk

Tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi Hüsrev Paşa 294 numarada kayıtlı bulunan eserin mütercimi Seyyid Mehmed Lütfî'ye (ö. 1267/1851'den sonra) ait olduğu belirtilmektedir. Tercümesinde kendisini tahsîl-i kemâl için İslâm memleketlerini gezmiş ve İstanbul'a gelmiş birisi olarak tanıtan Seyyid Mehmed Lütfî, Mehmed Hüsrev Paşa (ö. 1271/1855) tarafından hâfız-ı küttâb hizmetiyle istihdam edilmiş, sonrasında Hüsrev Paşa'nın sohbet meclislerine iştirak etmiştir. Bu sohbetlerden birinde Hüsrev Paşa'nın **Nasîhatü'l-mülûk**'un tercüme edilmesinde fayda bulunduğunu söyleyip, bu vazifeyi Seyyid Mehmed Lütfî'ye verdiği de mütercimin açıklamaları içinde yer almaktadır.⁶⁸ Orhan Çolak eserin tercüme yılı olarak hicrî 1266 (m. 1849) tarihini kaydetmektedir.⁶⁹

⁶⁶ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 128-129.

⁶⁷ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 129-131.

⁶⁸ Yazar, "Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri", s. 131-132.

⁶⁹ Çolak, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler", s. 367.

(13) Tercüme-i Nasîhatü'l-Mülûk

Tek nüshasının Mısır Milli Kütüphanesi Tarihi Talat 100 numarada kayıtlı olduğu belirtilen eserin kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Sadık Yazar farklı bir tercüme olduğunu kaydettiği esere şimdilik ihtiyatla yaklaşmakta fayda olduğunu belirtir.⁷⁰

b. Modern Türkçe'ye Çeviriler

(1) Devlet Başkanlarına

Nasîhatü'l-mülûk'un modern Türkçe'ye ilk çevirisi İmam-Hatip Okulu meslek dersi öğretmeni Osman Şekerci tarafından 1969 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Kitabın başına “Kitap Hakkında Umumi Bilgi” adlı bir giriş bölümü koyan Şekerci, bu başlık altında Gazzâlî ile Sencer arasındaki mektuplaşmalara ve görüşmeye değinir. Osman Şekerci'nin tercümesi pek çok bakımdan elimizdeki **et-Tibrü'l-mesbuk fî nasîhati'l-mülûk** adlı Arapça nüshadan farklılık göstermektedir. Örneğin “İman Ağacının Dalları” başlığı altında Arapça metinde on alt başlık bulunurken Şekerci'nin çalışmasında yedinci alt başlığın kısaltılarak altıncı alt başlığa eklendiği görülür. “İman Ağacının Sulandığı İki Kaynak” adlı bölümün tamamının dokuzuncu alt başlığa dâhil edilmesi, “İkinci Kaynak”ta zikredilen beş hikâyenin tercümede bulunmuyor olması ve benzeri kısaltma ve çıkarmalar tekrarlayan bölümlerde de mevcuttur. Osman Şekerci çalışmasının sonuna eserde isimleri geçen kişilerin kısaca tanıtıldığı bir notlar bölümü de eklemiştir.⁷¹ Osman Şekerci'nin çalışması **Mülkün Sultanlarına: Nasîhatü'l-mülûk** adıyla 2016 yılında yeniden neşredilmiştir.⁷²

(2) Yöneticilere Tavsiyeler

Nasîhatü'l-mülûk'un Modern Türkçe'ye ikinci çevirisi 2004 yılında İstanbul'da yapılmıştır. Osman Arpaçukuru tarafından yapılan tercümede, Osman

⁷⁰ Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arası Tercüme Edilen Eserleri”, s. 115-132.

⁷¹ Gazzâlî, **Devlet Başkanlarına**, Çev. Osman Şekerci, İstanbul, Sinan Yayınevi, 1969.

⁷² Bkz. Gazzâlî, **Mülkün Sultanlarına, Nasîhatü'l-Mülûk**, Çev. Osman Şekerci, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2016.

Şekerci'nin yaptığıının benzeri olacak şekilde kısaltma ve çıkarmalar dikkat çekmektedir. Arpaçukuru'nun tercümesine metinde geçen ayetlerin tahriçlerini dipnot olarak eklemesi göze çarpan başka bir unsurdur.⁷³

(3) Yöneticilere Altın Öğütler

Hüseyin Okur tarafından yapılan tercümenin başında Gazzâlî ve eseri **Nasîhatü'l-mülûk** hakkında bilgi veren iki bölüm bulunmaktadır. Eser hakkında bilgi veren bölümde Okur, Selçuklu siyasî ortamına değinir ve eserin kim adına yazıldığı ile ilgili iddialara yer verir. Okur'un çalışmasının Arapça **et-Tibrü'l-mesbuk fî nasîhati'l-mülûk** metninin birebir çevirisi olarak gözükmektedir. Arapça metinde “Esas”, “Hikâye” ya da “Misal” olarak açılan başlıkların her birine konuya uygun başlık ismi koyan Okur'un eserdeki ayet ve hadislerin tahrîcini yaptığı, ayrıca eserde geçen şahıs isimleri hakkında da dipnot halinde kısa bilgiler verdiği dikkat çeken diğer bir husustur.⁷⁴

(4) İmam Gazzâlî'den Yönetim Sırları

Nasîhatü'l-mülûk son olarak Modern Türkçe'ye İbrahim Doğu tarafından tercüme edilmiştir. 2014 yılında İstanbul'da yapılan bu tercümenin başında, **Keşfü'z-zunûn**'daki **Nasîhatü'l-mülûk** için verilen bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Doğu'nun tercümesinin kendisinden önceki tercümelerden farklı olarak **Nasîhatü'l-mülûk**'u Farsça'dan Arapça'ya tercüme etmiş olan Ali b. Mübârek b. Mevhûb'un önsözüne yer vermiş olması dikkat çekicidir. Eserde geçen ayetlerin tahriçleri yapılmış olan tercümedeki önemli bir başka özellikse Doğu'nun dipnotlar halinde metni izah eden kısa bilgilere yer veriyor olmasıdır. Kimi hadislerin yorumlandığı, ek bilgiler verildiği, kullanılan ifadelerin ne anlama geldiğinin izah edildiği bu notlar, her ne kadar geniş kapsamlı bir izah çalışması olmasa da metnin anlaşılmasına yardımcı

⁷³ Gazzâlî, **Yöneticilere Tavsiyeler**, Çev. Osman Arpaçukuru, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2012. Osman Şekerci ve Osman Arpaçukuru'nun tercümelerinde bölüm çıkarma uygulamasına önemli bir örnek kadınlara dair olan son bölümün tercümelerinde yer almaması olarak görülebilir.

⁷⁴ Gazzâlî, **Yöneticilere Altın Öğütler**, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul, Semerkant Yayınevi, 2013.

olmaları bakımından şerh mahiyetinde kabul edilebilir.⁷⁵

4. Diğer Dillere Çeviriler

Nasîhatü'l-mülûk'un Arapça ve Türkçe dışında 1964 yılında İngilizce'ye bir tercümesi yapılmıştır. F. R. C. Bagley tarafından çevirisi yapılan metinde Celaledin Hümâî'nin Farsça neşri esas alınmıştır.⁷⁶ Kitabın başına H. D. Isaacs tarafından yazılan, **Nasîhatü'l-mülûk**'un Farsça ve Arapça metinlerini karşılaştırdığı bir giriş bölümü eklenmiştir.⁷⁷



⁷⁵ Gazzâlî, **İmam Gazâlî'den Yönetim Sırları**, Çev. İbrahim Doğu, İstanbul, Çelik Yayınevi 2014.

⁷⁶ Avcı, “Nasîhatü'l-mülûk”, s. 411.

⁷⁷ Gazzâlî, **Counsel for Kings**, Çev. F. R. C Bagley, New York Toronto, London Oxford University Press, 1964.



İKİNCİ BÖLÜM
XVI. YÜZYIL OSMANLI DÜNYASINDA
AHLÂK VE SİYÂSETNÂME LİTERATÜRÜ VE
NETÎCETÜ'S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ'L-MÛLÛK

A. Siyâsetnâme Geleneği ve Osmanlı'da Başlıca Siyâsetnâmeler

1. Siyâsetnâmelerin Genel Özellikleri

Arapça “siyaset” ve Farsça “nâme” kelimesinden meydana gelen “siyâsetnâme”¹ devlet adamlarına siyaset sanatı hakkında bilgi vermek, devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlara dair tavsiyelerde bulunmak amacıyla kaleme alınan kitapların oluşturduğu yazın türünün adı olarak kullanılmaktadır.² İlk ve ortaçağlarda devlet yönetiminin bir hükümdara bağlı olduğu, ayrıca hükümdar ile halk arasındaki mesafenin oldukça açık olabildiği toplumsal yapıda, halkın beklediği adalet bu tür eserlerle hükümdara anlatılmıştır.³ İslâm dünyasında da hicretin ilk asırlarından itibaren yöneticiler ve hükümdarlar için dikkat etmeleri gereken kurallara ilişkin öğütleri ihtiva eden siyâsetnâmeler yazılmaya başlanmıştır.⁴

Gayeleri devleti idare edenlere, idare sanatı üzerinde öğütler vermek ve tavsiyelerde bulunmak olan siyâsetnâmeler, hükümdar için kaleme alınabildiği gibi vezirler için de kaleme alınmıştır. Sultanlar için hazırlanan siyâsetnâmeler; saltanatın esasları ve şartları, zamanın anlayış ve inanışına göre en iyi devlet örgütünün ne olabileceği, bu örgüte ulaşmak için hangi yolun verimli olacağı, sultanın halk ile olan ilişkisi, halkın sultana karşı görevleri, sultanın dinî ve ahlakî görevleri, saltanatın devamı için gerekli olan ilkeleri konu almaktadır.⁵

Vezirler için kaleme alınan siyâsetnâmelerse vezirliğin gereği ve şartları, görev ve yetkileri, sultana karşı sorumlulukları, halka karşı tutumları, görevlerini iyi yapan vezirlerden örnekler, vezirlerin kendilerinden sonra bu makama gelecek kişilere sundukları öğüt ve önerileri ihtiva etmektedir.⁶

Devlet yönetimi ile ilgili mezkûr konuların işlenişinde teorik yaklaşımdan çok pratik hayata yönelik hususlara ağırlık verildiği görülmektedir. Âyetler, hadisler,

¹ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 2011, C:III, s. 2851.

² Hasan Hüseyin Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 304.

³ Ağah Sırrı Levend, “Siyâsetnâmeler”, **TDAY Belleten**, Ankara, 1962, s.167.

⁴ Adaloğlu, “Siyâsetnâme”, s. 304.

⁵ Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, İstanbul, MEB Yayınları, 2001, s. 4.

⁶ Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 4.

hikmetli sözler, meşhur hükümdarların, ayrıca halife ve sultanların söz ve davranışlarından örnekler sunularak yöneticilere tavsiyelerde bulunulur. Bu yönüyle Kur’ân-ı Kerîm ve hadisler, Hulefâ-yi Râşidin dönemi uygulamaları ve mektupları siyâsetnâmelerin başlıca kaynaklarını teşkil eder.⁷ Siyâsetnâmelerin diğer bir kaynağını ise Yunan, Hint, İran ve Çin kültürüne ait kitaplar ve nasihatnâmeler oluşturmaktadır.⁸ Eflâtun ve Aristoteles’in fikirleri İslâm filozoflarına kaynaklık etmekle birlikte,⁹ Enûşirvân ve Büyük İskender’den örnekler siyâsetnâmelerde dikkat çekmektedir.¹⁰

Hiz. Ali’nin Mısır valisi Mâlik el-Eşter’e gönderdiği rivâyet edilen ve görevi esnasında uyması gereken kuralları ihtiva eden **Nehcu’l-belâga** isimli eser İslâm tarihinde ilk siyâsetnâme örneklerinden kabul edilmektedir. İslâm tarihinde Osmanlı dönemine kadarki süreç içerisinde belli başlı siyâsetnâmelere aşağıdaki eserleri örnek olarak göstermek mümkündür:

- i. İbnü’l-Mukaffa (ö. 142/759), **el-Edebü’l-kebîr** ve **el-Edebü’s-sağîr**,
- ii. Cahiz (ö. 255/869), **et-Tâc fî ahlâki’l-mülûk**,
- iii. Ebû Mansur es-Seâlibî (ö. 429/1038), **Âdabü’l-mülûk**,
- iv. Ebû Rendeka et-Turtûşî (ö. 520/1126), **Sirâcû’l-mülûk**,
- v. Nizâmülmülk (ö. 485/1092), **Siyâsetnâme**,
- vi. Gazzâlî, **Nasîhatü’l-mülûk**,
- vii. Necmeddîn-i Dâye (ö. 654/1256), **Mîrsâdü’l-ibâd mine’l-mebde ile’l-me‘âd**.

2. Osmanlı’da Başlıca Siyâsetnâmeler

Oldukça köklü medeniyetlerin birikimlerinin bulunduğu bir coğrafyada tarih sahnesine giren ve serpilen Osmanlı İmparatorluğu, kendisini önceleyen İslam medeniyetinin birikimini tevarüs ederek, bu medeniyetin süreklilik unsurlarını

⁷ Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, s. 304.

⁸ Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, s. 304.

⁹ Levend, “Siyâsetnâmeler”, s. 176.

¹⁰ Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 71.

korumuştur.¹¹ Ayrıca söz konusu unsurların Osmanlılar tarafından taklit edilmek yerine bilinçli bir şekilde sahiplenildiği görülmektedir.¹² Bununla beraber Osmanlılar İslam medeniyetinin kendi bünyesine kattığı Bizans, İran ve Hint siyaset pratik ve geleneklerinden de yoğun biçimde istifade etmişlerdir.¹³

Bu bağlamda Osmanlı siyaset düşüncesinin ilk örneklerini, farklı dillerde yazılmış olan siyâsetnâmelerin tercümeleri teşkil eder. I. Murad'a (1362-1389) takdim edilen **Kelîle ve Dimne** tercümesinin bugüne ulaşan ilk tercüme olduğu görülür. Mercimek Ahmed (ö.?) tarafından tercüme edilen **Kâbusnâme** ise II. Murad'a (slt. 1421-1444, 1446-1451) sunulmuştur. Bunlardan başka Necmeddîn-i Dâye'nin **Mirsâdü'l-ibâd**'ı, Gazzâlî'nin **et-Tibrü'l-mesbûk**'u, Yuhannâ b. Bîtrîk'in (ö.?) **Sırrü'l-esrâr**'ı, Seyyid Ali Hemedânî'nin (ö. 786/1385) **Zahîretü'l-mülûk**'u ilk tercüme eserler olarak zikredilmektedir.¹⁴

Tercüme eserlerle birlikte telif çalışmalarının başladığını da gözlemlediğimiz Osmanlı siyâsetnâme geleneğinde ilk telif çalışma 1401'de Şeyhoğlu Mustafa (ö. 816/1413) tarafından kaleme alınan **Kenzü'l-küberâ ve mihekkü'l-ulemâ**'dır. Bu eserden başka, Hüsâmeddin Amâsî'nin (ö.?) **Mir'âtü'l-mülûk** ve Kâsım b. Seydî el-Hâfız'ın **Enîsül-celîs** adlı eserleri ilk önemli telif eserlerden kabul edilmektedir.¹⁵

Osmanlı müellifleri kimi zaman padişahın talebi üzerine kimi zaman da devlete olan borçluluk hissi, uhrevî sorumluluktan kurtulma, sonrakilere örnek olma isteği gibi kişisel sebeplerle siyâsetnâme kaleme almaya yönelmişlerdir.¹⁶ Devletin sınırlarının genişlemeye başladığı XVI. yüzyıl'da Osmanlı Devleti birbirinden farklı birçok millet ve kültürü bünyesinde bulundurur hale gelmiştir. Böyle bir durumun devlet teşkilatında ve sosyal yapıda belli aksaklıklara yol açması sebebi ile sözkonusu

¹¹ Hüseyin Yılmaz, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", **TALİD**, C:I, S:II, 2003, s. 232.

¹² Yılmaz, "Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar", s. 233.

¹³ Mehmet Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C:XII, S:1, 1999, s. 27.

¹⁴ Coşkun Yılmaz, "Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)", **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 304, s. 306.

¹⁵ Yılmaz, "Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)", s. 306; Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 55.

¹⁶ Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 80-81.

bu aksaklıkları ifade eden siyâsetnâmelerin sayısında bir artış görülmektedir.¹⁷ Kurumların bozulma emarelerinin görülmeye başlandığı bu tarihlerde muhteva bakımından oldukça zengin eserler ortaya konularak, güncel gerçeklere temas edilmiş, bir nevi uygulamalı siyaset düşüncesi geliştirilmiştir.¹⁸

Siyâsetnâme geleneği içinde yeni bir tarzı ifade eden söz konusu bu uygulamalı siyaset düşüncesi metinleri, siyâsetnâme tarzının genel özelliklerini ihtiva etmekle birlikte aktüel meselelere çözüm önerilerinde de bulunmuşlardır. Güncel problemleri kaleme alan ve tartışan bu tarz eserler siyâsetnâme geleneği içinde, ıslahat metinleri ya da ıslahat risaleleri olarak isimlendirilmektedirler.¹⁹

Âlim, devlet adamı ve bürokratlar tarafından kaleme alınan siyâsetnâmeler, yönetimdeki ve kurumlardaki eksiklikleri tespit ederek önlem alma amacına matuf hazırlanmaları dolayısıyla özellikle eksiklikleri ön plana çıkartan ve yer yer de abartılı bir üsluba sahip eserler olarak görülürler.²⁰ Yeni bir sosyal ya da siyasal bir teori arayışı içine girmeyen bu eserler, devletin içinde bulunduğu olumsuz durumların düzeltilmesi amacıyla eksiklik olarak gördükleri hususlara dönük eleştirilerde bulunmaktadır. Devletin ilkelerinden sapmalar, adaletin ihlâli, yöneticilerin sorumluluk ve yetkilerinde dengenin sağlanması, rüşvetin önlenmesi, liyakatin önemi, ordunun bozulması, erdemli yönetim ilkeleri ve erdemli yöneticinin nitelikleri bu eserlerde sıklıkla tekrarlanır.²¹

Osmanlı siyâsetnâme yazarları alternatif yeni bir sistem aramamış, Osmanlı'nın mevcut yönetim sisteminin en mükemmel sistem olduğuna inanarak bu yapıyı korumaya çalışmışlardır. Bu bakımdan sorunlar karşısında, yine kendi tecrübe birikimlerine yönelmişlerdir. Osmanlı siyâsetnâmelerinde mezkûr tecrübeler ışığında

¹⁷ Mustakim Arıcı, **İnsan ve Toplum: Taşköprüzâde'nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi**, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayınları, 2016, s. 3-4.

¹⁸ Yılmaz, "Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)", s. 307.

¹⁹ Coşkun Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", **TALİD**, C:I, S:II, 2003, s. 300.

²⁰ Yılmaz, "Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler", s. 322.

²¹ Yılmaz, "Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)", s. 307.

belli başlı kavramların sıklıkla tekrar edildiği, çözümlerin bu kavramlarda arandığı görülmektedir.²²

Siyâsetnâmelerde öne çıkan kavramların ilki nizâm-ı âlem kavramıdır. Âlemdeki düzeni ifade eden bu kavram genel olarak devlet yönetimi vasıtasıyla ulaşılmak istenen amaç olarak kabul edilmekle birlikte, birbirinden farklı biçimlerde tanımlanmaktadır.²³ Bu tanımlar; siyasî düzen, insanın ferdî-toplumsal hayatının bütünü, devletin birliği, insanlar tarafından oluşturulan ve yine insanlar tarafından muhafaza edilen düzen anlamları etrafında şekillenmektedir.²⁴ Osmanlı siyasî düşüncesinde temel bir kavram olan nizâm-ı âlem kavramı, âlemin ezelî ve ebedi bir düzeni olduğunu varsaymış, XVI. yüzyıldan sonra başgösteren bozulmaları gidererek tekrar bu nizâm'a dönmeyi esas kabul etmiştir.²⁵

Nizâm-ı âlem'in tesisinde gerekli olan önemli bir kavram adalet kavramıdır. Osmanlı siyâsetnâme literatüründe adalet dairesi kavramı (daire-i adliye), nizâm-ı âlemin kendisi ile sağlanabileceği kilit bir kavramı ifade eder.²⁶ Ortaçağ öncesinde belli unsurları ihtiva edecek şekilde Sümer yazıtları ile Sâsânîler öncesi İran ve Hint kaynaklarında izlerine rastlanabilecek olan “adalet dairesi” formülasyonu²⁷ birbirinden farklı uzunluklarda farklı türleri bulunmaktadır. Din-devlet-toplum ilişkilerini ve toplumun çeşitli kesimleri arasındaki ilişkileri gösteren²⁸ adalet dairesi formülasyonu kısa olan haliyle; “Din meliktedir, melik cünd iledir, cünd malladır,

²² Yılmaz, “Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)”, s. 308.

²³ İlhan Kutlluer, “Nizam”, **DİA**, C:XXXIII, 2007, s. 175.

²⁴ Tahsin Görgün, “Osmanlı’da Nizâm-ı Alem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C:XIII, S:2, 2000, s. 181-184.

²⁵ Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi”, s. 29-30.

²⁶ Öz, “Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi”, s. 30; İlker Kömbe, “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları”, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2014, s. 258-259, 292.

²⁷ Kömbe, “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları”, s. 18.

²⁸ Ejder Okumuş, “Osmanlılar’da Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, **Soyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S:5, Mart 2005, s. 47.

mal imaretledir, imaret adaletledir” biçimindedir. Bu form **Nasîhatü'l-mülûk**'un Farsça orijinalinde ve Arapça tercümesi **et-Tibru'l-mesbûk**'ta yer almaktadır.²⁹

Nasîhatü'l-mülûk'u tercüme etmiş olması dolayısıyla kısa biçimine Muhibbî'nin de yer verdiği³⁰ adalet dairesi formülasyonunun uzun hali, ilk olarak Aristoteles'e atfedilen **Sırru'l-esrâr** adlı eserde geçmektedir.³¹ Formülasyonun söz konusu uzun haline göre âlemdeki nizam, nizâmı sağlayıcı bir hükümdar ile mümkündür. Hükümdarın bu nizâmı askerleri ile sağlayabileceği, askerlerinse mal ile ayakta kalabileceği belirtilir. Formülün devamında malın halk ile, halkın da nizamdaki adalet ile var olabileceği ifade edilir. Siyâsetnâmelerde bu çevrimsel ilişkinin farklı uzunluklarda birçok formülasyonuna rastlanılmakla birlikte, tezimizin konusunu teşkil eden Alâî b. Muhibbî'nin **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eserinde sekizli uzun form şu şekilde ifade edilmektedir:

Âlem bir bahçedir, onun çiti devlettir.
Devlet sultandır (otorite, güç) onu ayakta tutan sünnettir.
Sünnet idaredir, ona hizmet eden meliktir.
Melik güçtür, ona destek olan askerlerdir.
Askerler yardımcıdır, onların geçimini sağlayan maldır (para, devlet geliri).
Mal geçim sebebidir, onu toplayan raiyyedir (vergiye tâbi olan halk kesimi).
Raiyye hürdür, onları itaat ettiren adalettir.
Adalet kaynaştırıcıdır (birleştirici), âlemin ayakta kalması adaletle bağlıdır.³²

Muhibbî'nin aktardığı bu uzun form **Nasîhatü'l-mülûk**'un Farsça orijinalinde ve Arapça tercümesinde yer almamaktadır. Bu bakımdan Muhibbî'nin ilgili uzun formu **Sırru'l-esrâr**'dan aldığı düşünülebilir.

Adalet dairesi, toplumu oluşturduğu düşünülen dört sınıf insanın birbiriyle denge içinde yaşayabilmesi için de gereklidir. Bu denge bozulduğu zaman nizâm-ı âlem de bozulmuş olur. Bu dört sınıf insan asker, ulemâ, tüccar ve çiftçilerdir. Bu

²⁹ Kömbe, “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları”, s. 123. Ayrıca bkz. Gazzâlî, **Nasîhatü'l-Mülûk**, tsh. Celâleddin Hümayî, Tahran, Müessesesi-i Neşr-i Huma, 1367, s. 81; **et-Tibru'l-mesbûk**, s. 46.

³⁰ Alâî b. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**, Süleymaniye Ktp., Pertevniyal 1011, vr. 270b.

³¹ Kömbe, “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları”, s. 154.

³² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Pertevniyal 1011, vr. 181b. Ayrıca bkz. İlker Kömbe, “Bir Devletin İki Farklı Döneminde Aynı Eserin İki Âlim Tarafından Farklı Şekilde Okunuşu ve Adalet Dairesi Kavramı,” **Kutadgubilig**, S:24, Ekim 2013, s. 299.

durum siyasetnamalarda erkân-ı erbaa kavramı ile ifade edilir.³³ Şâyet toplumu oluşturan bu sınıflarda bir bozulma başlamışsa, nizâm-ı âlemin tesisi, adalet ve dengenin yeniden kurulabilmesi siyâsetnâme yazarlarına göre kânûn-i kadîm'e dönmekle mümkün olur. Bu bağlamda kanun-i kadîm siyâsetnâmelerde sıklıkla ifade edilen bir kavramdır. Bu kavramla öteden beri uygulanagelen örfî kanunların kastedildiği ifade edilmektedir.³⁴

Yukarıda ifade edilen kavramların yanında bu kavramları tamamlayıcı mahiyette kabul edilebilecek olan 'liyâkat' adaleti sağlamak, 'reâyâ' kavramı ise toplum sınıfları arasında dengeyi tesis edebilmek için vurgulanan diğer kavramlar olarak görülmektedir.³⁵

3. XVI. Yüzyıl Ahlâk ve Siyaset Metinleri

Osmanlı tarihinde XVI. yüzyılın, siyâsetnâme telifi bakımından kırılma noktasını ifade ettiği ve bu tarihten sonra siyâsetnâme yazımında bir artışın yaşandığı görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında devletin sınırlarının genişlemesine bağlı olarak problemlerin çeşitlenmesinin etkisi olduğu söylenebilir. Zira özellikle XVI. yüzyılda Osmanlıları ilgilendirmeyen uluslararası tek bir sorun hemen hemen yok gibidir.³⁶ Diğer taraftan genişleyen topraklarla birlikte Arap topraklarının büyük bir bölümünün de Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olması, Osmanlı ulemasının bu bölgelerdeki ilmî ve fikrî birikim ile daha yakın temas kurmasına zemin hazırlamıştır.³⁷ Yine bu yüzyılda içte belli kurumlarda bozulmaların yaşandığı dönemin kimi mütefekkirleri tarafından dile getirilmeye başlanmıştır.³⁸

Bu yüzyıl, dönemin müelliflerinin siyasetin meselelerine gösterdikleri ehemmiyeti ifade etmesi bakımından dikkate değerdir. Bu bağlamda XVI. yüzyılın

³³ Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi", s. 31.

³⁴ Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi", s. 31-32.

³⁵ Öz, "Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi", s. 32-33.

³⁶ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ: 1300-1600**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995, s. 40.

³⁷ Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 4.

³⁸ Bkz. Hasan Kâfî Akhisârî, "Âlemin Düzenini Sağlayan Sebeplerin Temelleri", **Osmanlı Felsefesi, Seçme Metinler**, Haz. Ömer Mahir Alper, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 309.

siyâsetnâme litaratürü hakkında bilgi edinebilmek için bu yüzyılın ahlâk ve siyaset metinlerine bakmak yerinde olacaktır.

a. XVI. Yüzyıl Ahlâk Metinleri

Davetü'n-nefsi't-tâliha ile'l-a'mâli's-sâliha: Eserin II. Bayezid'in (1481-1512) şehzadelerinden Korkut (ö. 918/1513) tarafından 1508 (h. 914) yılında Arapça olarak yazıldığı belirtilmektedir. Eserde bazı siyasî konular işlenmiştir.³⁹

Ahlâk-ı mev'ıza: Kemalpaşazâde'nin (ö. 940/1534) kaleme aldığı eser akıl, bilgi ve hikmet hakkında öğütlerin yanı sıra beylik işleri, beylere hizmet, iyiliğin ve kötülüğün zararlarını ihtiva etmektedir.⁴⁰

Ahlâk-ı Alâî: Kınalızade Ali Efendi (ö. 979/1571) tarafından 1555 (h. 963) yılında yazılan eser, ahlâk ilmi, ev yönetimi ve şehir yönetimi konularını ele almaktadır.⁴¹

Şerhu'l-ahlâki'l-adudiyye: Taşköprizade Ahmed Efendi (ö. 968/1561) tarafından kaleme alınan eser, Adudüddin el-Îcî'nin (ö. 756/1355) **el-Ahlâku'l-adudiyye** adlı eserinin şerhidir. 1540 (h. 946) yılında tamamlanan eser, nazarî ahlâk, faziletlerin korunması ve kazanılması, ev yönetimi ve devlet yönetimi olmak üzere dört makaleden oluşmaktadır.⁴²

Mevâhibü'l-hallâk fî merâtibi'l ahlâk: Celâlzade Mustafa'nın (ö. 975/1567) kaleme aldığı eserin Kanûnî Sultan Süleyman adına yazıldığı belirtilmektedir. Eser esmâ-i hüsnâ, iyi ve kötü huylar ile bazı siyasal kavramların anlatılması üzerine düzenlenmiş olup 56 bab olarak hazırlanmıştır.⁴³

³⁹ Feridun Emecen, "Korkut Şehzade", **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 207. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya 1763.

⁴⁰ Agâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", **TDAY Belleten**, Ankara, 1963, s. 103. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Esat Efendi 1781.

⁴¹ Ahmet Kahraman, "Ahlâk-ı Alâî", **DİA**, C:II, 1989, s. 15. Ayrıca bkz. Kınalızade, **Ahlâk-ı Alâî**, Haz. Mustafa Koç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2007.

⁴² Taşköprizade Ahmed, **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye**, thk. Elzem İçöz, Mustakim Arıcı, Çev. Mustakim Arıcı, İstanbul, TYEKBY, 2014, s. 16.

⁴³ Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", s. 98. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Laleli 1612, Nuruosmaniye 2629.

Ahlâk-ı kirâm: Muhyî Gülşenî (ö. 1014/1605) tarafından yazılan eserin 1585 (h. 993) yılında kaleme alındığı belirtilmektedir. Eser tehzîb-i ahlâk, tedbîr-i menâzil ve siyaset-i müdün olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır.⁴⁴

b. XVI. Yüzyıl Siyaset Metinleri

Kânûn-ı Şehinşâhî: İdris-i Bitlisî (ö.927/1520) tarafından 1517 (h. 923) yılında Farsça olarak yazılan eser Kanûni Sultan Süleyman’a takdim edilmiş olup padişah için gerekli tecrübeler, sultanın sohbet erbabı, ordu mensuplarının keyfiyeti, hazine ve benzeri konuları işlemektedir.⁴⁵

Letâifü’l-efkâr fî keşfi’l-esrâr: Kadı Hüseyin b. Hasan (ö.?) tarafından 1529 (h. 936) yılında yazılan eserin, Kanûnî Sultan Süleyman’ın vezirlerinden İbrahim Paşa’ya sunulduğu belirtilmektedir. Beş bab olan bu eserin ikinci babı siyasetle ilgilidir.⁴⁶

Zahiretü’l- mülûk tercümesi: Seyyid Ali Hemedanî’nin Farsça eserinin Gelibolulu Sururi Mustafa (ö. 969/1561) tarafından yapılmış bir tercümesi olan metin 1552 (h. 960) yılında tercüme edilmiştir.⁴⁷

Âsafnâme: Lütî Paşa’nın (ö. 961/1553) hazırladığı eser, vezir-i azam’ın tavrı ve ahlâkı, tedbîr-i sefer, tedbîr-i hazine, tedbîr-i reâyâ konularını ihtiva etmektedir.⁴⁸

Halâsü’l-ümme fî ma’rifeti’l-e’imme: Lütî Paşa (ö. 971/1563), tarafından 1553 (h. 961) yılında yazılan eserin, halifenin Kureyş neslinden olup olmayacağı konusunu ihtiva ettiği ve Ömer Nesefî (ö. 537/1142) ile Teftâzânî’nin (ö. 792/1390) bu konudaki menfî görüşlerinin çürütülmesi için yazıldığı açıklanmaktadır.⁴⁹

⁴⁴ Levent, “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, s. 98. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye 2261.

⁴⁵ Orhan Çolak, “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, **TALİD**, C:I, S:2, 2003, s. 360. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Esat Efendi 1888/2.

⁴⁶ Çolak, “Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, s. 362. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Reisülküttab 698.

⁴⁷ Çolak, “Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, s. 378. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2871, 2873.

⁴⁸ Levend, “Siyâsetnâmeler”, s. 185. Ayrıca bkz. Bayezit Ktp., Veliyyettin 1963.

⁴⁹ Çolak, “Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, s. 357. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2877.

Gülşen-i mülûk: Zaifî Pîr Mehmed (ö. 964/1556'dan sonra) tarafından 1559 (h. 964) tarihinde yazılan eser padişahlara nasihatler ihtiva etmektedir. Eserin Vedat Ali Tok tarafından hazırlanmış bir neşri de bulunmaktadır.⁵⁰

Düstûru'l-vüzerâ: Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî tarafından II. Selim'in lalası Mustafa Paşa'ya sunulmak üzere yazıldığı belirtilen eserin yazılış tarihi ile ilgili olarak Kâtip Çelebi 1558 (h. 966) yılını vermektedir.⁵¹ Müellif vezirin padişah ve memleket için önemini, vezirlerin muhtaç olduğu unsurları işlemiştir.⁵²

Mi'râcü'l-ayâle ve minhâci'l-adâle: Âşık Çelebi'nin, İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1327) Memluk sultanı Muhammed b. Kalavun'a (ö. 742/1342) yazdığı⁵³ **es-Siyasetü's-şer'îyye fî islâhi'r-ra'î ve'r-ra'îyye** adlı eserinden genişletilerek tercüme ettiği eserin, Sultan II. Selim'e takdim edildiği belirtilmektedir. Ahlâk ve askerin yönetiminden bahseden eser 40 baba ayrılmıştır.⁵⁴

Enîsü'l-ârifîn: Hüseyin Vâiz Kâşîfî'nin (ö. 910/1504-1505) **Ahlak-ı Muhsinî** adlı Farsça eserinin Türkçeye ilk tercümesi olduğu belirtilmektedir. Eserin tercümesi 974/1566 yılında Azmizâde Pîr Muhammed (ö. 990/1582) tarafından yapılmıştır.⁵⁵

Gencîne-i Saadet: Seyyid Ali Hemedânî'nin **Zahîretü'l-mülûk** adlı eserinin Zihni Efendi tarafından yapılan bir tercümesi olup, eserin Sultan II. Selim'e sunulduğu belirtilmektedir.⁵⁶

Şerefü'l-mülûk fî'l adâleti ve's-sülûk: Bursalı Kaniî Ahmed tarafından 1568 (h. 976) yılında yapılan ve bir **Ma'ârifü'l-avârif** çevirisi olan eserin II. Selim için yazıldığı ifade edilmektedir.⁵⁷

⁵⁰ Levend, "Siyâsetnâmeler", s. 185. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye 4168, 4169; Pîr Mehmet Zaifî, **Gülşen-i mülûk, Hükümdarlar Bahçesi**, Haz. Vedat Ali Tok, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2013.

⁵¹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:I, s. 755.

⁵² Emrah Dokuzlu, "Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmesinin Metin ve Tahlili", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2012, s. 30-31.

⁵³ İbn Teymiyye, **Siyaset, es-Siyasetü's-şer'îyye**, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Dergah Yayınları, 1985, s. 5.

⁵⁴ Levend, "Siyâsetnâmeler", s. 179. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Ayasofya 2886/1.

⁵⁵ Çolak, "Siyâsetnâmeler Bibliyografyası", s. 355. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Hamidiye 629, Lala İsmâil 1234.

⁵⁶ Seyyid Ali Hemedânî, **Zahîretü'l-mülûk, Hadisler Işığında Yönetim İlkeleri Yönetici Nitelikleri**, Çev. Hüseyin b. Hüseyin, Haz. Necdet Yılmaz, İstanbul, Dârulhadis, 2003, s. 27.

Mahâsinü'l-edeb: Câhız'ın (ö. 255/869) **Minhâcü's-sülûk ilâ âdâbi sohbeti'l-mülûk** adlı Arapça eserinin Türkçeye tercümesi olan eser Gelibolulu Mustafa Âli (ö. 1008/1600) tarafından tercüme edilmiştir. Padişahlarda bulunması gereken haller ile padişahın hizmetinde olanlara düşen görevlerden bahseden eser onbeş fasla ayrılmıştır.⁵⁸

Gurretü'l-beyzâ: Cizrî Mahmud b. İsmail (ö. 844/1444) tarafından Mısır Sultanı için yazılmış olan **Dürretü'l-garrâ fî nesâihi mülûk ve'l-vüzerâ** adlı eserin İbn Fîruz (ö. 1018/1609) tarafından yapılmış bir tercümesidir. Eserin II. Selim'e sunulduğu belirtilmektedir.⁵⁹

Usûlü'l-hikem fî terceme-i nizâmi'l-âlem: Hasan Kâfî Akhisarî (ö. 1024/1615) tarafından 1596 (h. 1004) yılında kaleme alınan eser, III. Mehmed'e (1595-1603) takdim edilmiştir.⁶⁰

Ahlâk-ı nevâlî (Ferruhnâme): III. Mehmed'in Manisa sancağında iken hocası olan Nâsuh Nevâlî Efendi'nin (ö. 1002/1594) Aristoteles'e atfedilen **Kitâbü'r-riyâse fî tedbiri's-siyâse** adlı eserin genişletilmiş bir tercümesidir.⁶¹

Füsûlü'l-halli ve'l-akd ve usûlü'l-harci ve'n-nakd: Gelibolulu Mustafa Âli) tarafından telif edilen eser III. Mehmed zamanında düzenin bozulması üzerine kaleme alınmış olup, hicretten itibaren bin yıl içinde kurulan devletlerin yıkılma sebeplerini ele almaktadır.⁶²

XVI. yüzyılda telif edilmiş olan ve yukarıda kimi örneklerini zikrettiğimiz ahlâk ve siyaset eserlerine genel olarak bakıldığında, yeni eserlerin kaleme alınmış olmakla birlikte Osmanlı öncesi kaleme alınmış eserlerin şerh, tercüme ve şerhli tercümelerinin dahay büyük bir yekün tuttuğu görülmektedir. Bu bakımdan bu

⁵⁷ Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", s. 96. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Esat Efendi 1900.

⁵⁸ Çolak, "Siyâsetnâmeler Bibliyografyası", s. 362. Agah S. Levend eserin Câhız'a ait olduğunun şüpheli olduğu notunu düşmektedir. Bkz. Levend, "Siyâsetnâmeler", s. 177.

⁵⁹ İbn Fîrûz, **Gurretü'l-Beyzâ**, Haz. Mücahit Kaçar, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2012, s.19-20.

⁶⁰ Çolak, "Siyâsetnâmeler Bibliyografyası", s. 376-377. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye 2272.

⁶¹ Bursalı Mehmet Tahir, **Ahlâk Kitaplarımız**, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, 1325/1907, s. 14-15. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Hamidiye 1174, Hüsrev Paşa 288.

⁶² Levent, "Siyâsetnâmeler", s. 185-186; Çolak, "Siyâsetnâmeler Bibliyografyası", s. 356. Ayrıca bkz. Süleymaniye Ktp., Esat Efendi 2335/1, 2389.

yüzyıldaki ahlâk ve siyâsetnâme geleneğini, önceki dönemlerdeki ahlâk ve siyâsetnâme geleneğinin bir devamı olarak değerlendirmek mümkündür.⁶³

Diğer taraftan yine bu yüzyılda ahlâk ve siyasete dönük olarak telif edilmiş eserleri ahlâk ve siyaset türü eserler ile sınırlandırmamak gerekir. Bu yüzyılın ahlâk ve siyaset anlayışı, nazarî veya burhânî yöntemi kullanan ve genel olarak ahlâkı bir ilim olarak ele alan ahlâk eserleri⁶⁴ ile devlet yönetimini tecrübelerin yönetimi olarak ele alan siyâsetnâmelerin dışında daha farklı kaynaklarda izi sürülmek durumundadır. Bu kaynaklar; arşiv belgeleri, şairlerin methiye ve hicivleri, tarihçilerin kaleme aldığı kronikler, tabakat metinleri ve hatta dârüşşifâ ve tıp medreselerinde öğretilen belli başlı bazı konular olmak üzere geniş bir yelpazede değerlendirilmelidir.⁶⁵ Keza siyaset eserleri için de geniş bir yelpazeden söz edebiliriz.⁶⁶

4. II. Selim Döneminde Ahlâk ve Siyaset Metinleri

Tezimizin konusunu oluşturan **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı siyâsetnâme, Kanûnî Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlı tahtına geçen sultan II. Selim'e şehzadelîği döneminde sunulan bir eserdir. II. Selim'in sekiz yıllık saltanat süresi içerisinde, **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** dışında bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla altı adet siyâsetnâme türü eser yazılarak gerek kendisine gerekse diğer devlet adamlarına sunulmuştur. Bu durum göz önüne alındığında **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un, canlı bir siyâsetnâme telif geleneği içerisinde hazırlandığını görmek mümkündür.

Bu bağlamda II. Selim dönemi ahlâk ve siyaset eserlerini, XVI. yüzyıl ahlâk ve siyaset metinleri başlığı altında zikretmiş olsak da, bir arada tekrar zikretmeyi tezimiz açısından uygun gördük. **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**

⁶³ Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 6-7.

⁶⁴ Ahlâkı bir ilim olarak ele alan ve siyaseti de dolaylı biçime bir ilim olarak kabul eden gelenek hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustakim Arıcı, "Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk", **İslam Ahlâk Literatürü**, Ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayıncılık, 2016, s. 43-78.

⁶⁵ Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 1-2.

⁶⁶ İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Düşünce Geleneğinde Siyasi Metin Olarak Kelam Kitapları", **TALİD**, C:I, S:2, 2003, s.379.

dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla II. Selim döneminde kaleme alınan siyâsetnâme türünde eserler şunlardır:

- i. Düstûru'l-vüzerâ
- ii. Mi'râcü'l-ayâle ve minhâci'l-adâle
- iii. Gencîne-i saadet
- iv. Gurretü'l-beyzâ
- v. Şerefü'l-mülûk fî'l adâleti ve's-sülûk
- vi. Âdâbü'l-mülûk tercüme-i nasîhatü'l-mülûk

B. XVI. Yüzyılda Bir Siyâsetnâme Müellifi Olarak Muhibbî

Kendisi adına kayıtlı bulunan eserlerinin bir kısmında isminin Alâü'd-din Alî b. Muhyiddîn Muhammed olarak kaydedildiği Alâî b. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasihati'l-mülûk** adlı eserinde kendi ismini Alâî b. Muhibbî eş-Şerîf olarak belirtmektedir.⁶⁷

İranlı Mîr Muhyî Şîrâzî'nin oğlu olduğu belirtilen Alâî b. Muhibbî'nin hayatı hakkında kaynaklardan oldukça kısıtlı bilgilere ulaşabilmekteyiz. Nisbesinden Şirazlı olduğu anlaşılan Alâî b. Muhibbî, Ahdî'nin (ö. 1002/1593-94) **Gülşen-i Şu'arâ**'sında aktardığı bilgiye göre uzun yıllar Konya Mevlânâ derhâhında hizmet etmiş ve burada mesnevîhan ünvanına layık görülmüştür. Aynı şekilde Alâî b. Muhibbî'nin elsine-i selâseleye (Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesi) hâkim birçok eser ve şiir kaleme aldığı ve Hanefî müfessiri olarak da zikredildiği⁶⁸ bilgisi de aktarılanlar arasındadır.⁶⁹

Ölüm tarihi ile ilgili olarak Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn** adlı eserinde, Alâî'nin, Kâdı Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) **Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl** adlı eserine Muhibbî'nin yazdığı hâşiye ile ilgili bilgi verirken müellifin ölüm tarihi olarak 1538 (h. 945) yılını vermektedir.⁷⁰ Fakat Kâtip Çelebi'nin yine **Keşfü'z-**

⁶⁷ Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 1a.

⁶⁸ Ömer Rıza Kehhale, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Beyrut, Mektebetü'l Müsenna, ty., C:VII, s.204.

⁶⁹ Süleyman Solmaz, **Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâ'sı**, Ankara, AKM Yayınları, 2005, s. 414-415.

⁷⁰ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:I, s. 193.

zunûn'da **Düstûru'l-vüzerâ** isimli eserin yazılış tarihini 1559 (h. 966) olarak vermesine bakılırsa bu tarihin hatalı bir tespit olduğu anlaşılmaktadır.⁷¹ Diğer taraftan 1559 (h. 966) tarihinin **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasihati'l-mülûk**'un müellif nüshasının dibacesinde de geçiyor oluşu, 1538 (h. 945) tarihinin hatalı bir tespit olduğunu desteklemektedir.⁷² Kâtip Çelebi'nin sözkonusu ifadeleri dışında Alâî'nin ölüm tarihi ile ilgili olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan Alâî b. Muhibbî'nin 1559 (h. 966) tarihinden sonra vefat ettiğini düşünmekteyiz.

Adı geçen kaynaklarda kendisinin mesnevîhan kimliği vurgulanmış olsa da, siyâsetnâme müellifi kişiliğine ayrıca temas edilmesi gerektiği kanaatindeyiz. **Nasihâtü'l-mülûk**'u tercüme etmesinin dışında Türkçe olarak bir siyâsetnâme daha telif eden Muhibbî'nin siyasetin meselelerine ilgili ve vukufiyetinin olduğunu söylemek mümkündür. Sözü ettiğimiz siyâsetnâme türü eseri **Düstûru'l-vüzerâ**'dır. Vezirlerin devlet yönetimindeki konumu, padişaha karşı görevleri ve ordunun yönetimi üzerine telif edilmiş olan eser, vezirin padişah ve memleket için önemi, vezirin muhtaç olduğu unsurları konu edinmektedir.⁷³

Siyasete olan ilgisinin dışında Muhibbî'nin eserlerinden edinilen intibaya göre Kur'an ilimleri, hadis, kelâm, dil ilimleri ve edebiyata vâkıf olduğu görülmektedir.⁷⁴ **Düstûru'l-vüzerâ** adlı eserinde müellif kendisinin şu ilimlere vâkıf olduğunu belirtmektedir:

- i. İlm-i vefk (harf ve rakamların tertibinde tılsım arama ilmi)
- ii. Cefr (geleceği görebilme ilmi)
- iii. Tıbb-ı ruhânî (ahlâkı ruh sağlığı olarak ele alan ilim)
- iv. İstihrâc-ı Esma (Esmi Hüsnâ'nın anlamlarının çıkarılması)
- v. İlm-i Kıyafet (İnsanların dış görünüş özelliklerine göre karakterini tespit eden ilim)
- vi. İlm-i Firâset (Var olanların iç yüzünü keşfetme ilmi)

⁷¹ Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:I, s. 755.

⁷² Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 387b.

⁷³ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 30-33. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 788/2.

⁷⁴ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 19.

vii. İlm-i İhtilâc (organların seçirme, kaşınma gibi hareketlerinden mânalar çıkarma ilmi)

viii. İlm-i Keff (el, ayak ve yüz hatlarından kişinin huyunu tespit etme ilmi)⁷⁵

Tespit edilebildiği kadarıyla Muhibbî'nin diğer eserleri şunlardır:

Tefsir Suret-i Leyleti'l-kadr: Muhibbî'nin Kur'an ilimleri alanında kaleme aldığı risâle, Kadir Suresinin tefsirini ihtiva etmektedir. Eserin Süleymaniye kütüphanesindeki nüshası müellif hattıdır.⁷⁶

Misbâhû't-ta'dîli fî Keşfi Envârî't-tenzîl: Ebû Said Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin **Envâru't-tenzîl ve Esrâru't-te'vîl** adlı eserinin tefsiri olan eserin, Bakara ve Âl-i İmrân surelerini ihtiva ettiği belirtilmektedir.⁷⁷

Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti'l-fâtiha li'l-Beyzâvi: Beyzâvî'nin tefsirinde Fatiha Sûresi'nin bir hâşiyesidir.⁷⁸

Ta'lika alâ Tefsîri'l-Kâdî: Kadî Beyzâvî'nin tefsiri üzerine bir ta'lika olan eserin Süleymaniye kütüphanesindeki nüshasında, eserin Baba Ali b. Seyyid Mehmed tarafından istinsah edildiği belirtilmektedir.⁷⁹

Risâle fî Meânî Esmi'llahi'l-hüsnâ: İsm-i Azam hakkında telif edilmiş olan eserin⁸⁰ Süleymaniye kütüphanesindeki 1525 (h. 931) tarihli nüshası müellif hattıdır.⁸¹

Mevâhibü'r-rahmân fî İ'râbi'l-cüz'î'l-âher mine'l-Kur'an: Eser Kur'an ilimleri üzerine telif edilmiştir.⁸²

⁷⁵ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 123a.

⁷⁶ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 20. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Tefsir-u Suret-i Leyleti'l-kadr**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887, vr. 110-121.

⁷⁷ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 20. Ayrıca bkz. Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:I, s. 198.

⁷⁸ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 20. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti'l-fâtiha li'l-Beyzâvi**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 1102, vr. 355-408.

⁷⁹ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 20. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Ta'lika alâ Tefsîri'l-Kâdî**, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa 249.

⁸⁰ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 20-21.

⁸¹ Muhibbî, **Risâle fî Meânî Esmi'llahi'l-hüsnâ**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887, vr. 126-139.

⁸² Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 21. Ayrıca bkz. Alâî eş-Şîrâzî, **Mevâhibü'r-rahmân fî İ'râbi'l-cüz'î'l-âher mine'l-Kur'an**, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed 16.

Es'ile ve Ecvibe-i Tefâsir ve Ahâdis risalesi: Kur'an ilimleri üzerine telif edilen eser, Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Sorular ve cevaplar üzerinden ilerleyen eserin istinsah tarihi ve müstensihine ilişkin bir kayıt yoktur.⁸³

Lübbü's-siyer li-Ahvali Seyyidi'l-beşer: Hz. Peygamber'in (sav) hâl tercemelerine, gazvelerine ve benzeri hadiseler yer veren bir kitaptır. Muhibbî eserinde kitabın Kâzerunlu olan Seyyid Cemâleddîn Atâu'llâh el-Hüseynî'nin "Siyer" adlı eserinden telhis edildiğini bildirmektedir. Eserin istinsah tarihi olarak 1593 (h. 1001) yılı gösterilmektedir.⁸⁴

Mevâhibü'l-fettâh fi İstimdâdi'l-eşbâh min Kemalâti'l-ervâh: Hadis alanında telif edilen eserin Süleymaniye kütüphanesindeki nüshasında istinsah tarihi ya da müstensihine ilişkin bir bilgi görünmemektedir.⁸⁵

Mevâkıfu'l-gâyât fi Esrâri'r-riyâzât: Eser hadis ilminde telif edilmiş olan eserin istinsahına ilişkin bir kayıt görünmemektedir.⁸⁶

Risâle fi İsbâti'l-Bâri Teâlâ: Allah Teâlâ'nın varlığının ispat edilmesi konusu üzerine telif edilen eserde 1581 (h. 989) tarihi kayıtlıdır.⁸⁷

Hâşiye alâ Dibâceti'l-vâfiye: Eser Arap dili üzerine telif edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesindeki nüshası müellif hattıdır.⁸⁸

Ezhâr-ı Mesnevî ve Envâr-ı Ma'nevî: Müşkilâtü'l-mesnevî adıyla da bilinen eser **Mesnevî** üzerine telif edilmiş olup Kâtip Çelebi, Muhibbî'nin **Mesnevî**'nin zor yerlerini şerh ettiğini belirtmektedir.⁸⁹

⁸³ Muhibbî, **Es'ile ve Ecvibe-i Tefâsir ve Ahadis risalesi**, Nuruosmaniye 110.

⁸⁴ Muhibbî, **Lübbü's-siyer li-Ahvali Seyyidi'l-beşer**, Mevlânâ 89. Ayrıca bkz. Konya Mevlânâ Müzesi Yazmalar Katoloğu, C:I, Süleymaniye Yeni Eserler 1024, s. 24-25.

⁸⁵ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 21. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Mevâhibü'l-fettâh fi İstimdâdi'l-eşbâh min Kemalâti'l-ervâh**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 3467, vr. 74-80.

⁸⁶ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 22. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Mevâkıfu'l-gâyât fi Esrâri'r-riyâzât**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 877, vr. 153-173.

⁸⁷ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 22. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Risâle fi İsbâti'l-Bâri Teâlâ**, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 239, vr. 211-240.

⁸⁸ Dokuzlu, "Düstûru'l-vüzerâ İsimli Siyâsetnâmenin Metin ve Tahlili", s. 22. Ayrıca bkz. Muhibbî, **Hâşiye alâ Dibâceti'l-vâfiye**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887, vr. 27-43.

⁸⁹ Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:II, s.1588. Sadık Yazar eserin bir nüshasına Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanesinde (Üniversite B 35/VI) karşılaştığını belirtmektedir. Eser hakkında detaylı bilgi için bkz.

Yukarıda sözü edilen eserleri dışında Süleymaniye Kütüphanesi Reisü'l-Küttab 995 numarada Muhibbî'nin adına **Tuhfetü'l-mülûk ve's-salâtîn** adlı bir eser kayıtlı görünmektedir. Ancak eserde Şeyh Ali b. Muhammed b. Ebâ Bekir b. Muhammed eş-Şîrâzî'nin adı kayıtlı olmakla birlikte, ferağ kaydında yazılış tarihi olarak 1439 (h. 843) yılı verilmektedir.⁹⁰ Bu bakımdan mezkûr eser Muhibbî'ye ait olamaz.

C. Alâi b. Muhibbî'nin Netîcetü's-Sülûk fî Terceme-i Nasîhati'l-Mülûk'u

1. Eserin Muhibbî'ye Aidiyeti

Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk'un Alâi b. Muhibbî'ye ait bir eser olduğu hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Eserin Muhibbî'ye ait olduğunu gösteren en önemli delil müellif nüshasının mevcut olmasıdır. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal 1011 nüshasının sonundaki ferağ kaydında eserin müellifin eliyle tamamlandığı belirtilmektedir.⁹¹ Ayrıca Muhibbî tercümesinde iki ayrı yerde kendi ismini zikretmektedir. İsmi zikrettiği ilk yer, Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adında bir risalesine rastladığını ve bunu tercüme ettiğini belirttiği yerdir:

Zikr olunan mukaddimâta binâen bu muhtasarın muharriri fakîr-i hakîr-i zaîf Alâi b. Muhibbî eş-Şerîf...⁹²

Muhibbî'nin kendi ismini zikrettiği bir başka yer **Nasîhatü'l-mülûk**'un üçüncü babının sonudur. Burada Muhibbî Gazzâlî'nin sözlerinin tercümesini

Sadık Yazar, “Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2011, s. 436-437.

⁹⁰ Muhibbî, **Tuhfetü'l-mülûk ve's-salatin**, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab 995.

⁹¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 4b-6a.

⁹² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 4b-6a.

tamamlamakta, ardından “mütercim zaîf Alâî bin Muhibbî eydür ki...” ifadelerini kullanmaktadır.⁹³

Muhibbî'nin kendi ifadeleri dışında eserin Alâî'ye ait olduğu Kâtip Çelebi'nin **Keşfü'z-zunûn**'unda da geçmektedir. Kâtip Çelebi **Nasîhatü'l-mülûk**'un Arapça tercümesi olan **et-Tibru'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk** hakkında bilgi aktarırken, bu eserin Âşık Çelebi ve Alâî b. Muhibbî eş-Şerîf eş-Şîrâzî tarafından Türkçe'ye tercüme edildiğini belirtmektedir.⁹⁴

2. Eserin Yazılış Amacı Ve Tarihi

Alâî b. Muhibbî eserini kaleme alış sebebi ile ilgili olarak kendi ifadesinde “her zaman imanın asıl ve furû ehline şamil olacak bir muhtasar telif ve tasnif etmek” istediğini ve Gazzâlî'ye ait olan Arapça bir risâle ile karşılaştığını belirtir. Muhibbî sözlerinin devamında risâlenin Farsça yazıldığını ve Arapça'ya tercüme edildiğini ifade eder. Arapça ve Farsça'yı bilenlerin ya da okuyanların çok olduğunu ancak Türkçe'de bu eserin bulunmadığını, bu sebeple eseri Türkçe'ye tercüme etmek istediğini ifade eder.⁹⁵

Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk'un ilk olarak hangi tarihte kaleme alındığı ile ilgili olarak herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır. Bununla beraber eserin Nuruosmaniye 2256 numaralı nüshasında, Kanunî Sultan Süleyman'ın maktul şehzadesi Bayezid'in (ö. 968/1561) lalası Sinan Bey'in isminin geçtiği görülmektedir.⁹⁶ Bu durum eserin Şehzade Bayezid'in hayatta olduğu bir tarihte yazılmış olduğunu düşündürmektedir.

Diğer taraftan Muhibbî'nin kendi istinsahı olan Pertevniyal 1011 nüshasında ise eserin şehzade Selim'e ithaf edildiği görülmektedir.⁹⁷ Bununla beraber Pertevniyal 1011 nüshasının istinsah tarihi olarak verilen h. 966 (m. 1559) yılının, Şehzade Bâyezid ile Şehzade Selim arasında taht kavgalarının yaşandığı ve Şehzade

⁹³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 334b.

⁹⁴ Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:I, s. 337.

⁹⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 4b-5b.

⁹⁶ Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye 2256, vr. 4a.

⁹⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Pertevniyal 1011, vr. 5b.

Bayezid'in Kanûnî'yi de karşısına aldığı döneme rast gelmesi dikkat çekicidir. Buna göre eserin ilk olarak Şehzade Bâyezid için hazırlanmış olduğu, fakat isyanından sonra bu tercümenin yeniden düzenlenerek şehzade Selim'e sunulduğu düşünülebilir.

3. Eserin Nüshaları

a. Süleymaniye Ktp. Nurosmaniye 2256

Tarih kaydı bulunmayan bu nüshada eserin, Şehzade Bayezid'in lalası Sinan Bey için tercüme edildiği belirtilmektedir.⁹⁸ 226 varaktan oluşan nüshanın sayfalarında 21 satır bulunmaktadır. Kitabın isminin **Ahlâk-ı Alâî** olarak kaydedildiği nüshanın içindeki bölüm, nazım, beyit, hikâye ve hikmet başlıkları, ayrıca kimi ifadeler kırmızı mürekkep ile vurgulanarak yazılmıştır.

b. Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 1011

Alâî b. Muhibbî'nin istinsahı olan nüsha Şehzade Selim'e sunulmuş olan nüshadır.⁹⁹ 387 varaktan oluşmuş olan nüshanın her sayfasında 17 satır bulunmaktadır. Kitabın içindeki bölüm, hikâye, nazım, nasihat, hikmet, fasıl, beyit gibi başlıklar, ayrıca kimi âyet ve hadisler kırmızı mürekkep ile vurgulanarak yazılmıştır. Kimi bölüm başlıklarının vurgulanmasında mavi mürekkebin kullanıldığı da görülmektedir. Yine nazım ve beyitlerdeki mısraların sonları kırmızı mürekkep ile belirgin hale getirilmiştir. Nüshanın 387b sayfasındaki ferağ kaydında “müellif, câmii ve mütercim” olarak takdim edilen Alâî b. Muhibbî'nin eliyle tamamlandığı belirtilmektedir. Ferağ kaydındaki bu ifadelerden, bu nüshanın müellif nüshası olduğu anlaşılmaktadır. İstinsah tarihi olarak h. 966 (1558/59) yılı kaydedilmiştir.¹⁰⁰

c. Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 423

Hicrî 995 yılının (m. 1587) Rabîyyülevvel ayında istinsah edildiği kaydı bulunan nüshanın 259a sayfasında müstensihinin Mustafâ Kürd el-Cündî (ö.?) olduğu

⁹⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Nurosmaniye 2256, vr. 4a.

⁹⁹ Sadık Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, **Dîvan**, C:XVI, S:31, 2011/2, s. 121.

¹⁰⁰ Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Pertevniyal, 1011.

belirtilmiştir. Sayfalarında 21 satır bulunan nüshada cümle sonları, bölüm başlıkları nazım ve beyit gibi başlıklar kırmızı mürekkep ile yazılarak vurgulanmıştır.¹⁰¹

d. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. M.R. 929

İstinsah tarihi olarak h. 1019 (m. 1610) yılı gösterilen nüshanın müstensihinin isminin Mustafâ olduğu kayıtlıdır. 105 varaktan oluşan nüshanın her bir sayfasında 21 satır bulunmaktadır.¹⁰²

e. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp. TY 6943

Mustafâ b. Vildân (ö.?) tarafından istinsah edilen nüshanın istinsah tarihi olarak h. 1062 (m. 1651-52) yılı kaydedilmiştir.¹⁰³

f. Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa 313

Hicrî Şevvâl 1081 (Şubat-Mart 1671) tarihli nüshanın müstensihinin Mustafâ b. Sipâhî Mehmed Ağa (ö.?) olduğu kaydedilmiştir. 255 varaktan müteşekkil olan nüshanın her bir satırında 13 satır bulunmaktadır. Ayrıca nüshada belli ifadeler kırmızı mürekkep ile yazılarak vurgulanmıştır.¹⁰⁴

g. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. B. 187

Mustafa b. Sipâhî tarafından istinsah edilen nüsha'nın istinsah tarihi olarak h. 1084 (m. 1673) yılı kaydedilmiştir. 237 varaktan oluşan nüshanın sayfalarında 17 satır bulunmaktadır.¹⁰⁵

¹⁰¹ Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Pertevniyal 423.

¹⁰² Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 122.

¹⁰³ Bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., TY 6943.

¹⁰⁴ Bkz. Alâî b. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, Süleymaniye Ktp., Hüsrev Paşa 313.

¹⁰⁵ Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 122.

h. Süleymaniye Ktp. Lala İsmail 245

Müstensihi hakkında bilgi bulunmayan bu nüshanın istinsah tarihi 1095/1683-84 olarak kaydedilmiştir. 215 varak olan nüshanın sayfaları 25 satırdır. Cümle sonları ve kimi ifadeler kırmızı mürekkep ile vurgulanmıştır.¹⁰⁶

i. Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu 788/1

12 Muharrem 1112 (29 Haziran 1700) tarihli nüshanın müstensihinin Sâlih b. Abdülkerîm b. Sâlih (ö.?) olduğu kaydedilmiştir. 88 varaktan oluşan nüshanın her bir sayfasında 23 satır bulunmaktadır. Cümle sonları sarı mürekkeple konulan noktalar ile ayrıca hikâye gibi başlıklar kırmızı mürekkep ile vurgulanmıştır.¹⁰⁷

j. Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms.or.quart.1752 Staatsbibliothek, Berlin

Hicrî 1218 (m. 1803) tarihli nüshanın müstensihi hakkında bilgi bulunmamaktadır. 283 varaktan oluşan nüshanın her bir sayfasında 19 satır yer almaktadır.¹⁰⁸

k. Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. A. 3097

İstinsah tarihi ve müstensihi hakkında bilgi bulunmayan nüsha 76 varaktan oluşmakta ve her bir sayfasında 17 satır yer almaktadır.¹⁰⁹

l. Almanya Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms.or.quart.1720 Staatsbibliothek, Berlin, 249 yk., 21 st.

İstinsah tarihi ve müstensihi hakkında bilgi bulunmayan nüsha 249 varaktan oluşmakta ve her bir sayfasında 21 satır yer aldığı belirtilmektedir.¹¹⁰

¹⁰⁶ Bkz. Muhibbî, *Nefîcetü's-sülûk*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail 245.

¹⁰⁷ Bkz. Muhibbî, *Nefîcetü's-sülûk*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 788/1.

¹⁰⁸ Yazar, “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 122.

¹⁰⁹ Yazar, “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 122.

4. Eserin Muhtevası

Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserinin tercümesinin yanında belirli bölümleri itibariyle bir şerhi olan **Neticetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un ana metni esas aldığı ve bu sebeple içerik olarak **Nasîhatü'l-mülûk**'u takip ettiğini görmek mümkündür. Nitekim Muhibbî de eserin muhtevası ile ilgili ifadelerinde **Nasîhatü'l-mülûk**'un tertibini sunmaktadır.¹¹¹ **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilave olarak mütercim, akaid bölümünü şerh etmiş, adalet ve siyaset başlığı altında ise bu baba “meliklerin nesebi, hayatları ve tarihleri” adı ile uzunca bir bölüm eklemiştir. Muhibbî ilave ettiği bu bölümde Hz. Âdem'den (a.s.) itibaren İslâm ordularının İran'ı fethedene kadar geçen süre içindeki siyasî olaylardan, ayrıca çeşitli ilimlerden ve kitaplardan bahsetmektedir. **Nasîhatü'l-mülûk**'taki içeriği başlıklarıyla birlikte takip eden Muhibbî, bununla birlikte bazı alt bölümleri ele alırken **Nasîhatü'l-mülûk**'ta olmayan meselelere yer vermektedir. Aynı zamanda kimi yerlerde **Nasîhatü'l-mülûk**'taki içeriğin dışına çıkmaktadır. Müellif **Nasîhatü'l-mülûk**'ta olduğu gibi bir mukaddime ile eserine başlar.¹¹² Bunun ardından iki makale gelir. Makalelerin her birinde “asıl” adıyla alt bölümler yer alır. Birinci makaledeki iki aslın altında da “mesele” başlığıyla muhtelif konular üzerinde durulur.

Müellif ikinci makalenin sonunda bu başlık altında “ayn” adıyla iki bölüm açar. Makalelerden sonra “bab” başlığıyla yedi yeni bölüme geçer. Ayn başlıklarının altında “misâl” başlığıyla bazı tarihî olaylar ve hikâyeler anlatılır. Babların altında ise “hikâye”, “nükte”, “hikmet”, “kıssa”, “nasihat” ve “fasıl” başlıkları altında yine bazı tarihî olaylara ve anekdotlara yer verilir. Biz burada müellifin kendi istinsahı olan Pertevniyal 1011 nüshasını esas alarak, eserde yer alan ana bölümler ve bunların altbaşıkları hakkında genel bir içerik vermek istiyoruz.

Muhibbî birinci makaleyi on alt bölüme ayırarak her bir alt bölüme “asıl (*asl*)” adını vermiştir. Bu asıllarda sırasıyla, Allah Teâlâ'nın varlığının ispatı, tenzih edilmesi, kudreti, ilmi, işitmesi ve görmesi, kelâmı, fiilleri, âhîret konularını ele

¹¹⁰ Yazar, “Gazzâlî'nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, s. 122.

¹¹¹ Muhibbî, **Neticetü's-sülûk**, Pertevniyal 1011, vr. 90b.

¹¹² Muhibbî, **Neticetü's-sülûk**, vr. 1b.

almıştır. Dokuzuncu asılda ise “mesele” adıyla on başlık açan Muhibbî, bu meselelerde cesed, ruh ve ecelin mahiyetinin açıklanması, münker-nekir melekleri ve sorgu’nun beyanı, haşr’in açıklanması, mahşer günü sualin açıklanması konularını ele almıştır. Dokuzuncu asıldan sonra onuncu asıl olan “nübüvvet hakkında” başlığı altında Muhibbî dört meseleye yer vererek, bu meselelerde peygamberlik ile ilgili kelâmî konulara değinmiştir.¹¹³

“Adalet ve insaf hakkında” isimli ikinci makalede Muhibbî, birinci makalede olduğu gibi asıl (asl) adıyla alt başlıklar açar ve bu isimde on başlık zikreder. Bu makaledeki başlıklar birinci makaledekilerden farklı olarak konularına ilişkin herhangi bir işaretle bulunmamaktadırlar. Belirtilen başlıklarda ele alınan konular; idarecinin beyliğin kıymetini bilmesi, âlimlerin nasihatini istemesi, kendisini ve tebasını zulümden alıkoyması, tekebbürden sakınması, merhametli olması, halkın ihtiyaçları ile ilgilenmesi, israftan sakınması, şefkat ve lütuf ile davranması, övgülere aldanmaması ve Allah rızası dışında kimsenin rızasını istememesi gerekliliği üzerinedir.¹¹⁴

Makale başlıklarından sonra Muhibbî “pınar” (ayn) başlığı altında iki bölüm açmaktadır. Bu bölümlerin ilki olan “Aynu’l-evvel”, dünya hayatının mahiyetinin bilinmesi üzerinedir. Bu başlık altında “misal” isminde on alt başlığa yer verir. Bu başlıklarda dünyanın sihri, dünyanın gösterdiği muhabbette yalancı olduğu, süsünün aldattıcı olduğu, insanı gaflete düşürdüğü, sevgisinin pişmanlık ve zahmet getirdiği, meşgalesinin bitmeyeceği, verdiği hırsın helake yol açtığı, sadece bir gemi yolculuğuna benzediği, verdiği hırsın acıklı bir sonu hazırladığı, hilesinin acıklı bir sonu olduğu vurgulanır.¹¹⁵

Muhibbî “ayn” isimli ikinci başlığında nefsin sonunun bilinmesi gerekliliği konusu ele alır. Bu başlık altında “hikâye” ismi ile beş alt başlığa yer verir. Bu hikâyelerin konuları büyüklenen, yeme içme zevkine dalmış ve zalim üç ayrı padişahın ölümle karşılaşması üzerinedir. Ayrıca Süleyman peygamberin ölümünden

¹¹³ Muhibbî, *Neḫcetü’s-sülûk*, vr. 12a-90b.

¹¹⁴ Muhibbî, *Neḫcetü’s-sülûk*, vr. 91a-119b.

¹¹⁵ Muhibbî, *Neḫcetü’s-sülûk*, vr. 121a-132b.

korkan bir adamı Hindistan'a göndermesi. Zülkarneyn'in (as) hiçbir malı olmayan toplulukla olan hikâyesi de bu başlık altında zikredilmektedir.¹¹⁶

Muhibbî "ayn" adlı başlıklardan sonra **Nasîhatü'l-mülûk**'un tertibine bağlı kalarak bab başlıklarına geçer. Birinci bab adalet, siyaset ve meliklerin hayatları üzerinedir.¹¹⁷ Bu başlık altında "Meliklerin nesebi, hayatları ve tarihleri"¹¹⁸ adı ile başka bir başlık açan Muhibbî, Hz. Adem'den (a.s.) İslâm ordularının İran'ı fethedene kadar geçen süre içindeki padişahların hayatlarını konu edinir. Bölümün alt başlıkları padişahların isimlerine göre belirlenir. Kimi padişahların hayatlarında "kıssa" alt başlıkları ile ilgili padişahın hayatından kesitlere yer verilir. Bölüm Keyümers'in oğlu ile kızının ve hükümdar Hûşeng'in kıssaları ile açılır. Bundan sonra sırasıyla şu padişahlara yer verilir: Tahmures, Cemşid, Peyûresb, Feridun, Minûcihr, Nûzer, Efrâsiyâb, Zev b. Tahmasb, Keykubad, Keykâvus, Keyhüsrev, Lührâsb, Güştasb, Behmen ibn İsfendiyâr, Dârâb, Dârî b. Dârâb.¹¹⁹

Dârî b. Dârâb'tan sonraki hükümdar olan İskendere geniş bir yer açan Muhibbî, İskender başlığı altında kıssa adı ile altı başlık açar. Bu başlıklarda Aristoteles'in İskender'e nasihatleri ve adalet dairesinden bahsetmesi, İskender'in İskenderiye şehrindeki imar çalışmaları, Mısır'a gitmesi ve Hindistan'ın bilge kralı Kendekân ile mektuplaşmaları, ilm-i keff, (avuç içi ilmi) ilm-u ketef (kürek kemiği ile geleceğe dair bilgi edinme ilmi) ve ilm-u yedd (parmakların delaleti ilmi) ilimlerinin tanıtılması üzerinedir.¹²⁰

İskender'den sonra hükümdarların hayatlarını zikretmeye devam eden Muhibbî sırasıyla Erdeşir Sâsânî, Sâbûr b. Erdeşir, Hürmüz b. Sâbûr b. Erdeşir, Behrâm b. Hürmüz, Hürmüz b. Behrâm b. Hürmüz, Türsî b. Behrâm, Hürmüz b. Türsî, Şâbûr zü'l-ektaf, Erdeşir b. Hürmüz b. Türsî, Behrâm b. Yezdecird, Hürmüz b.

¹¹⁶ Muhibbî, **Nefticetü's-sülûk**, vr. 133b-142a.

¹¹⁷ Muhibbî, **Nefticetü's-sülûk**, vr. 145a.

¹¹⁸ Muhibbî, **Nefticetü's-sülûk**, vr. 148b. Muhibbî bu başlıktan itibaren padişahların tarihini anlatmaya başlamaktadır. Bu bölüm **Nasîhatü'l-mülûk**'ta geçmemektedir.

¹¹⁹ Muhibbî, **Nefticetü's-sülûk**, vr. 148b-174b.

¹²⁰ Muhibbî, **Nefticetü's-sülûk**, vr. 174b-227a.

Yezdecird, Yezdecird b. Behrâm, Hürmüz b. Yezdecird b. Behrâm, Pîrûz b. Yezdecird, Kubad b. Pîrûz b. Yezdecird isimli hükümdarlara yer verir.¹²¹

Bundan sonra Enûşîrvân'a geniş bir yer açan Muhibbî, bu başlık altında Nûşîrevân'ın Büzürçmihr ile yağıtığı ilmî sohbetlere ve Enûşîrvân'ın kaç yıl padişahlık yaptığı ile ilgili bilgilere yer verir.¹²² Bunu takiben Muhibbî ilgili bölümü Hürmüz b. Enûşîrvân, Pervîz b. Pîrûz b. Enûşîrvân, Şîrûye b. Pîrûz, Erdeşîr b. Şîrûye, Turanduht, Yezdecird b. Şehriyâr isimli hükümdarların kıssalarını zikrederek sonlandırır.¹²³

Padişahların hayatlarını anlatan bölümün bitmesinden sonra Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un tertibine devam eder. “Hikâye” adı ile otuzbeş, “hikmet” adı ile oniki, “nükte” adı ile üç, “fasıl” adı ile iki ve “nasihat” adı ile bir alt başlığa yer verir. Hz. Musa, Hüsrev, Küştasp, Erdeşîr, Büzürçmihr, Enûşîrvân, İskender, Hz. Ömer ve Ömer b. Abdülaziz bu hikâye, nükte, fasıl ve nasihatlerde sıklıkla tekrarlanan isimlerdir. Zulmetmenin getirdiği felaketler ve adil olmanın bir hükümdara kazandırdıkları bu hikâyelerde ana tema olarak seçilmiştir.¹²⁴

Muhibbî birinci babı takip eden ikinci bab'ta vezirler görevleri konusunu ele alır. “Vezirlerin Siyaseti ve Hayatları” isimli bu başlık altında “hikmet” adıyla iki alt başlığa yer verir. Erdeşîr'in padişaha lazım olanlarla ilgili sözleri ile Süleyman peygamberi havada götüren tahtının hikâyesi bu başlıklarda yer alan konulardır.¹²⁵

Tercümesinin üçüncü babı olan “kâtiplerin edepleri hakkında” başlığı altında Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un tertibi üzere padişahın kâtiplerinin edeplerinden bahseder.¹²⁶

Muhibbî dördüncü bab olan “meliklerin azmı”¹²⁷ başlığı altında meliklerin yüceliklerinden bahseder. Bu başlık altında “hikâye” ismiyle oniki alt başlık açar.

¹²¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 227a-252a.

¹²² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 252a-262b.

¹²³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 262b-266b.

¹²⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 268a-321a.

¹²⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 321a-323a.

¹²⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 327a.

¹²⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 335a.

Hürmüz, Erdeşir, Enûşirvân, Hârûn Reşîd, Yahyâ b. Hâlid, Abdülaziz b. Mervân bu hikâyelerin baş kahramanlarıdır.¹²⁸

“Hikmet Ehlinin Nasihatleri” ismini taşıyan beşinci bab’ta Muhibbî hikmet ehlinen sözler, “hikmet” adıyla açtığı elli altı alt başlıkta yer verir. Bu başlıklar altında ele alınan hususlar hikmetli sözlerden veya sorulan bir soruya verilen hikmetli cevaplardan oluşmaktadır. Bu bakımdan her birinin konusunu tek tek belirtmek yerine, bu hikmetli sözlerin temas ettiğı konulardan bazılarına işaret etmekle yetineceğiz. “Hikmet” adıyla açılan bu başlıklarda vurgulanan konuların ana hatları ile şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz: İnsanların çeşitleri, ecelin hakikati, mal ve makam hırsının getireceğı bedbahtlık, izzetli olmanın yüceliğı, sabır ve takva’nın ehemmiyeti, dünyada ve âhirette kıymetli olanlar, ilmin üstünlüğü ve âlimlerin yüceliğı.¹²⁹

Muhibbî tercümesinin altıncı babı olan “Aklın Şerefi ve Akıl Sahipleri” adlı bölümde aklın ve akıl erbabının şerefi konularına yer verir. Bu bab’ta “hikâye” adıyla iki, “hikmet” adıyla iki alt başlığa yer verir. Bu başlıklar altında sırasıyla Halife Mansur, Hükümdar Ebvezir ve Lokman Hekim’in hikâye ve sözlerine yer verilir.¹³⁰

Netîcetü’s-sülûk fî terceme-i nasîhati’l-mülûk’un son bab’ı olan yedinci bab “Kadınlar, Onlardaki Hayır ve Şer Hakkında” ismini taşımaktadır.¹³¹ Bu başlık altında Muhibbî “hikâye” adıyla sekiz alt başlığa yer verir. Bu başlıklar altında yer alan hikâyelerde kadınların hangi karakterlerde oldukları, takva sahibi hanımların özelliğı konu alınmaktadır.¹³²

5. Eserin Kaynakları

Muhibbî **Nasîhatü’l-mülûk**’un tercümesinde yer yer şerhler yapmakta ve bu şerhlerinde belli eserlere atıfta bulunmakta, bazılarında da alıntılar yapmaktadır.

¹²⁸ Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 335a-347b.

¹²⁹ Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 348b-262a.

¹³⁰ Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 363a-370b.

¹³¹ Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 371b.

¹³² Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 374a-385a.

Aynı zamanda bazı eserlerden kısmî tercümeler sunmaktadır. Bu bağlamda Muhibbî'nin kaynaklarını üç başlıkta görmemiz mümkündür:

- a. Tercümesi sunulan eserler,
- b. Kendisinden alıntı yapılan kişi ve eserler,
- c. Kendisine atıf yapılan kişi ve eserler.

Muhibbî'nin alıntıda bulunurken veya kimi eserlere atıf yaparken bazı eserlerin sadece ismini verip belirtmemekte, bazı eserlerin müellifini belirip esere dair bilgi vermemektedir. Bazılarında ise hem eser hem müellif ismini birlikte zikretmektedir.

a. Tercümesi Sunulan Eserler

Muhibbî, **Nasîhatü'l-mülûk**'un ikinci babına eklediği “meliklerin nesebi, hayatları ve tarihleri” bölümünde İskender ve Enûşîrvân'ın hayatlarını ayrıntılı bir şekilde anlatmakta, bu hükümdarlara sunulan üç adet kitabın kısmî özetini yapmaktadır.

Bu kitapların ilki Muhibbî'nin Aristoteles'e ait olduğunu belirttiği **Kitâbü's-siyâse fî tedbîri'r-riyâse**'dir. Kitabın, Aristoteles'in İskender'e nasihatlerini ihtiva ettiğini belirten Muhibbî, bu eserin Arapça tercümesini bulduğunu söylemekte¹³³ ve mezkûr nüshanın adalet dairesi ile ilgili kısmını tercüme etmektedir.¹³⁴

Muhibbî'nin kısmî tercümesini sunduğu bir diğer eser **Kitâbu'l-esrâr** adını taşımaktadır. Muhibbî İskender'in kıssasında Hint hükümdarının İskender'e bir tabip gönderdiğini, İskender'in bu tabipten bir kitap yazmasını istediğini, tabibin de kitabı yazarak adını **Kitâbu'l-esrâr** koyduğunu belirtmektedir.¹³⁵ Bahsini ettiği kitabın

¹³³ Aristoteles'in sekiz bölümden oluşan **Politica** adlı eseri hakkında Mahmut Kaya, eserin Arapça'ya tercüme edildiğine dair herhangi bir bilginin mevcut olmadığını belirtmektedir. İslâm müelliflerinin eseri **Kitâbü's-siyâse** adıyla anıyor ve muhtevası hakkında kimi bilgiler veriyor olmalarına karşın İslâm dünyasında eserin izine rastlamanın mümkün olmadığını sözlerine eklemektedir. Bkz. Mahmut Kaya, “Aristo”, **DİA**, C:III, 1991, s. 378.

¹³⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 180b-182a.

¹³⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 197b. Eserin ismi Aristo'ya atfedilen **Kitâbü's-siyâse**'nin diğer ismi olan **Sırru'l-esrâr**'ı hatıra getirmekle birlikte, **Kitâbu'l-esrâr**'ın gerek yazarı gerekse yazılış serüveni itibarıyla farklı bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Arapça'ya tercümesini bulduğunu belirten Muhibbî eserin ilm-i keff, ilm-i ketef ve ilm-i yedd ile ilgili bölümlerinin tercümesini aktarmaktadır.¹³⁶

Muhibbî'nin kısmî tercümesini aktardığı son eser, Enûşîrvân'ın vezirlerinden Büzürcmîhr'in Enûşîrvân'a nasihatlerini ihtiva eden ve soru-cevaplardan müteşekkil olan **Zafer-nâme**'dir.¹³⁷ **Keşfü'z-zunûn**'da, Nuh b. Mansûr'un (ö. 387/997) emriyle Pehlevîce'den Farsça'ya aktarıldığı belirtilen eser Muhibbî'nin verdiği bilgiye göre İbn Sînâ tarafından tercüme edilmiştir. Muhibbî eserin bir bölümünü tercüme etmeyi İbn Sînâ tarafından tercüme edilmiştir. Muhibbî eserin bir bölümünü tercüme etmeyi münasip gördüğünü belirterek, bazı soru ve cevapların tercümesini yapmaktadır.¹³⁸

b. Kendisinden Alıntı Yapılan Kişi ve Eserler

Alâî b. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'a yapmış olduğu şerhlerde ve ilave ettiği meliklerin tarihi ile ilgili bölümde belli kitaplardan alıntılar yapmaktadır. Bu alıntıların bazılarında, iktibas ettiği eserin hem ismini hem de yazarını belirten Muhibbî, kimilerinde sadece yazar ismi veya eser ismi belirtmekle yetinmektedir.

Nasîhatü'l-mülûk'un akaid esasları bölümüne getirmiş olduğu şerhlerde Muhibbî'nin Allah'ın varlığının ispatı ile ilgili olarak “ezelî” ve “ebedî” kavramlarının tanımlarına yer vermekle birlikte bu tarifi hangi eserden ya da kimden aldığını belirtmemektedir.¹³⁹ Ancak kullandığı ifadeler Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) **Târifât** adlı eserinde geçmektedir.¹⁴⁰ Aynı bölümde Muhibbî ru'yetullah ile ilgili izahlarında İmam Eş'ârî'nin görüşlerini sistemleştirmiş olan İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) tefsirine atıf yapmakta ancak söz konusu eserin ismini belirtmemektedir.¹⁴¹

¹³⁶ Muhibbî **Netîcetü's-sülûk**, vr. 197b-207b.

¹³⁷ Müjgan Çakır, **Öğütler Kitabı, Râhatü'l-İnsân ve Zafer-Nâme Metinleri**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015, s. 74.

¹³⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 258a-262a. Eserin Farsça'ya tercümesinin İbn Sînâ tarafından yapıldığı bilgisine Kâtip Çelebi de yer vermektedir. Bkz. Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:II, s. 1120.

¹³⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 14a.

¹⁴⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, **Kitâbu't-ta'rifât**, Mısır, el-Matba'atü'l-hayriye, h. 1306, s. 2. Ayrıca bkz. Cürçânî, **Ta'rifât: Tasavvuf İstılahları**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Abdulrahman Acer, İstanbul, Lîtera Yayınları, 2014, s. 29.

¹⁴¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 24a. İbn Fûrek'e ait eserler içerisinde **Tefsîru'l-kur'ân** adlı bir tefsir kitabından söz edilmekte ve Mü'minûn suresinden Nâs suresine kadar olan sureleri ihtiva eden bir nüshasının bulunduğu bahsedilmektedir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, **DİA**, C:XIX, 1999, s. 495.

Allah'ın sıfatları bahsinde ilim ve irade konularında eser ismi zikretmeden İbn Sînâ'nın (ö. 427/1037) inâyet ile ilgili sözlerini iktibas eden Muhibbî,¹⁴² kelâm sıfatı ile ilgili açıklamalarında Eş'ârî kelâmcısı Celâleddîn Devvânî (ö. 908/1502) ve eseri **Şerhi Akaidi'l-Adudiyye**'den alıntılar yapmaktadır.¹⁴³ Kelâm-ı nefsi bahsinde ve kadınların peygamber olup olamayacağı konusunda Ehl-i sünnet kelâmının kurucu isimlerinden Ebû'l Hasen el-Eş'ârî'den (ö. 324/935-36) alıntılar yapan Muhibbî Eş'ârî'ye ait herhangi bir eser ismi zikretmemektedir.¹⁴⁴ Akaid esaslarının âhiret ile ilgili bahislerinde Mevlânâ'nın oğlu Sultan Veled'den (ö. 712/1312) eser ismi zikretmeksizin bir nazım iktibas eden Muhibbî,¹⁴⁵ aynı konuda yazar ismi belirtmeden **Şerhu'l-Akâid** ismiyle bir eserden alıntıda bulunmaktadır.¹⁴⁶ Diğer taraftan âhiret ile ilgili olarak Mu'tezile'nin görüşlerini aktarmak maksadıyla Muhibbî, eser ismi vermeden Kâdî Abdülcebbar'dan (ö. 415/1025) alıntıda bulunmaktadır.¹⁴⁷

Nasîhatü'l-mülûk'un ikinci makalesinin ikinci usûlünde Muhibbî, hükümdarın âlimlerle birlikte olması gerektiği ile ilgili kısımları tercüme ederken Sa'dî Şîrâzî'yi (ö. 691/1292) ve **Bostan** isimli eserini zikrederek bir nazım alıntılanmaktadır.¹⁴⁸ Bunun dışında Şîrâzî'den eser ismi zikretmeden iki nazım daha alıntılanmaktadır.¹⁴⁹ Muhibbî, Şîrâzî'den başka Mevlânâ'dan da nazım alıntıları yapmaktadır. Kendisi de bir mesnevîhan olan Muhibbî, Mevlânâ'dan övgü dolu sözlerle bahsederek yöneticinin taşıması gereken vasıflar ve dünyanın geçici olduğu

¹⁴² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 29a-29b. Muhibbî'nin İbn Sînâ'dan alıntılıdığı ifadeler **el-İşârât ve't-tenbîhât**'ta geçmektedir. Bkz. İbn Sînâ, **İşaretler ve Tenbihler**, Çev. Ali Durusoy, v.d., İstanbul, Lîtera Yayıncılık, 2005, s. 168.

¹⁴³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 34b-42a.

¹⁴⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 36b-37a, 75b-76a.

¹⁴⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 59a.

¹⁴⁶ Muhibbî **Netîcetü's-sülûk**, vr. 59a-59b. Muhibbî'nin alıntıda bulunduğu ifadeler Teftâzânî'nin **Şerhu'l-akâid**'inde geçmektedir. Bkz. Mes'ud b. Ömer et-Teftâzânî, **Şerhu Akaidi'n-Nesefî Me'ahâşîye**, Mektebetü'l-Medeniyye, 2009, s. 106. Ayrıca bkz. Teftâzânî, **Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi**, **Şerhu'l-akâid**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları, 2010, s. 107.

¹⁴⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 64a.

¹⁴⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 98b.

¹⁴⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 269a, 295b.

ile ilgili **Mesnevî**'den beyitler alıntılanmıştır.¹⁵⁰ Ayrıca yaptığı eklemeler arasında Ferîdüddin Attâr'ın (ö. 618/1221) **Mantıku't-tayr** adlı eserinden de bir nazım bulunmaktadır.¹⁵¹

Nasihatü'l-mülûk'un ikinci makalesine ilave ettiği meliklerin nesebi, siyeri ve tarihi adını taşıyan tarih bölümünde çeşitli tarih ve tefsir kitaplarından alıntılar yapmaktadır. Padişah Behmen b. İsfendiyâr ve İskender'in kıssalarında Ali b. Hüsna'nın¹⁵² (ö. 660/1262'den sonra) **Kûtu'l-ervâh** adlı eserinden iktibaslar yapan Muhibbî,¹⁵³ İskender'in Zülkarneyn ile münasebetiyle ilgili olarak Bursa kadısı Mevlânâ Şükrullah'ın (ö. 868/1464'ten sonra) **Behcetü't-tevârîh** adlı eserinden alıntıda bulunmaktadır.¹⁵⁴ Yine İskender'in Zülkarneyn olup olmadığı bahsinde eser ismi belirtmeksizin Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286) ve İmam Kurtûbî'nin (ö. 671/1273) görüşlerini aktarmaktadır.¹⁵⁵ Diğer taraftan İskender'in yaşadığı tarih ile ilgili bilgileri Mûsâ el-Hârizmî'nin (ö. 232/847'den sonra) günümüze ulaşmayan tarih eseri **Kitâbü't-târîh**'ten alıntılaman Muhibbî,¹⁵⁶ aynı konuda farklı haberleri ise Ebû Muhammed b. Kuteybe'nin (ö. 276/889) tarih eseri **Kitâbu'l-me'ârif**'ten¹⁵⁷ almaktadır.¹⁵⁸

Ayrıca İskender'in hocası Aristoteles'in Eflâtun'un talebesi olduğunu İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) **Kem'etü'z-zehr**¹⁵⁹ adlı eserini zikrederek

¹⁵⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 105a, 127b, 298b, 313a-314b.

¹⁵¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 133a.

¹⁵² Muhibbî'nin kendisinden Ali b. Hammad ismiyle bahsettiği Şeyh Cemaleddin Hüseyin b. Ali b. Hüsna, Kâtip Çelebi tarafından bir tasavvuf şeyhi olarak tanıtılmakta ve **Kûtu'l-ervâh**'ın müellifi olarak takdim edilmektedir. Bkz. Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:II, s. 1361.

¹⁵³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 172a, 177b.

¹⁵⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 175b-176a.

¹⁵⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 176b. Kadı Beyzâvî ve İmam Kurtûbî'nin eserleri için bkz. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, **Envarü't-tenzîl ve Esrârü't-te'vîl**, I-II, İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1886. Ebû Abdullah Muhammed el-Kurtûbî, **el-Câmi li-Ahkâmi'l-kurân**, I-XX, tsh. Hişam Semîr el-Buhârî, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

¹⁵⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 177a.

¹⁵⁷ İbn Kuteybe, **Ma'ârif**, nşr. Servet Ukkâşe, Kahire, Daru'l-Me'arif, ty.

¹⁵⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 177a.

¹⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1338/1920) İbnü'l-Cevzî'ye ait **Kem'etü'z-zehr** adlı bir kitaptan bahsetmekte ancak fazla bilgi vermemektedir. Bkz: Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediiyetü'l-ârifin**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951, C:I, s. 522.

alınılmaktadır.¹⁶⁰ İskender'in kıssasında İskenderiye şehrinin inşa edilmesine değinen Muhibbî, İskender'in bu şehirde yaptırdığı eserleri Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) bir eserine nispetle nakletmekte, ancak eserin ismini belirtmemektedir.¹⁶¹ Ayrıca İskender'in henüz Mısır'a gelmeden önce Mısır'da bulunan kâhinler hakkında malumat veren Muhibbî, bu konudaki bilgileri yazarının ismini belirtmeden İbn Tağrıberdî'ye (ö. 874/1469) ait olan **en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**¹⁶² adlı eserin ismini nakletmektedir.¹⁶³ Ayrıca bu kâhinler hakkında İbn Kesîr'in (ö. 774/1313) **el-Bidaye ve'n-nihâye**'sinden nakiller yapmaktadır.¹⁶⁴ İskender sonrası idareye gelen kralların kaç sene hüküm sürdükleri hakkındaki bilgileri Muhammed b. Cerir et-Taberî'nin (ö. 310/923) **Târihu'l-ümem ve ve'l-mülûk**¹⁶⁵ adlı eserinden nakleden Muhibbî,¹⁶⁶ ünlü Câmas Hakîm'in¹⁶⁷ ilham yoluyla Hz. Peygamber'in (a.s.) geleceğini bildiğini **Câmasbnâme**'den iktibas etmektedir.¹⁶⁸

Meliklerin nesebi, siyeri ve tarihi bölümünde tarihsel olayları aktarması yanında Muhibbî, sultanın bilmesi gereken ilimler üzerinde de önemle durmuş ve bu ilimlerden detaylı bir şekilde bahsetmiştir. Bu ilimler içerisinde ilm-i firâset (görünüş ilmi) bağlamında en güzel hilkat ile ilgili bilgileri aktarmakta, aktardığı bilgileri eser

¹⁶⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 180a-180b.

¹⁶¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 183b. Mes'ûdî daha çok **Mürûcü'z-zeheb ve Me'dinü'l-cevher** adlı tarih kitabı ile tanınmakla birlikte başka tarih eserleri de kaleme almış bir müelliftir. Muhibbî söz konusu bilgiyi muhtemelen **Mürûcü'z-zeheb**'ten veya az bir ihtimalle Mes'ûdî'nin başka bir eserinden almıştır. Bkz. Ebi'l-Hasan b. Ali b. Huseyn b. Ali Mes'ûdî, **Mürûcü'z-zeheb ve Me'dinü'l-cevher**, I-IV, thk. Kemal Hasan Mer'î, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

¹⁶² Bkz. İbn Tağrıberdî, **Nücûmu'z-zâhire fî mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**, I-XVI, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

¹⁶³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 187b.

¹⁶⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 188a.

¹⁶⁵ Muhammed b. Cerir Taberî, **Târih'i Taberî, Târihi'r-rusul ve'l-mülûk**, I-XI, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır, Dâru'l-maarif, ty.

¹⁶⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 227a.

¹⁶⁷ Şah Güştasb'ın veziri olan Câmas Hakîm ile Şah Güştasb'ın sohbetlerini ihtiva eden Câmasbnâmelerin Pehlevîce'de yazıldığı ve Nasireddîn Tûsî başta olmak üzere kimi İslâm müelliflerince tekrar kaleme alındığı belirtilmektedir. Muhibbî istifade ettiği Câmasbnâme'nin kime ait olduğunu belirtmemekle birlikte, kendisine yakın bir tarihte yazılmış olması dolayısıyla Musa Abdi'ye ait olanı kaynak aldığı düşünülebilir. Bkz. Mustafa Erkan, "Câmasbnâme", **DİA**, C:VII, 1993, s. 43.

¹⁶⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 212b.

ismi zikretmeden Seyyid Ali Hemedânî'den (ö. 786/1385) aldığını belirtmektedir.¹⁶⁹ Yine ilm-i firâset bağlamında insanda bulunması halinde noksanlığa delalet eden üç hususa dair açıklamalarını Zemahşerî'den (ö. 538/1144) alıntılarında ancak herhangi bir eser ismi zikretmemektedir.¹⁷⁰ İlm-i firâset bağlamında bir hikâyeye yer veren Muhibbî, İskender'e ait olan ve İskender'in kulakları olarak geçen bu hikâyeyi **Merzübânnâme**'den aktardığını belirtmektedir.¹⁷¹

Nasîhatü'l-mülûk'un kâtiplerle ilgili üçüncü babında yapmış olduğu eklemelerde kâtibin kalemini nasıl kullanması gerektiği ile ilgili izahlarında Muhibbî müellifini belirtmeksizin **Yevâkîtu'l-ulûm**¹⁷² adında bir eseri zikretmekte ve bu eserden alıntılar yapmaktadır.¹⁷³ Aynı konuda Hârûn Reşîd'in vezirlerinden Yahyâ b. Hâlid Bermekî'nin¹⁷⁴ (ö. 189/805) kalemin taşıması gereken vasıfları hakkındaki sözlerine yer verir. Ancak bu sözü nereden aldığına dair herhangi bir bilgi vermez.¹⁷⁵ Yine sultanın kâtiplerinin bilmeleri gereken hat türleri ve âdâbını XIII. yüzyılın önemli hattatı Yâkut el-Müsta'sımî'den¹⁷⁶ (ö. 698/1299) bir beyit alarak izah eder, ancak herhangi bir eser ismi zikretmez.¹⁷⁷ Yâkut el-Müsta'sımî'den alıntılacağı beytin şerhi için IX. yüzyılın önemli hattatlarından Sultan Ali Meşhedî'nin (ö. 926/1520)

¹⁶⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 216a. Seyyid Ali Hemedânî Osmanlı Türkçesine beş kez tercüme edilen **Zahîretü'l-mülûk** adlı eseri ile tanınmaktadır. Muhibbî'nin iktibas ettiği bilgileri bu eserden almış olması muhtemeldir. **Zahîretü'l-mülûk** ve çevirileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Taşköprizâde Ahmed Efendi, **Ahlâk ve Siyaset Risaleleri**, Çev. ve thk. Mustakim Arıcı, İstanbul, İlem, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İsteve, 2016.

¹⁷⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 217a. Muhibbî'nin Zemahşerî'yi "sâhib-i keşşâf" diye takdim etmesine bakılırsa istifade ettiği kaynağın **el-Keşşâf** olduğu düşünülebilir.

¹⁷¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 222a. **Merzübânnâme** Taberistan hükümdarı Şervîn'in oğlu Merzübân tarafından X. yüzyıl sonlarında kaleme alınmış, Sadreddin Şeyhoğlu (ö. 817/1414?) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bkz. Rıza Kurtuluş, "Merzübânnâme", **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 257. Ayrıca bkz. Kemal Yavuz, "Şeyhoğlu", **DİA**, C:XXXIX, 2010, s. 88-89.

¹⁷² Kâtip Çelebi **Yevâkîtu'l-ulûm** adlı bir eserin ismini vermekte ve eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu belirtmektedir. Ancak bunun dışında herhangi bir bilgi vermemektedir. Bununla beraber Abdurrahman Bedevî Gazzâlî'ye ait böyle bir eser zikretmemektedir. Bkz. Kâtip Çelebi, **Keşfü'z-zunûn**, C:II, s. 2053; Abdurrahman Bedevî, **Müellefâtü'l-Gazzâlî**.

¹⁷³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 331a.

¹⁷⁴ Muhibbî, Yahyâ b. Halid'den Yahyâ b. Ca'fer olarak bahsetmektedir. Ca'fer Yahyâ b. Hâlid'in oğludur. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekîler", **DİA**, C:V, 1992, s. 517-520.

¹⁷⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 331b.

¹⁷⁶ Hakkında bilgi için bkz. Muhittin Serin, "Yâkut el-Müsta'sımî", **DİA**, C:XLIII, 2013, s. 291.

¹⁷⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 332b.

risâlesinden de alıntıda bulunan Muhibbî bu risâle için de herhangi bir bilgi vermemektedir.¹⁷⁸

c. Kendisine Atıf Yapılan Kişi ve Eserler

Alâî b. Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'a yapmış olduğu şerhlerde serdettiği görüşleri teyid etmek maksadıyla alıntı yapmadan belli isimlere ve bu isimlerin eserlerine atıfta bulunduğunu görmekteyiz. Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'un akaid esasları babına yapmış olduğu şerhler içerisinde atıfta bulunduğu ilk eser **Şerhu'l-Mevâkıf**'tır. Hristiyanların Allah Teâlâ'nın Hz. İsâ'ya (a.s.) hülûl ettiği iddialarına değinmekte ve bu iddiaların kelâm kitapları tarafından reddedildiğini belirtmektedir. Bu kitaplar arasında Seyyid Şerif Cürçânî'nin eserinin adını da zikretmektedir.¹⁷⁹ Aynı bölümde kelâm, usûl ve dil âlimi olan Adudüddin İcî'nin (ö. 756/1355) **el-Mevâkıf** ve **el-Akâidü'l-Adûdiyye** adlı eserlerine atıfta bulunan Muhibbî, Allah Teâlâ'nın kelâm sıfatı ile ilgili olarak kelâm-ı kadîm'in ezeli olduğuna yönelik izahlarında zikrettiğimiz bu iki eserin ismini zikretmektedir.¹⁸⁰

İlave ettiği meliklerin nesebi, siyeri ve tarihi bölümünü takdim ederken, bu bölümü çeşitli tarih kitaplarından istifade ederek yazdığını belirten Muhibbî, bu bağlamda Kadiri tarikatı Yâfiyye kolunun kurucusu olan İmam Abdullah el-Yâfî'nin (ö. 768/1367) **Mir'âtü'l-cenân**, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) **Vefeyâtü'l-a'yân**, ve Arap asıllı bir şii olan Hamdullah Müstevfî'nin (ö. 740/1340'tan sonra) **Târîh-i Güzîde** adlı eserlerine atıfta bulunmaktadır.¹⁸¹

İlave ettiği meliklerin nesebi bölümünde belli ilimlerden de bahsetmiş olan Muhibbî, bu ilimler içerisinde zikrettiği ilm-i firâset ile ilgili izahlarında Hipokrat'ın¹⁸² (ö.m.ö. 375?) Şeyh Nizâmî-i Gencevî'ye ait olan (ö. 611/1214?)

¹⁷⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 332b.

¹⁷⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 16a.

¹⁸⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 36b.

¹⁸¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148b-149a.

¹⁸² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 216a.

İskendernâme adlı eserin¹⁸³ ve müellifini belirtmediği **Safha-ı rûzigâr** adlı bir eserin ismini zikretmektedir.¹⁸⁴

6. Eserin Şerh ve Tercüme Tekniği

Alâî b. Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesinin oldukça belirgin özelliklerinden birisi içinde yer yer şerhlerin de bulunduğu bir tercüme olmasıdır. Bu bakımdan Muhibbî'nin şerh ve çeviri tekniğinin detaylı olarak incelenmesi önem arz etmektedir. Ayrıca bu tahlili daha sağlıklı yapabilmek için Osmanlı'da şerh geleneği üzerinde de durulması gerekmektedir. İncelememizde ilk olarak Osmanlı şerh literatürüne değinecek, bundan sonra Muhibbî'nin şerh ve çeviri tekniği üzerinde durarak eserde şerh edilen bölümlere temas edeceğiz.

a. XVI. Yüzyıl'a Kadar Şerh ve Tercümeler

Alâî b. Muhibbî'nin **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk** adlı eseri, Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'unun Osmanlı Türkçe'sine çevirisi olması ve aynı zamanda Muhibbî tarafından belli bölümlerinin şerh edilerek belirli ilave bölümleri ihtiva etmesi yönüyle şerh literatürü ve tercümeler bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan şerh literatürü ve tercümelere kısaca değinmek, **Netîcetü's-sülûk**'un bir şerh ve tercüme olarak sahip olduğu özellikleri tespit etmede faydalı olacaktır.

“Açma, ayırma, yarma”¹⁸⁵ ve “kılı kırk yarma”¹⁸⁶ anlamlarına gelen şerh kavramını Mütercim Âsım Efendi “müşkil ve mübhem ve mahfî makûlesini keşf ve izhâr eylemek”¹⁸⁷ olarak tarif etmekte ve terim literatürde bir eserin daha geniş biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade etmek üzere

¹⁸³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 222a. Metnin içinde belirtilmeyen eserin ismi, sayfanın kenarına not olarak düşülmüştür.

¹⁸⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 257a.

¹⁸⁵ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C:III, s. 2976.

¹⁸⁶ Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007, C:VI, s. 4461.

¹⁸⁷ Mütercim Âsım Efendi, **Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi**, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, TYEKBY, 2013, C:II, s. 1157.

kullanılmaktadır.¹⁸⁸ Herhangi bir eserin doğru yorumlanması, hürmet gösterilen kişilerin bir metin hakkındaki kanaatlerinin öğrenilmek istenmesi, eserdeki “müşkül” olarak tespit edilen hususların çözümlenmesi veya daha evvelinde o eserlerle ilgili herhangi bir şerhin bulunmuyor olması bir esere şerh yazma sebepleri olarak dile getirilmektedir.¹⁸⁹

İslâmî ilimler tarihinde, Hz. Peygamber’in bazı âyetlerin ve az bilinen kelimelerin manasını açıklaması şerh türünün başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu tarihten sonra hadis, fıkıh, kelâm, belâgat ilimleri başta olmak üzere pek çok alanda şerh türünde eserler yazılmıştır.¹⁹⁰ Kâtip Çelebi’nin kitap yazımı ile ilgili yapmış olduğu açıklamalar şerh yazımının oldukça geniş bir yelpazede tezahür ettiğini gösterir mahiyettedir. Kâtip Çelebi’ye göre kitap yazma sebebi yedi kısımdır: İlgili konuda daha önce bir eser yazılmamışsa müellif o konuda ilk olacak bir eser yazar. Şayet daha evvel eser yazılmış olmakla birlikte noksanları bulunuyorsa, müellif bu noksanları tamamlar; kapalılıklar bulunuyorsa bunu açıklar; eser çok uzunsa anlamını bozmadan özetler; eserde dağınıklık bulunuyorsa onu toplar; karışıklıklar mevcutsa bu karışıklığı düzene koyar; eserin yazarının hatası varsa müellif bu hatayı düzeltir.¹⁹¹

Şerh ile yakın irtibatlı olan başka bir yazın türünün ismi olarak kullanılan “tercüme” kelimesinin anlamında da benzeri bir durumla karşılaşmaktayız.¹⁹² Edebî faaliyet olarak hem şerh hem de tercümenin birbiriyle iç içe olduğu, şerh ve tercüme eserlerde bu iki kelime sıklıkla aynı bağlam içerisinde yer almış ve kimi eserlerde birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Buna bağlı olarak şerh türü eserlerde tercümenin

¹⁸⁸ Sedat Şensoy, “Şerh”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 555.

¹⁸⁹ Osman Ünlü, “Klasik Türk Edebiyatında Edebî Şerhlerin Yazılış Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, **Metnin Halleri: Osmanlı’da Telif, Tercüme ve Şerh**, Haz. Hatice Aynur v.d., İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 161-166.

¹⁹⁰ Şensoy, “Şerh”, s. 556-557.

¹⁹¹ Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, C:I, s. 35-36.

¹⁹² Bkz. Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C:III, s. 3164; Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, C:V, s. 4749.

yer aldığı, tercüme türü eserlerde de şerhe benzer uygulamaların bulunduğu görülmektedir.¹⁹³

Söz konusu uygulamalar kelimesi kelimesine dilden dile aktarımla birlikte, tercüme edenin kişisel görüşlerine ya da başka kaynaklara dayanarak genişletilmesini veya eksiltilerek üretilmesini, başka bir ifadeyle bir nevi yeniden yazım faaliyetini ihtiva etmektedir.¹⁹⁴ Temas etmeye çalıştığımız bu sebeplerle, özellikle Osmanlı döneminde tercüme eser, mütercim tarafından “yepyeni bir ses ve bağlam” kazandırılan kültürel bir ürün olarak kabul edilmekte, telif sayılabilmesi için özgünlük şartı gerekli görülmemektedir.¹⁹⁵

Tercüme faaliyetlerinden kısa bir süre sonra başlayan ve Osmanlı medreselerinde de bir tedris usûlü olarak tercih edilen şerhler oldukça önemli bir mevkide konumlanmaktadır. Medrese eğitiminde kaynak eserlerin anlaşılmasını ve öğrenilmesini kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınan şerhler, ilim tâlibini üst kademeye taşımak gibi bir işleve sahiptir. Bu bakımdan medrese eğitimi ile şerhler arasında sıkı bir bağ bulunmaktadır.¹⁹⁶ Hatta dönemleri açısından azımsanmayacak sayıda şerh ve hâşiyenin var olması, Osmanlılarda güçlü bir medrese geleneğinin oluştuğunun göstergesi olarak yorumlanmıştır.¹⁹⁷

Gerçekten de, XIII. yüzyılda başlayan Türkçe şerh yazım geleneği, Türkçe’nin bir imparatorluk dili haline gelmesine paralel olarak,¹⁹⁸ XVI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde klasikleşmiş, şerh yazılan metinlerin çeşitleri arttığı gibi, şerh yazan şârihlerin sayısında da önceki döneme oranla önemli ölçüde bir artış olmuştur. Özellikle ahlâk ve siyaset türü eserlerde bu yüzyılda önceki dönemlerde yazılmış olan

¹⁹³ Sadık Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, (Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2011, s. 15.

¹⁹⁴ Saliha Paker, “Tercüme, Te’lif ve Özgünlük Meselesi”, **Metnin Halleri: Osmanlı’da Telif, Tercüme ve Şerh**, s. 42.

¹⁹⁵ Paker, “Tercüme, Te’lif ve Özgünlük Meselesi”, s.51-57.

¹⁹⁶ İsmail Kara, **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2011, s. 28-29.

¹⁹⁷ Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **UÜİFD**, C:XVII, S:1, 2008, s. 41.

¹⁹⁸ Gy. Hazai, “Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe”, **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, Tebliğler**, Der. Hidâyet Yavuz Nuhoglu, İstanbul, IRCICA, 2001, s. 217.

metin şerhlerinin veya şerhli tercümelerin yekûnunun Arapça, Farsça ve Türkçe’de yeni telif edilen eserlerin yekûnundan daha fazla olduğu görülmektedir.¹⁹⁹

Kelâm, tecvid, kıraat, hadis, lügat, gramer, astronomi ve tıp ilimleri gibi geniş bir sahada tezahür eden şerh literatürü,²⁰⁰ yazımda kullanılan usûl bakımından da çeşitlilik göstermektedir. Bu bağlamda Kâtip Çelebi şerh yazımı ile ilgili olarak üç tarzın bulunduğunu belirtmektedir. Sözü ettiği bu üç tarz şerh;

- 1- (Kâle), (ekûlü) ile şerh etmek,
- 2- (Onun sözü) ile sadece açıklanan yerleri anlatmak,
- 3- İç içe geçmiş memzûc halde yazmak, şeklinde sıralanırlar.²⁰¹

Diğer yandan Sadık Yazar’ın yapmış olduğu ikili tasnif de Muhibbî’nin şerh ve tercüme usûlünü anlamamızda bize kolaylık sağlayacak biçimdedir. Sadık Yazar, **Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği** adlı doktora tezinde, şerh literatürünü, usûl ve maksadına göre iki ana kategoride değerlendirmektedir. Bunlar aktarma yönü ağır basan şerhler ile açıklama yönü ağır basan şerhlerdir.²⁰²

Aktarma yönü ağır basan şerhlerde asıl amacın kaynak metnin içinde barındırdığı anlamın şerhin yazıldığı dile aktarılması olduğu kabul edilmektedir. Bu amaç doğrultusunda kaleme alınan şerhlerde kaynak metin, sadece anlamı itibariyle açıklanıp genişletilmeye çalışılır. Kaynağını daha çok Arapça ve Farsça mensur metinlerin oluşturduğu bu şerhlerde genellikle önce kaynak metinden bir ibare, kırmızı mürekkeple veya şerh metninden daha kalın bir hatla yazılmak veya üstü çizilmek suretiyle ayırt edilebilecek bir şekilde yazılır. Ardından da bu ibarenin anlamı genellikle “ya’nî” sözcüğüyle birlikte Türkçe’ye aktarılır. Bu aktarım metnin kelime kelime tercümesinden ziyade açıklama ve örneklendirme yoluyla yapılan geniş bir tercümesi şeklinde ortaya çıkar. Yazar aktarma yönü ağır basan bu tür şerhlerin söz konusu özelliğinden dolayı yazma eser kütüphaneleri ile bazı akademik

¹⁹⁹ Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 7.

²⁰⁰ Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, s.41.

²⁰¹ Çelebi, **Keşfü’z-zunûn**, C:I, s. 37

²⁰² Yazar, “Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, s.62.

çalışmalarda bazen şerh bazen de tercüme olarak değerlendirildiklerini belirtmektedir.²⁰³

Açıklama yönü ağır basan şerhlerde ise asıl gaye, kaynak metnin farklı bir dilde yazılmasından dolayı ortaya çıkan anlaşılmaazlığın giderilmesinden ziyade, muhtevasına bağılı olarak beliren ve metnin herkes tarafından anlaşılmasını engelleyen manilerin ortadan kaldırılması olarak ifade edilmektedir. Diğer bir deyişle müellifin eserini kaleme alırken kullandığı dildeki değıl, üslûbundaki kapalılığın giderilmesi önem kazanmaktadır. Bu türdeki şerhler genellikle manzum metinleri açıklamakla birlikte, bazı mensur metinlerin de bu tür şerhler için seçildiğı görölmektedir.²⁰⁴

b. Muhibbî'nin Şerh ve Tercüme Tekniğı

Alâî b. Muhibbî, Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'unun tercümesini sunarak akait bölümünü cümle cümle şerh etmekle beraber, **Nasîhatü'l-mülûk**'u tamamını cümle cümle şerh etmemektedir. Bu sebeple **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'un, **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserin bütünüyle bir şerhi olduğı söylenemez. Eserinin girişinde Muhibbî'nin kullanmış olduğı ifadelere bakılırsa eserin telif sebebinin tercüme etme isteğı olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.²⁰⁵ Bu doğrultuda eseri şerh-tercüme kabul ederek, hem şerh hem de tercüme tekniğini ifade ettiğini düşündüğümüz izah ve ilavelerine değineceğiz.

Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un itikad esasları bölümünü şerh etmiş, yapmış olduğı meliklerin nesebi ve siyerine dair tarih bölümü ilavesi ile birlikte eserin muhtelif yerlerinde âyet, hadis, nazım ve beyit ilavelerinde bulunmuştur. Diğer taraftan belli hikâyeler ilave ederken **Nasîhatü'l-mülûk**'ta bulunan belli hikâyeleri de tercümesine almamıştır. Muhibbî'nin şerh ve tercüme tekniğini tespit edebilmek amacıyla ilk olarak akaid esaslarını nasıl şerh ettiğı üzerinde duracak, bundan sonra eserin diğer yerlerinde kullanmış olduğı şerh metodunu tespit etmeye çalışacağız.

²⁰³ Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneğı", s.63.

²⁰⁴ Yazar, "Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneğı", s.65.

²⁰⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 5a-5b.

Eserini bir mukaddime, iki makale ve yedi bab başlığından oluşacak şekilde düzenlemiş olan Muhibbî, ilk makalede Gazzâlî'nin imanın asılları hakkında belirlemiş olduğu on usûlû şerh etmektedir. Şerhetme maksadını ise aşağıdaki sözlerle dile getirmektedir:

Ammâ bu fakîr-i kesîr maksûd edindi ki bu usûl-ü aşerenün mesâili da'vâ-yı bilâ delîl olmayub delîle muhtâc olan her meseleye bir delîl ki muhakkıkîn katında mukarrer ve mu'teberdür, irâd oluna. Tâ kim fâidesi tamâm 'ayidesi 'âm olâ.²⁰⁶

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Gazzâlî'nin akâidin esasları ile ilgili olarak yazmış olduğu on usûlün her birinin geniş bir şekilde delillendirilmeye ihtiyacı olduğunu düşünen Muhibbî, Gazzâlî'nin her bir cümlesini şerh etmektedir. Şerh ederken ilk olarak **Nasîhatü'l-mülûk**'ta geçtiği şekliyle ifadenin Arapça'sını vermekte, bundan sonra “ya'ni” kelimesi ile Arapça ifadenin tercümesini vermektedir. Gazzâlî'nin ifadelerinin bittiğini kırmızı mürekkep ile koyduğu bir nokta ile veya çizdiği bir daire ile belirgin hale getirmektedir. Bundan sonra “çünkü”, “şimdi malum ola ki” ve benzeri ifadelerle kendi açıklamalarını sunmaktadır. Açıklamaları içinde yer yer nazımlar da bulunmaktadır. Açıklamaları bittikten sonra Gazzâlî'nin ifadelerine “sonra İmâm-ı hüâm buyurdu ki...” diyerek geçiş yapmakta bir sonraki cümlelerin Arapçasını vermektedir.²⁰⁷ Muhibbî'nin ilk makalede yapmış olduğu şerhlerde; Fahreddin er-Râzî, (ö.606/1210) İbn Sînâ, Sultan Veled (ö. 712/1312) ve **Şerhu'l-Akâid**'den alıntılar²⁰⁸, ayrıca otuz âyet,²⁰⁹ otuzdört hadis,²¹⁰ dört beyit,²¹¹ oniki nazım,²¹² bir rubâî²¹³ ve bir kıta²¹⁴ yer almaktadır. Muhibbî, birinci

²⁰⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 12b.

²⁰⁷ Birinci makale için bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 12a-90b.

²⁰⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 27a, 29b, 59a.

²⁰⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 22b, 23a, 23b, 31a, 36a, 39b, 48b, 52a, 52b, 55a, 55b, 57a, 58b, 59b, 60a, 60b, 65a, 66a, 67a, 70b, 71b, 75b, 81a, 84b.

²¹⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a, 33a, 50a-51a, 53a-53b, 54b, 55b, 56a, 57b, 60b, 63b-64a, 68a, 70b, 71b-72a, 75b, 78b, 80b, 86a- 90a.

²¹¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 21b, 28b, 43b, 88b.

²¹² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 13b, 17b, 25b, 25b, 30b, 48b, 51a, 59a, 65b, 76a, 79b.

²¹³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20b.

²¹⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 48a.

makaleyi bitirirken eserin geri kalanını nasıl sunacağı ile ilgili olarak şu ifadelerle yer vermektedir:

Mukaddimede ve evvelki makâlede imâm-ı hü mâmın bu risâlede olan takrîr ve tahrîrini bîkusûr lafzen bilâfz getürüp, şerh eyleyüp, ... beyân eyledük. Şimdi ikinci makâlede adl ve ihsânda olan usûl-i aşere îcâzu ihtisârsız imamın beyân eylediği gibi tercüme idüb ma'rûz olunur. Ammâ şimdiden sonra risâlenin âhirine değin imamın kelâmını getürmezüz. Ancak muhassal kelâmını beyân ederüz.²¹⁵

Muhibbî ikinci makalede ve sonrasında yukarıdaki ifadelerine bağlı olarak lafız lafız tercüme etmemekte ve şerhler getirmemektedir. Ancak belli noktalarda araya girerek ilavelerde bulunmaktadır. İkinci makalede yapmış olduğu ilavelerde; Mevlânâ, Sa'dî-i Şîrâzî ve Hipokrat'tan, bir alıntı,²¹⁶ beş âyet,²¹⁷ iki hadis,²¹⁸ onbeş nazım,²¹⁹ yedi kıta,²²⁰ üç rubaî²²¹ ve iki beyit²²² bulunmaktadır. “Zühhâddan bazıları buyurmuştur ki...” diyerek de bir söz ilave etmektedir.²²³ Bunların yanında **Nasîhatü'l-mülûk**'ta bu makalede yer alan hilm ile ilgili hadis metni²²⁴ ise Muhibbî'nin tercümesinde yer almamaktadır.

Nasîhatü'l-mülûk'un birinci babının başlarında Gazzâlî İran sultanlarından Erdeşir, Feridun, Behram ve Enûşirvan'ın isimlerini zikretmektedir.²²⁵ Muhibbî bu noktada meliklerin tarihini ilave etmek istediğini belirtmekte ve şu sözlerle yer vermektedir:

Bu fakîr-i kesîr-i taksîr İmâmın kelâmına mütecim ve ulemâ meclisinde müte'allim vaki' olmuşam. Murâd idindüm ki âdet-i sâbıkam üzerine imâm'ın kelâmını bahane eyleyüb

²¹⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 90b.

²¹⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 98a-98b, 112b.

²¹⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 98b, 109b, 112b, 134b, 141b-142a.

²¹⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 104b-105a, 111b.

²¹⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 96b, 102a, 103a, 107b, 108a, 117a, 118a, 119b, 132a-132b, 133a, 135a, 137a, 139b, 141a, 142a.

²²⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 102a, 110a, 111a, 116b-118b, 134a.

²²¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 126a-126b, 131a.

²²² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 102a, 112b.

²²³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 127a.

²²⁴ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 25.

²²⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 44.

murâdımı tamâm edâ kılub te'lîf ve tasnîf ittüğüm risâle ber vechile câmi'iyet üzerine olub yerlu yerinde lâzım olanı tahrîr, hayru'l-kelâm tarîkiyle takrîr eyleyem.²²⁶

İlave ettiği bu bölüm dışında birinci baba kısa açıklamalardan oluşan beş şerh,²²⁷ üç âyet,²²⁸ iki hadis,²²⁹ Sa'dî-i Şîrâzî'den iki, Mesnevî'den bir alıntı,²³⁰ sekiz nazım²³¹ ve üç beyit²³² ilave etmiştir. Tasnif ettiğini belirttiği ve otuzdokuz padişahın²³³ kıssasının anlattığı bölümde ise dört âyet,²³⁴ yedi hadis,²³⁵ onbir nazım,²³⁶ dokuz beyit,²³⁷ üç kıta,²³⁸ ayrıca bir mısra²³⁹ ve nasihat²⁴⁰ başlıklarında ilaveler yer almaktadır. Bunların yanında Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer alan halifelerden ilk olarak kime emîru'l-mü'minin dendiği,²⁴¹ Ömer b. Abdülaziz'in gece devlet meseleleri ile ilgilenirken kullandığı mumu nasıl kullandığı²⁴² ve İskender'in kimi zamanlar memleketini dolaştığı²⁴³ ile ilgili hikâyeleri ise tercümesine almamış görünmektedir.

Vezirlerde bulunması gereken özelliklere ayrılan ikinci babta Muhibbî bir hikâye²⁴⁴ ve bir nazım²⁴⁵ ilave etmektedir. Buna mukabil **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer

²²⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148a.

²²⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 145b, 269b, 296a, 301b-302a, 310b.

²²⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 274b, 310b.

²²⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 275b, 298b.

²³⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 269a, 295b, 298b.

²³¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 147a-147b, 270b, 269b, 280b, 283b, 287b, 296a-296b.

²³² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148b, 309a, 310b.

²³³ Padişahların isimleri tezimizde eserin muhtevası ile ilgili başlıkta zikredilmektedir.

²³⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 157a, 167a-167b, 212a, 226b.

²³⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 169a-169b, 213a, 224b, 265a-265b.

²³⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 151a, 154b-155a, 161b, 165b, 183a, 184a, 185a, 196b-197a, 198b, 209b, 243b.

²³⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 159b, 182a, 197a, 212b, 215a, 216a, 217a, 237b, 238b.

²³⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 159a, 217a, 256b.

²³⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 179b.

²⁴⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 238a.

²⁴¹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 55.

²⁴² Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 56-57.

²⁴³ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 60.

²⁴⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 322a.

alan Enûşirvân zamanındaki bir hâkimin söyledikleri²⁴⁶ ve Büzürce-mihr'in vezirler hakkında söyledikleri²⁴⁷ tercümede bulunmamaktadır.

Sultanın kâtiplerinin görevleri üzerine ayrılan üçüncü bab'ta Muhibbî açıklayıcı biçimde iki noktada şerh getirmekte ve bu şerhlerin içerisinde beş nazım yer almaktadır.²⁴⁸ Ayrıca Muhibbî yapmış olduğu şerhlerin dışında bir hadis,²⁴⁹ üç nazım,²⁵⁰ iki mısra,²⁵¹ Hz. Ali'den bir söz²⁵² ve bir beyit²⁵³ ilave etmektedir. **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer alan Abdullah b. Cebele adlı kâtibin oğullarına nasihati²⁵⁴ tercümede bulunmamaktadır.

Muhibbî meliklerin azmi üzerine dördüncü babı herhangi bir şerhte bulunmaksızın tercüme etmekte, bununla beraber bir hadis²⁵⁵ ve bir hikâye²⁵⁶ ilave etmektedir. Bunun yanında bu bölümde yer alan ve **Nasîhatü'l-mülûk**'ta "hükemâdan bazıları şöyle demiştir" denilerek başlanılan büyük insanların ahlâkı ve cömertliği ile ilgili sözü²⁵⁷ tercümesine almamaktadır.

Hikmet ehlinde sözlerin yer aldığı beşinci bab'ın başında Muhibbî hikmetin Allah Teâlâ tarafından verildiği ile ilgili izahlarda bulunmaktadır.²⁵⁸ Ayrıca bu bölümde hikmet başlığı ile zikredilen hikmetli sözlere dokuz hikmet²⁵⁹ ve bir nazım²⁶⁰ ilavede bulunmaktadır. Diğer yandan bu başlık altında yer alan Ahnef b.

²⁴⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 324b.

²⁴⁶ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 85.

²⁴⁷ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 88.

²⁴⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 327b-329a, 330b-331b.

²⁴⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 334a.

²⁵⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 331b, 332a, 332b.

²⁵¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 330b, 348a.

²⁵² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 333a.

²⁵³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 330b.

²⁵⁴ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 91.

²⁵⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 335a.

²⁵⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 339a-340a.

²⁵⁷ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 102.

²⁵⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 349a-349b.

²⁵⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 352b, 354b-355b, 358b.

²⁶⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 349b.

Kays'ın kimlerle dostluk kurulabileceğine ilişkin sözleri²⁶¹ tercümede yer almamaktadır.

Muhibbî aklın ve akıl erbabının şerefini konu alan altıncı baba aklın ne olduğu ve görüşlerin farklı olması ile ilgili bir şerh ile başlamaktadır.²⁶² Ayrıca biri Hz. Ali'den olmak üzere iki nazım ilave etmektedir.²⁶³ Bunların yanında Muhibbî altıncı bab altında **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer verilen sekiz kıssa ve hikâyeyi tercümesine almamış görünmektedir. Enûşirvan ile veziri Yûnân'ın mektuplaşmaları, Büzürmihr'in akıl ve cesaret hakkındaki sözü, Enûşirvan ile Büzürmihr'in konuşmaları, Büzürmihr'in aklın kıymeti hakkındaki sözleri, Öklid'e onu öldürmek için gelen adam, hikmet ehlinde birisinin "akıl nedir" sorusuna verdiği cevap, Süleyman peygamberin kendisini taşıyan halısı ile imtihanı ve Gazzâlî'nin babın sonunda akıl ile ilgili sözleri ile aktardığı nazım Muhibbî'nin tercümesine almadığı kısımlardır.²⁶⁴

Nasîhatü'l-mülûk'un son babı olan yedinci bab hükümdarın kadınlarla ilişkileri ve kadınların tabiatına ayrılmıştır. Muhibbî bu baba üç hadis,²⁶⁵ Ahnef b. Kays, Hz. Ömer, Muğîre b. Şu'be ve Selmân-ı Fârisî'den birer söz,²⁶⁶ iki hikâye ve üç hikmet²⁶⁷ ve bir nazım²⁶⁸ ilave etmektedir. Ayrıca babın sonunda Muhibbî kadınlarla ilgili olarak kısaca kendi görüşlerine de yer vermektedir.²⁶⁹ Bunların yanında **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer alan, Buhara'lı su sâkîsinin hikâyesini ve Hz. Fatıma'nın Rasulullah'tan bir hizmetçi istemesi ile ilgili hadisi²⁷⁰ tercümesine almamaktadır.

Yukarıda ana hatları ile sunmaya çalıştığımız tabloya baktığımızda Muhibbî'nin, **Nasîhatü'l-mülûk**'u baştan sona şerh etmediği, belli kısımları şerh

²⁶¹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 109.

²⁶² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 363a-364a.

²⁶³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 367b, 370b.

²⁶⁴ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 119-120.

²⁶⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 371b, 376b-377a, 378a.

²⁶⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 377b-378a.

²⁶⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 378a-379a.

²⁶⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 387a.

²⁶⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 378a.

²⁷⁰ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 127-129.

ettiği ve kimi yerlerde ilavelerde bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda Muhibbî'nin akait bölümünde yapmış olduğu şerhlerin başında, ilgili açıklamaların kendi sözü olduğunu vurguladığı düşünüldüğünde bu bölümün şerhlerinin Kâtip Çelebi'nin tasnifinde “benim sözüm” (kâle, ekûlü) ile yapılan şerh türüne girdiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan bu bölümdeki şerhlerin yazım tekniği ve renklendirmeler²⁷¹ açısından “aktarma yönü ağır basan” şerhler sınıfında değerlendirilebilirse de, Muhibbî'nin Gazzâlî'nin ifadelerinin açıklanmaya ve delillendirilmeye ihtiyacı olduğunu düşünmesi ve ilgili bölümdeki her bir cümleyi açıklaması dolayısıyla, “açıklama yönü ağır basan” şerhlerden kabul edilmesi daha uygun görünmektedir.

²⁷¹ Eserin nüshalarında renkli mürekkeplerin nasıl kullanıldığı ile ilgili olarak tezimizin 49-51. sayfalarında bilgi verilmektedir.



ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
NETÎCETÜ'S-SÜLÛK FÎ TERCEME-İ NASÎHATİ'L-MÛLÛK'UN
TAHLİLİ VE MUHİBBÎ'NİN SİYASET DÜŞÜNCESİ

A. Eserin Muhteva Yönünden Tahlili

Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eserini şerhli bir biçimde tercüme etmiş olan Muhibbî, çeşitli ilmî ve fikrî geleneklerin zengin birikiminden de yoğun olarak yararlanmıştır. Öncelikle şerhlerde, cümle cümle izah etme, âyet ya da hadisle destekleme ya da konuya uygun şiir veya hikmetli söz ilavesinde bulunma gibi birbirinden farklı yaklaşımlar ortaya koyan Muhibbî'nin bu tutumunu şerh geleneği açısından ele almak gerekmektedir. Bu şerhlerde nakletmiş olduğu âyet ve hadisler Muhibbî'nin dinî ilimlere olan hâkimiyeti ve düşüncelerini İslâm kaynakları ile temellendirme hususundaki mahareti bağlamında ele alınmalıdır. Benzer bir şekilde, tercümesinde değindiği veya atıf yaptığı tarihsel simalar Bizans, İran, Hint ve İslâm kültürü üzerindeki donanımını belgeler niteliktedir. Esere yapmış olduğu ilavelerdeki şiirler ve hikmetli sözler, Osmanlı'da şiirin ilmî-fikrî eserlerde kullanımı ve hikemiyat geleneği bağlamlarında değerlendirilmelidir. Biz eserin muhteva yönünden tahlili başlığı altında yukarıda anahatlarını çizdiğimiz çerçevede, Muhibbî'nin siyâset düşüncesinin izlerini takip edebileceğimiz başlıkların tahlilini yapmaya çalışacağız.

1. Eserde İstişhad Edilen Âyet ve Hadisler

a. Âyetler

Alâî b. Muhibbî, **Nasîhatü'l-mülûk**'u tercümesinde belli bölümlere şerhler getirirken Kur'ân âyetlerini kaynak olarak kullanmaktadır. **Nasîhatü'l-mülûk**'un birinci babı olan iman esasları ile ilgili bölümün şerhinde ve esere eklediği meliklerin tarihi bölümde Kur'ân-ı Kerim'den âyet alıntıları yapan Muhibbî, özellikle inanç esaslarına getirdiği şerhlerde mezheplerin görüşlerini ve iddialarını incelerken sık sık âyetlere atıfta bulunmaktadır. Bu çerçevede Muhibbî'nin âyetleri şu bağlamda kullandığını görüyoruz:

- i. İlgili konuda ehl-i sünnetin görüşünü izah etmek,
- ii. Konu hakkında görüş bildiren bazı mezheplerin delillerini incelemek,
- iii. Ehl-i sünnet muhalifi belli mezheplerin delillerine cevap vermek,
- iv. Gazzâlî'nin bir yönetici olarak sultanın görev ve sorumlulukları hakkındaki sözlerini teyid etmek,

v. İlave ettiği tarih bölümünde aktardığı hadiseleri desteklemek amacıyla nakiller yapmak.

İnanç esaslarına getirdiği şerhlerde yoğun olarak Ehl-i sünnet'in görüşlerini izah etmek maksadıyla âyet iktibasları yapan Muhibbî, Allah Teâlâ'nın sıfatları, insanın yaratılışı, âhiret halleri, cennet ve cehennemin durumu ve benzeri başlıklarda âyetlerin doğrudan izahlarını nakleder.¹

Bununla beraber Muhibbî Ehl-i sünnetin dışındaki farklı mezheplerin görüşlerini temellendirdikleri âyetleri de zikreder. Sık sık eleştiri konusu yaptığı Mu'tezilenin görüşlerinin hangi âyete dayandığını göstermek maksadıyla ilgili âyeti iktibas eder.²

Muhibbî Ehl-i sünnetin rakibi olan görüş ve iddiaların çürütülmesi için de âyetlere müracaat eder. Rü'yetullah, kelâm-ı nefsi, kelâm-ı lafzî, peygamberin şefaati gibi kelâmın kadim meselelerinde âyetleri gerek tefsirine atıf yaparak, gerekse nahiv kaideleri bağlamında inceleyerek nakleder.³

Kendi getirmiş olduğu şerhler dışında Muhibbî, yer yer Gazzâlî'nin ifadelerini teyid etmek maksadıyla Kur'ân âyetlerine atıf yapar. **Nasîhatü'l-mülûk**'un iman ağacının dalları isimli ikinci makalesinde Gazzâlî'nin sultanın ölümü unutmaması gerektiği,⁴ cezalandırmada âdil olması gerektiği,⁵ nefsine zulmederse bundan vazgeçmesi gerektiği⁶ ile ilgili sözlerini konu ile ilgili âyetleri zikrederek destekler.

Nasîhatü'l-mülûk'un inanç esasları bölümüne getirdiği şerhler yanında, eserin ikinci babına uzunca bir tarih bölümü eklemiş olan Muhibbî, bu bölümde bahsettiği kişi ve olayların hikâyelerini detaylandırmak ve desteklemek maksadıyla Kur'ân âyetlerinden nakiller yapar. Bu bağlamda harabe haline gelmiş bir yerleşim

¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 31a, 39b, 48b, 52a, 55b, 57a, 58b, 59b, 60a-60b, 65a, 66a, 70b, 71b, 81a, 84b.

² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 70b.

³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 23b, 36a, 71b.

⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 134b, 141b-142a.

⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 112b.

⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 274b.

biriminin nasıl yeniden canlanabileceğini merak edip yüz yıl uyutulan şahsın hikâyesi⁷ ve Ashâb-ı Kehf'in hikâyesi,⁸ Muhibbî'nin âyet naklettiği hikâyelerdir.

b. Hadisler

Nasîhatü'l-mülûk'a yapmış olduğu şerh ve ilavelerde Kur'ân âyetlerinin yanında Muhibbî, Rasûlullah'ın hadislerini de kaynak olarak almıştır. Konuların izahında Gazzâlî'nin naklettiği hadislere elli iki adet hadis ilave eden Muhibbî'nin,⁹ aktardığı hadislerin kaynaklarına ilişkin tutumu farklılık gösterir. Bunların bir kısmında hadisin geçtiği kaynağı zikretmekte,¹⁰ bir kısmının sadece râvisini belirtmekte,¹¹ bir kısmını kaynak veya râvi ismi belirtmeksizin Rasûlullah'tan nakletmektedir.¹² Bununla beraber kaynak veya râvi zikretmeksizin nakletmiş olduğu hadislerin bir kısmının, Buhârî,¹³ Müslim,¹⁴ İbn Mâce,¹⁵ Nesâî,¹⁶ Ebû Dâvûd,¹⁷ Ahmed b. Hanbel,¹⁸ Dârekutnî¹⁹ gibi hadis kaynaklarında mevcut bulunduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda Muhibbî'nin kaynak veya râvi ismi belirtmeden nakletmiş olduğu hadislerin bir kısmının kaynağı ise bulunamamaktadır.²⁰

Muhibbî nakletmiş olduğu hadislerin önemli bir bölümünü **Nasîhatü'l-mülûk**'un akaid esaslarına yapmış olduğu şerhlerde zikretmektedir. Bu bağlamda

⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 167a-167b.

⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 226b.

⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a, 33a, 50a-51a, 53a-53b, 54b, 55b-56a, 57-57b, 60b, 64a, 68a, 70b, 71b, 75b, 78b, 80b, 83b, 86a, 87a, 88a-88b, 89-89b, 90a, 104b-105a, 107b, 111b, 123a, 127b, 169b, 213a, 224b, 265a, 265b, 292a, 298b, 334a, 362b, 371b, 377a, 378a.

¹⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 60b, 71b, 88b, 169b.

¹¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 33a, 64a, 86a, 88a, 89b, 377a.

¹² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 50a-51a, 70b, 75b, 80b, 83b, 87a, 90a, 107b, 123a, 213a, 334a, 362b, 371b, 378a.

¹³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 33a, 54b, 55b.

¹⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 33a, 55b.

¹⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a.

¹⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 55b.

¹⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a, 54b.

¹⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a, 33a, 55b-56a.

¹⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 55b-56a.

²⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 70b, 75b, 80b.

naklettiği hadisler, akaid esaslarını konu edinmektedir. Kabir ve âhiret hallerine ilişkin haberler, cennet ve cehennem mahiyeti zikrettiği hadislerin genel çerçevesidir.²¹ Bunun yanında sahabelerden Hz. Ömer, Hz. Osman ve bilhassa Hz. Ali'nin fazileti, yapmış olduğu şerhlerde naklettiği hadislerin bir başka konusudur.²² Ayrıca Muhibbî'nin, sultana ithafen dünyanın geçiciliğine ve sihrine aldanmaması yönünde nasihatlerin dile getirildiği **Nasîhatü'l-mülûk**'un ikinci babında, Gazzâlî'nin ifadelerini teyid maksadı ile belirli hadisler naklettiği görülmektedir. Aklın mahiyeti, öfkesine sahip olamayanın durumu ve dünyadan sakınılması gerekliliği bu hadislerin konusunu teşkil eder.²³

Muhibbî'nin hadislerin aktarımında tercih ettiği nakil yönteminin de çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Hadisleri takdim ederken “Rasûlullah hazretlerinden mervîdür ki...”, “Rasulullah buyurmuştur ki...” gibi ifadeler kullanan Muhibbî, kimi hadislerin hem Arapçasını hem Türkçesini verirken,²⁴ kimi hadislerin de ya sadece Arapçasını²⁵ veya sadece Türkçesini²⁶ vermektedir.

2. Esere Yapılan Şerhler

Alâî b. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un akaid bölümüne yapmış olduğu şerhler için, Gazzâlî'nin sözlerini tamamlamayı arzu ettiğini ifade etmektedir. Akaid bölümünün tercümesine başlamadan evvel Gazzâlî'nin sıraladığı on esasın her birine delil getirerek açıklamak istediğini belirten Muhibbî, bu şekilde eserin faydasını tamamlamayı arzu ettiğini belirtmektedir.²⁷

Gazzâlî'nin ifadelerini delillendirirken istidlallere başvuran Muhibbî, diğer taraftan Ehl-i sünnet karşıtı görüşleri yine mantıksal akıl yürütme yoluyla çürütmeye çalışmaktadır. Sözgelimi **Nasîhatü'l-mülûk**'ta geçen Vâcibu'l-vücûdun zatında ve

²¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 53a-53b, 54b, 57a, 57b, 60b, 64a, 68a, 70b.

²² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 80b, 83b, 86a, 87a, 88a, 88b, 89a,

²³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 104b-105a, 107b, 111b, 123a.

²⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 50a-51a, 53a-53b, 54b, 55b, 55b-56a, 57a, 377a.

²⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 20a, 33a, 60b, 64a, 78b, 80b, 83b, 86a, 87a, 88a, 88b, 89a, 89b, 90a, 104b-105b, 123a, 127b, 169b, 213a, 224b, 265a, 265b, 292a, 298b, 362b, 371b, 377a.

²⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 57b, 68a, 111b, 378a.

²⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 12b.

sıfatlarında kimseye muhtaç olmayıp herkesin ona muhtaç olduğu ile ilgili ifadelerde, sıfatlarda kimseye muhtaç olmadığının delilini vâcibu'l-vücûdun sahip olduğu sıfatların kemal sıfatlar oluşuna bağlar. Şâyet sıfatlarında başkasına muhtaç olsaydı, O muhtaç olduğu şeyin sıfatları kendi sıfatlarından daha kâmil olması gerekirdi.²⁸ Benzeri akıl yürütmelerini karşıt görüşleri çürütmede de kullanan Muhibbî Allah Teâlâ'nın muttasıf olduğu sıfatlarla ezelde de muttasıf olduğu ile ilgili ifadelerin şerhine, Kerrâmiye'nin Hak Teâlâ'nın zâtında kıyâm-ı havâdis'i câiz gördüğünü belirtirek başlar. Sözlerinin devamında Muhibbî zâtta hâdis olan sıfatın ya kemâl bir sıfat olacağı yahut da olmayacağını ifade ederek bir akıl yürütür. Buna göre hâdis olduğu varsayılan sıfat şâyet kemal bir sıfat ise evvelki sıfatın kemâlden hâlî olması gerekir. Bu ise noksanlık anlamına gelmesi sebebi ile Hak Teâlâ için muhaldir. Şâyet bu sıfat kemal değilse bu durumun Hak Teâlâ için muhal olacağı bütün ümmetin icmâ'ı ile sabittir.²⁹

Gazzâlî'nin ifadelerine getirmiş olduğu şerhlerde delillendirme veya karşıt görüşleri çürütme ile yetinmeyen Muhibbî'nin kimi noktalarda söylenmiş olan sözle ilgili olarak mütekellimûn, felasife ve sufiyye arasındaki görüş ayrılıkları üzerinde tafsilatlı açıklamalara girdiği de görülmektedir. Bu bağlamda Gazzâlî'nin Allah Teâlâ'nın iradesi ile ilgili ifadelerine getirdiği açıklamalar dikkat çekici bir örnek olarak zikredilebilir. Bütün kelâmcıların Allah Teâlâ'nın mürîd olduğunda ittifak ettiklerini belirterek ilgili cümlelerin şerhine başlayan Muhibbî, kelâmcıların ihtilafının iradenin mânası üzerinde olduğunu ifade ederek Ehl-i sünnete göre iradenin tarifini vermeye geçer. Bu tarife göre irade “zât üzerine ziyade olan bir sıfat-ı kadîme” olarak tanımlanır. Filozoflar ise iradeyi en mükemmel bir âlemin nizamını bilme olarak gördüğünü belirten Muhibbî, bu ilmin “inâyet” kelimesi ile isimlendirildiğini ifade eder. Bu bağlamda inâyetin mânası ile ilgili İbn Sînâ'dan alıntılar yapar. İnâyet kelimesi ile isimlendirilen iradenin manası hükemâyâ göre, eşyanın mahallinde hazır bulunuşunun ilmidir. Muhibbî hükemânın Allah Teâlâ'nın ilmini, kudreti ve iradesi ile bir tuttuğunu belirterek sudûr teorisine atıf yapar. Bundan sonra muhakkik sûfiyyenin irade tanımı ile kelâmcıların irade tanımı arasındaki

²⁸ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 14b- 15a.

²⁹ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 21a-21b.

farkları belirten Muhibbî, bu farkın sûflerin iradeyi taakkul ciheti ile zât üzerine zâid görmeleri olduğunu ifade eder. Muhibbî'ye göre kelâmcılar hâriçteki bir cihet ile zâid görmektedirler.³⁰

Muradını tamamlama arzusunu **Nasîhatü'l-mülûk**'a eklemiş olduğu meliklerin nesebi bölümünde de dile getiren Muhibbî, Gazzâlî'nin eserinde büyük hükümdarların nasıl iktidara geldikleri, nasıl yönetimde bulundukları, âdil mi yoksa zalim mi olduklarına dair izahlarda bulunmadığını belirtir. Bu vesileyle Hz. Âdem'den (a.s.) itibaren eski hükümdarlara dair bir risâle tasnif etme isteğini ifade eder.³¹

Muhibbî'nin padişahların hayatlarını ele alış biçimi hadiselerin yalın bir şekilde aktarılmasına dayanmaktadır. **Nasîhatü'l-mülûk** metninde Gazzâlî'nin padişahların adını neden zikrettiği ile ilgili ifadeleri, Muhibbî'nin padişahları ele alış biçimine etki etmiş görünmektedir. Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'taki ifadelerini Muhibbî şöyle tercüme etmektedir:

Yakîn-ü tahkikle sana ma'lûm ola ki, zıkr itduğumuz pâdişahlar düğeli yeryüzünün beğleri, dünyâ sâhibleri idiler. Dünyâdan murâdlarını müstevfâ hâsıl idüp lezzât ve shevâtlarını bulup, sonra ecel şarâbını içüp, ke-en lem yekûn dairesine vardılar. Ve halk arasında ancak ism-ü ve resmleri bâkî kaldı.³²

Gazzâlî'nin yukarıdaki ifadelerinde padişahların her birinin kendi zamanlarında dünyanın sahipleri olduğu vurgulanmaktadır. Buna göre büyük bir zenginlik ve iktidar içerisinde bulunan bu zatlar arzu ettikleri her şeyi elde etmişler, bununla birlikte ölümden kurtulamamışlardır. Onların arkasından halk arasında sadece isimleri dolaşmaya başlamıştır.

Muhibbî'nin hükümdarların hayatlarını ve onların döneminde vuku bulan hadiseleri naklederken çizdiği çerçeve, Gazzâlî'nin yukarıdaki ifadelerinde çizdiği çerçeve ile örtüşmektedir. Muhibbî, hayatlarını zikrettiği hükümdarlara dair verdiği bilgilerde hükümdarların kaç yıl saltanat sürdüklerini mutlaka dile getirmektedir. Ayrıca hükümdarların nasıl bir mizaca sahip olduklarını ayrı ayrı belirten Muhibbî, bu hükümdarların saltanatları boyunca halklarına nasıl davrandıklarını ve halk

³⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 29a-30b.

³¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148a.

³² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 268b.

arasında o hükümdar hakkında oluşan iyi ya da kötü şöhreti belirtmektedir. Buna göre hükümdarlara dünyanın geçiciliğinin anlatılması, ölümün hatırlatılması ve adaletle davranmaları gereğinin tavsiye edilmesi Gazzâlî kadar Muhibbî'nin de üzerinde ısrarla durduğu bir husustur.

Nasîhatü'l-mülûk'un üçüncü babı kâtiplerin âdâbına ayrılmıştır. XVI. yüzyılda yapılan fetihlerle Osmanlı Devleti'nin sınırları bir hayli genişlemiş, özellikle Kanûnî döneminde bürokratik faaliyetler hız kazanmıştır. Bu durum divân-ı hümayunda yeni dairelerin vücuda getirilmesine sebep olmuş, dolayısıyla müstakil bir meslek olarak kâtipliğin önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.³³ Muhibbî'nin kâtipliğin adabı ile ilgili olarak Gazzâlî'nin kimi ifadelerine ilaveler yapma isteğini, döneminin siyasetinde kâtipliğin önemini yoğun biçimde hissettirmesi bağlamında değerlendirmek mümkündür.

Zarif ve edepli olmak manasına gelen “edeb” masdarından isim olan edep kelimesi, hicrî II. yüzyıldan itibaren iyi bir eğitimle kazanılmış karakter disiplini, toplum içinde çeşitli kesimlerin birbirlerine karşı takınmaları gereken medenî ve ahlâkî davranış tarzlarını ifade eder hale gelmiştir.³⁴ Aynı zamanda edep kelimesi bir mesleğin gerekleri anlamında da kullanılmaktadır.³⁵ Edep kelimesinin bu anlamına uygun olacak biçimde yapmış olduğu şerhlerde Muhibbî'nin sultanın kâtiplerinin sırt tutan kimseler olması gerektiği,³⁶ kâtibin kullandığı kalemin hangi özellikleri taşıması gerektiği³⁷ gibi konulara yer verdiği görülmektedir.

Akıl ve akıl erbabının şerefi ile ilgili olan altıncı babın başında Muhibbî aklın hakikati ve sıfatları konusundaki fikir ayrılıklarına değinerek Gazzâlî'nin gündeme getirmediği bir konuya temas etmektedir. Aklın ne olduğu konusunda yine akıl erbabı insanların ihtilaf ettiğini dile getiren Muhibbî akla dair yapılan üç ayrı tarife yer verir. Muhibbî'nin verdiği tariflerde akıl kimilerine göre maddeden mücerred bir cevherdir,

³³ Kaya Şahin, **Kanûnî Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celâlzâde Mustafa ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Dünyası**, Çev. Ahmet Tunç Şen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014, s. 242-246.

³⁴ Mustafa Çağrıcı, “Edeb”, **DİA**, 1994, C:X, s. 212-213

³⁵ Eşref Altaş, “Hikemiyat Literatürü ve Ahlâk”, **İslâm Ahlâk Literatürü**, Ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayıncılık, 2016, s. 130-131.

³⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 327b-328b.

³⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 330b-331b.

ancak fiilde madde ile birlikte bulunur. Kimilerine göre akıl nefs-i nâtika için bir kuvvettir ve kuvvetle nazardan gaip olan nesneler idrak edilir. Muhibbî son olarak aklın kendisinin de katıldığı bir üçüncü tarifini verir. Bu tarife göre akıl bir cehvher-i latîftir ki bununla mâlumatın hakikatleri belli olur.³⁸

Nasîhatü'l-mülûk'un şerh yazdığı kısımlarına genel olarak bakıldığında Muhibbî'nin özellikle akaid ile ilgili meselelerde medrese müfredatında işlenen problemlere, ayrıca kimi felsefî kavramların tanımlanmasına ilişkin muhtelif tartışmalara oldukça vakıf olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra bu kısımlarda Sünnî itikadın vurgulanması, kâtiplere özel bir önem verilmesi gibi kendi döneminin siyasetinde etkisini hissettiren güncel problemlerle ilişkin olması dikkat çekmektedir.

3. Eserde Kendilerinden Bahsedilen Kişiler

Temel mantıkları itibariyle hükümdara devlet başkanında bulunması gereken ve devlet yönetiminde dikkat edilmesi gereken hususlar ile ilgili bilgi veren ve âdil bir yönetimi tavsiye eden siyâsetnâmeler, teorik olmaktan çok pratik örneklerle ağırlık vermektedirler. Bu örnekler içerisinde dinî şahsiyetlerin ismi sıklıkla zikredildiği gibi eski hükümdarların olumlu ya da olumsuz tecrübeleri de ön plana çıkarılmaktadır. Alâî b. Muhibbî bir siyâsetnâme özelliği gösteren **Nasîhatü'l-mülûk**'a yapmış olduğu ilaveler ve açıklamalarında, siyâsetnâmelerin sözünü ettiğimiz özelliğine bağlı kalarak Gazzâlî'nin eserinde bulunmayan kimi isimleri zikretmekte, onların gerek sözlerine gerekse tecrübelerine atıfta bulunmaktadır.

Siyâsetnâmelerin bir ahlâk metni olmaları ve bu metinleri oluşturan ahlâk anlayışında dinin doğrudan etki sahibi olması sebebiyle, dinî anlamda otorite olan isimlerin siyâsetnâmelerde sıklıkla zikredildiğini görebilmekteyiz. Dinî anlamda otorite olan kimselerin başında ise peygamberler gelmektedir. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'a yaptığı şerhlerde Âdem,³⁹ Şit,⁴⁰ Nuh,⁴¹ Danyâl⁴² ve Süleyman⁴³

³⁸ Bkz. **Netîcetü's-sülûk**, vr.363a-363b.

³⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148b.

⁴⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148b.

⁴¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 155b, 157a, 158a-158b.

⁴² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 171b.

peygamberleri tarihsel kimlikleri itibariyle zikretmektedir. Ayrıca Muhibbî, dinî şahsiyet olarak Kur'an'da tanıtılan Üzeyir⁴⁴, Zülkarneyn⁴⁵ ve Ashâb-ı Kehf'in⁴⁶ kıssalarına yer vermektedir. Peygamberler ve velîler dışında Muhibbî İslâm tarihinde devlet adamı kimliğiyle tanınan Ahmed b. Tolun⁴⁷ ve Selahâdîn-i Eyyûbî'ye⁴⁸ değinerek bu iki devlet adamının İskender zamanından kalma hazinelerle ilgili kıssalarına atıfta bulunmaktadır.

İslâm dışı bilgiler ve hükümdarlara oldukça geniş bir yer ayırmış olan Muhibbî, özellikle **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilave ettiği meliklerin siyeri bölümünde büyük ölçüde eski İran hükümdarları, belli başlı Rum hükümdarları ve bir Hint hükümdarı ile bilgelerinin kıssalarını zikretmektedir. Âdem peygamberden İslâm ordularının İran'ı fethettiği tarihe kadar geçen süre içerisinde İran hükümdarlarını tek tek anlatan Muhibbî yeri geldikçe Türk, Hint ve Rum hükümdarlarına atıf yapmaktadır.⁴⁹ Ayrıca bu hükümdarların yazıştığı veya görüştüğü filozof ve bilgeleri de zikretmektedir.⁵⁰

Muhibbî'nin ismini zikrettiği ve kıssalarına atıfta bulunduğu kişilerin içinde İslâm kültürü dışında bulunan şahsiyetlerin ve farklı milletlerin de yer alıyor olması dikkat çekicidir. Böylesine geniş bir coğrafyadan isimlerin zikredilmiş olmasını bir mutasavvıf olarak Muhibbî'nin Osmanlı devletinin "hatmiyyet" özelliğini göz önünde bulundurduğuna bağlamak mümkün görünmektedir. Sözünü ettiğimiz hatmiyyet özelliği ile ilgili olarak Osmanlı sûfilerinin Osmanlı Devletine bakışlarını hatırlamak faydalı olacaktır. Osmanlı sûfilerine göre Osmanlı Devleti Hz. Âdem ile başlayan ve devlet diye anılan mefhumun en mükemmel örneği ve sonuncusudur. Osmanlı sultanları da Osmanlı'ya kadar gelen bütün hükümdarların özü veya özetidirler. Bu

⁴³ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 141a, 162a-162b, 172a.

⁴⁴ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 167a-168a.

⁴⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 133b, 142a.

⁴⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 226a.

⁴⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 185b.

⁴⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 188a.

⁴⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 148b-266a.

⁵⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 174b, 177a, 178b, 179b, 188b, 190b, 233a.

sebeple Osmanlı devletinin büyük bir toplayıcılık ve hatmiyyet özelliği vardır.⁵¹ Çizmeye çalıştığımız bu çerçeve içinde Muhibbî'nin de Rum, İran ve Hint dünyasında bilinen tarihsel mirası tevarüs ederek bu dünyanın siyaset tecrübesini zikrettiği isimler aracılığı ile bir araya getirdiği ve tüm tarihsel hükümdarların özeti olan Osmanlı şehzadesine takdim ettiğini görebiliriz.

4. Eserde Tanıtılan İlimler

Alâî b. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilave ettiği meliklerin siyeri bölümünde İskender'in kıssasına uzunca bir yer ayırmakta, onun hükümdarlığı döneminde zamanının bilge ve filozofları ile yazışma ve görüşmelerine değinmektedir. Bu yazışma ve görüşmelerde dönemin bilgeleri İskender'e çeşitli ilimlerden bahsetmekte ve bu ilimlerle ilgili İskender'e tavsiyelerde bulunmaktadır.

Muhibbî İskender'in kıssası ile ilgil bölümde bu ilimlerin neleri ihtiva ettiği ile ilgili izahlarda bulunmaktadır. Mezkûr ilimler felsefe başta olmak üzere insanın bedeni ile karakteri arasındaki münasebete, hava olaylarını ve yol durumlarını tespit etmeye ayrıca yapılacak olan bir savaşta galip gelecek olanın kim olduğunu belirlemeye dayalı ilimlerden oluşmaktadır. Biz burada Muhibbî'nin bahsettiği ilimleri **Netîcetü's-sülûk**'taki sırasına uygun olarak ele almaya çalışacağız.

a. Felsefî İlimler

Muhibbî meliklerin siyeri bölümünde İskender'in Hint hükümdarı Kendekân ile olan kıssasını anlatırken, Kendekân'ın İskender'in filozoflarına felsefenin nevilerine dair sorusu ve filozofların bu soruya verdikleri cevaba değinmektedir. Bundan sonra kendisinin felsefeye vâkıf olmadığı gibi bir düşünce oluşmaması için bu ilmin nevilerini izah edeceğini belirtmekte, matematik ve tabiat bilimlerini de içine alacak biçimde felsefî ilimlerden bahsetmektedir.⁵²

Felsefe'nin riyâziyyât, mantikiyyât, tabîiyyât ve ilâhiyyât bölümlerinden müteşekkil olduğunu söyleyen Muhibbî bundan sonra bu bölümler altında bulunan

⁵¹ Özkan Öztürk, **Tasavvuf ve Siyaset: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015, s. 182-183.

⁵² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 190b.

ilimleri zikretmeye başlar. Riyâziyyâtın dört nevi olduğunu belirten Muhibbî bunların hesap, hendese, nücûm ve mûsîkî ilimleri olduğunu belirtir. Muhibbî mantıkiyyâtın beş nevi olduğunu belirtir ve bu ilimlerin ilkinin kâfiye ve arûz ilmi olan şiir olduğunu ifade eder. Sonrasında ise hitabet, cedel, burhan ve mugâlata ilimlerini zikreder. Tabîiyyât ilimlerinin yedi nevi⁵³ olduğunu belirten Muhibbî bu başlık altında sırasıyla mebâdî-i cismânî, semâvât ve arz, kevn ve fesâd, hudûs-u cevâhir, me'âdin, nebât, ilm-i hayvân ilimlerini zikreder. Son olarak ilâhiyyât ilminin beş nevi olduğunu belirten Muhibbî, bu ilimlerin Allah Teâlâ'nın sıfatlarının ilmi, ruhanî cevherler, nefis-ruh ve felekî cisimler, siyaset, inbi'âs-ı ervâh olduğunu ifade eder.⁵³

Muhibbî'nin yapmış olduğu bu ayırımın ana çizgileriyle İbn Sînâ'nın felsefî ilimler tasnifine uygun olması dikkat çekicidir. İbn Sînâ felsefeyi genel olarak teorik ve pratik olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Pratik ilimler kısmında ahlâk, ev yönetimi ve siyasetin bulunduğu felsefenin teorik kısmı doğa ilimleri (tabîiyyât), matematik ilimleri (riyâziyyât) ve metafizik (ilâhiyyât) olmak üzere üçe ayrılmaktadır. İbn Sînâ teorik ve pratik ilimler dışında felsefe için bir alet ilmi olarak mantık ilimlerini (mantıkiyyât) zikretmektedir.⁵⁴ Muhibbî doğa, matematik ve metafizik ilimlerde İbn Sînâ'yı takip etmekle beraber, İbn Sînâ'nın bir alet ilmi olarak belirlediği mantık ilimlerini arasında zikrederek doğrudan felsefenin alt bölümleri olarak dile getirmektedir.

b. Avuç İçi İlmi (İlm-i Keff)

Firâset ilmi (ilm-i firâset) veya kıyâfet (ilm-i kıyâfet) ilminden doğduğu kabul edilen ilm-u keff veya ilm-i esârîr kişinin el, ayak ve yüz hatlarına bakarak huyunu anlama ilmi olarak tarif edilir.⁵⁵

Muhibbî İskender'in kıssasında İskender'in Hindistan'a yaptığı seferi naklederken Hindistan'ın bilge padişahı Kendekân ile aralarındaki mektuplaşmalara ve Kendekân'ın İskender'e gönderdiği tabib'e değinmektedir. Buna göre İskender'in

⁵³ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 191a-193a.

⁵⁴ İbn Sînâ'nın felsefî ilimler tasnifi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, *İbn Sînâ*, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010, s. 49-56.

⁵⁵ Süleyman Uludağ, "Firâset", *DİA*, C:XIII, 1996, s. 116.

sorduğu bazı sorulara tabib'in verdiği cevapların kitap haline getirildiğini ve bu kitabın **Kitâbu'l-esrâr** adını taşıdığını belirtmektedir. Bu kitapta üç ilmin anlatıldığını belirten Muhibbî, anlatılan ilk ilmin ilm-i keff olduğunu ve bu ilmin el ayası içinde açık ya da gizli bulunan ve haç şekline benzeyen hatların delâlet ettiği anlamları incelediğini belirtmektedir. Dokuz ana şekil üzerinden bu şekillerin ifade ettiği anlamların, malın azlığı ve çokluğu, temiz yaratılışlı olup olmadığı, âlim ya da cahil oluşu, ömrünün uzunluğu gibi hususlarla ilgisini izah eder.⁵⁶

c. Kürek Kemiği İlmî (İlm-i Ketef)

Ketef veya ektâf ilmi keçi ve koyunun kürek kemiğine bakarak savaş, barış, kıtlık ve bolluk hakkında bir sonuç çıkarma ilmi olarak tarif edilmektedir.⁵⁷ Muhibbî **Kitâbu'l-esrâr**'da anlatılan ikinci ilmin ilm-i ketef olduğunu ve bu ilmin yıldızlar (nücûm) ilmi ile beraber olduğunu ifade ederek şu sözlere yer verir:

Her kimse ki diler ki ketef'de nazâr eyleye, ve cemî'inin ve bedî anda müşâhede idüb, evlenmek ahvâlini ve yolun emniyyetini ve leşkerin hareketini ve kâr ve yağmûrun yağmasını ve soğuklar ve ıssılar olmasını ve sürünün ve yilkının ahvâlini bilmek dilese gerek ki ay tezâyüdde iken bir dişi koyun boğazlaya ve sol cânibinin küregini çıkara ve güneşe karşı ve yâhut aydınlığa karşı ol kürekde nazar eyleye.⁵⁸

Muhibbî bu ifadelerinden sonra güneşe yahut aydınlığa karşı yerleştirilen kürek kemiğinin başından aşağı doğru kısımlarında görülen tozların delâlet ettiği anlamları izah eder. Bu anlamlar yol ve kervanın ahvâli, sahra ve dağın ahvâli, orduların durumu, şehirlerin ahvâli, haramilerin ahvâli, evlenmek ile ilgili ahvâl, yilkı ve koyun sürülerinin ahvâli üzerinedir.⁵⁹

d. El İlmî (İlm-i Yed)

Muhibbî ilm-i yed'in **Kitâbu'l-esrâr**'da anlatılan üçüncü ilim olduğunu ifade etmekte, bu ilmin elin ve parmakların uzunluğu ve kısalığının delâlet ettiği anlamları incelediğini ve ilm-i firâsetten kabul edildiğini belirtmektedir. Buna göre bir ibrişim

⁵⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 197b, 199a-200a.

⁵⁷ Uludağ, "Fîrâset", s. 116.

⁵⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 200b.

⁵⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 198a, 200b-204a.

ile parmakların uzunluğu kadar alınır. Bundan sonra bu ibrişimin bir ucu dirsekten itibaren el ayası üzerinden serçe parmağa kadar çekilir ve serçe parmağın hangi bükümüne denk geldiyse o bükümün delâletine bakılır. Bükümlerin delâletlerinden hareketle kişinin zengin ya da fakir olduğu, ilim sahibi olup olmadığı, evlatlarının sayısı, ömrünün uzunluğu hakkında bilgiler elde edilmeye çalışılır.⁶⁰

e. Galib-Mağlûb İlmi

Galib-mağlûb ilmi olarak tanımlanan ilmin, bir hükümdarın savaşa girmeden evvel savaşın sonucunu bilmesine yaradığı kabul edilmektedir. Muhibbî galib-mağlûb ilminin Aristoteles'e atfedilen **Kitâbu's-siyâse fî tedbîr-i'r-riyâse** adlı eserde anlatıldığını belirtmekte ve İskender'in de bu ilmi buradan tahsil ettiğini kaydetmektedir.⁶¹ Aristoteles İskender'e bu ilmi öğretirken, düşmanla savaş vâki olduğunda bu ilmin sonuçlarına bakmasını, şayet zafer görünüyorsa savaşa gitmesini, şayet mağlubiyet görünüyorsa kendisi gitmeyip bir beyini göndermesini tavsiye etmektedir. Bu ilme göre savaşın sonunu anlamak için düşmanın adı ve kendi adı ebced hesabına göre yazılarak işe başlanır. Bunların toplamından elde edilen sayı başka kâğıtlara yazılır dokuzar dokuzar sınıflanır. Geriye kalanlar üzerinden kimin galip kimin mağlup olduğuna bakılır.⁶²

f. Firâset ve Kıyâfet İlmi (İlm-i Firâset ve İlm-i Kıyâfet)

Var olanların iç yüzünü keşfetme ve gelecek hakkında doğru tahminlerde bulunma melekesi anlamında bir terim olan firâset, bir kimsenin dış görünüşünden hareketle onun ahlâk ve karakteri hakkında tahminlerde bulunma ile ilgili ilmi ifade etmektedir.⁶³ Diğer yandan Arapça “iz sürüp gitmek, takip etmek” anlamlarına gelen “kavf” kökünden türeyen kıyâfet kelimesi, zamanla insanların görünen dış özelliklerine bakarak görünmeyen iç özelliklerini anlamaya çalışan ilmin adı haline

⁶⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 198b, 204a-207b.

⁶¹ Galip-mağlup ilminin Aristo'ya atfedilen **Kitâbu's-siyâse**'de geçtiği yer için bkz. Abdurrahman Bedevî, **el-Usûlü'l-Yunâniyye li'n-Nazariyyati's-Siyâsiyye fî'l-İslâm**, Kahire, Merkez Abdurrahman Bedevî li'l-İbdâ, 2011, s. 152-153.

⁶² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 208a-211a.

⁶³ Uludağ, “Firâset”, s. 116.

gelmiştir.⁶⁴ Bu ilimler nefsin güçlerinin beden yapısı ile bağlı olduğu Galenci görüşü temel almış ve bu yönüyle ahlâk metni kaleme alan âlimler üzerinde etkili olmuşlardır.⁶⁵

Muhibbî Aristoteles'e atfedilen **Kitâbu's-siyâse fî tedbîr-i'r-riyâse** adlı eserde İskender'e öğrettiği ikinci ilmin firâset ilmi ve kıyafet ilmi olduğunu belirtmektedir.⁶⁶ Muhibbî "Firâset 'ilmi budur ki insanın ahvâl-i zâhiresinden ahlâk-ı bâtunesine istidlâl idesin..."⁶⁷ diyerek tanımladığı firâset ilmi kapsamında vücutta incelenen uzuvları ve delâlet ettiği anlamları izah etmektedir.

Vücutta ilk olarak başın incelendiğini belirten Muhibbî başta; başın şekli, saçların azlığı ve çokluğu, benzinin rengi, alın ile kaş arasındaki bükümlemler, uzunluk-kısalık ya da yoğunluk bakımından kaşların yapısı, gözlerin büyük ya da küçük oluşu, göz açıp kapamanın hızlı ya da yavaş oluşu, göz rengi, burun ve burun deliklerinin boyu, dudakların incelik ve kalınlığı, dişlerin büyüklük ya da küçüklüğü, sakal sıklığı, yanakların etli oluşu ya da olmayışı, kulakların uzunluk ya da kısalığı gibi hususların nelere delâlet ettiğini izah eder.⁶⁸

Bundan sonra beden diğer uzuvlarına geçen Muhibbî, el ayası ve parmakların yumuşaklığı, boyun uzunluğu ya da kısalığı, kişinin çehresinin mütebessim oluşu ya da olmayışı, sırt ve kürek kemiklerinin duruşu gibi hususların delâlet ettiği anlamları izah eder.⁶⁹

5. Eserde Yer Alan Şiirler

Kadim bilge ve filozofların şiir ile daima yakından ilişkileri olmuş, görüşlerini dile getirmede edebî sanatlara sıklıkla başvurmuşlardır. Bu bakımdan edebî sanatların alt dalı olan şiir dinî metinlerde aktif bir rol oynamıştır.⁷⁰ Sözünü ettiğimiz bu durum

⁶⁴ Mine Mengi, "Kıyâfetnâme", **DİA**, C:XXV, 2002, s. 513.

⁶⁵ Mustakim Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 37-38.

⁶⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 211a.

⁶⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 217b.

⁶⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 217b-222a.

⁶⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 223b-224b.

⁷⁰ Mahmut Erol Kılıç, **Sûfî ve Şiir: Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011, s. 22.

Osmanlı müellifleri için de geçerliliğini korumaktadır. Osmanlı mütefekkirlerinin şiiri etkin olarak kullanmalarına karşın Osmanlı şairleri de özellikle tasavvuftan fazlasıyla istifade etmişlerdir.⁷¹ Diğer taraftan şiir-düşünce ilişkisi bağlamında, İslâm siyâset düşüncesi açısından edebî metinlerin önemli oranda kaynak olma değerinin bulunduğu hatırlanması gereken bir durumdur. Edebî kaygılarla kaleme alınmış kimi eserlerde siyasetin konu ve kavramlarının ele alındığı görülebilmektedir.⁷²

Bir siyâsetnâme mütercim ve müellifi olarak Alâî b. Muhibbî'nin de **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesinde sık sık şiirlere yer verdiği, kimi yerde şiir alıntıları yaptığı, kimi yerde ise kendi şiirlerini esas metne ilave ettiğini görmekteyiz. Muhibbî aktardığı şiirlerin bazılarında bu şiirin kime ait olduğunu belirtmekte, geri kalanlarda herhangi bir atıf yapmamaktadır.⁷³ Böyle bir durum Muhibbî'nin atıf yapmadığı şiirlerin kendisine ait olduğu fikrini doğurmaktadır.

Nasîhatü'l-mülûk tercümesinde Muhibbî Arapça, Farsça ve Türkçe olarak herhangi bir isme atıf yapmadan nazım, beyit, mısra, kıta başlıklarıyla şiirler aktarmaktadır. Şiirlerin konularını şiiri aktardığı bölümün konusu ile irtibatlı olarak seçen Muhibbî bu çerçevede konuyu izah etmek veya ifade ettiği düşünceyi desteklemek maksadıyla şiirlere yer vermektedir. **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesinin ilk makalesi olan imanın aslında yer verdiği şiirler itikâdî olarak ifade edilenleri desteklemektedir.⁷⁴ Allah Teâlâ'nın benzersiz oluşu ile ilgili izahları çarpıcı kılması bakımından aşağıdaki nazım dikkate değerdir:

Nazım
Münezzeh zâtı evsâf-ı beşerden
Müberrâ vasf-ı âfât-u hatrdan
Ne dil kılsun beyân mâhiyet ondan

⁷¹ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s. 37. Osmanlı mütefekkirlerinin şiire bakışı için ayrıca bkz. Mahmut Erol Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s. 103-115.

⁷² Edebiyat-siyaset ilişkisine oldukça dikkat çekici bir örnek Sâdî'nin **Bostan ile Gülistan** adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Sâdî eserinin ilk bölümünü adalet ve insaf kavramlarına ayırmış, eski hükümdarlardan örneklerle adaletin öneminden ve bir hükümdarın adaletli olması gerektiğinden bahsetmiştir. Bkz. Sâdî, **Bostan ve Gülistan**, Çev. Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, Can Kitabevi, 1968, s. 27-92.

⁷³ Muhibbî'nin aktardığı şiirlerde atıf yaptığı kimseler için bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 59a, 119b, 98b, 132a, 269a.

⁷⁴ Akaid esasları bölümünde şiirlerin kullanımına örnek olarak bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 15b, 76a.

Çü bilmez hiç cân keyfiyet ondan⁷⁵

Muhibbî'nin aktardığı şiirler yukarıda örneğini zikrettiğimiz izah maksatlı aktarımlar olmasının yanı sıra büyük çoğunlukla ahlâkî tavsiyelerden oluşmaktadır. Bu tavsiyeler İslâm ahlâk ve siyaset literatürü içerisinde sıklıkla tekrarlanan konuları ihtiva etmektedir. Takva sahibi olmanın kişiyi toplum içinde uzun ömürlü kılacağı,⁷⁶ şehvetin yerilmesi,⁷⁷ öfkenin yerilmesi,⁷⁸ hoşgörülü ve hikmet sahibi olma,⁷⁹ padişah ve halkı,⁸⁰ kişinin ilmine çok güvenmemesi gerektiği,⁸¹ aklın ve tecrübenin birbirine bağlı olduğu,⁸² kadınların fitnelerine karşı dikkatli olunması gerekliliği⁸³ bu konular içinde öne çıkanlardır.

6. Eserde Yer Alan Hikmetli Sözler

Ahlâk ve siyaset felsefesi içinde pratik hayatta yol göstermek üzere edebî bir şekilde dile getirilmiş ve belli bir tecrübenin ürünü olarak ortaya çıkmış özdeyiş, atasözleri, hikmetli soru cevaplar, ayrıca toplumsal kabulü bulunan şahıslara ait ahlâkî sözlerin bir araya getirilmesi ile oluşan yazın geleneği hikemiyat literatürü olarak adlandırılmaktadır.⁸⁴

Hikemiyat literatürü içinde derlenen ve bir araya getirilen sözlerin büyük çoğunluğu siyasete dairdir ve siyasete dair genel kaideler vermekten çok belli bir tecrübe ve müşahade ile elde edilen olayların bilgisini ihtiva etmektedir. Diğer bir deyişle siyaset felsefesinin genelgeçer kaidelerinin zaman ve zemine bağlı örneklerle uygulanmış şeklidirler.⁸⁵

⁷⁵ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 15b

⁷⁶ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 102a.

⁷⁷ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 117b.

⁷⁸ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 139b.

⁷⁹ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 182a.

⁸⁰ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 270b.

⁸¹ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 367b.

⁸² Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 370b.

⁸³ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 387a-387b.

⁸⁴ Altaş, “Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk”, s. 103-105.

⁸⁵ Altaş, “Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk”, s. 132-133.

Nasîhatü'l-mülûk'un beşinci babı Hikmet ehlinin sözlerine ayrılmıştır. Bu bab'ta Lokman Hekim, Sokrat, Galen, İskender, Enûşirvan'ın veziri Yûnan, Büzürce mihr gibi İslâm öncesi zatların hikmetli sözleri bulunduğu gibi İbnü'l-Mükaffâ, Ebu'l-Kasım, Vehb b. Münebbih, Ahnef b. Kays, Hâtemü'l-Esam, Amr b. Madî, İbnu Karye gibi İslâm tarihinden seçilmiş isimlere ait hikmetli sözler de bulunmaktadır. Aktarılan hikmetli sözlerde hikmetin dünyalık olana karşı üstünlüğü, hikmetin özü, insanların ilimle olan münasabetleri, dünyanın kısalığı, ahlâk sahibi olmanın önemi, Allah'ın rızasını gözetmenin önemi, ilim sahibi kimselerin kıymeti, hangi dostların kıymetli olduğu, dünyanın fitnesi olanların kimler oldukları, mal ve makam hırsının yerilmesi ısrarla vurgulanan konulardır.⁸⁶

Alâî b. Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un hikmetli sözlerin yer aldığı beşinci babına on altı hikmetli söz ilavesinde bulunmaktadır. Muhibbî'nin aktardığı hikmetli sözlerin atfedildiği isimler içerisinde hem Hipokrat, Batlamyus, Diyojen, Hz. Ömer ve Muğîre b. Şûbe gibi **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yer almayan isimler bulunmakta hem de **Nasîhatü'l-mülûk**'ta ismi geçen Sokrat, Galen, Ebu'l-Kasım ve Ahnef b. Kays'a ait başka sözler de bulunmaktadır. **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilave edilen sözlerde dünya malının geçici olduğu, ilmin kıymeti, dünya malına dalan kimseye öğüdün fayda vermeyeceği, amelsiz sözün kıymet ifade etmediği, âdil kimsenin intikamdan uzak durduğu, iyiliğe iyilikle mukabele edilmesi gerektiği, kadınların adâbı ve hüneri üzerinde durulan konulardır.⁸⁷

B. Muhibbî'nin Siyaset Düşüncesi

İslâm düşünce tarihinde siyaset alanına dair farklı yaklaşımlar bulunmakta, bunların içerisinde siyâsetnâme geleneği de siyaseti ve devlet yönetimini tecrübelerin ürünü olarak kabul etmesiyle dikkat çekmektedir. **Nasîhatü'l-mülûk**'un mütercimi, aynı zamanda **Düstûru'l-vüzerâ** adlı siyâsetnâmenin müellifi olan Alâî b. Muhibbî, her şeyden önce İslâm kültür ve medeniyet havzasının yetiştirdiği bir kişidir. Bu

⁸⁶ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 104-115.

⁸⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 352b, 354b-355b, 358b, 370b, 377b-379a.

bakımdan Muhibbî'nin siyaset düşüncesi İslâm siyaset düşüncesinin genel ilkeleri ve ayrıca bir siyâsetnâme müellifi olması dolayısıyla siyâsetnâme geleneğinin karakteristik özellikleri bağlamında okunmalıdır.

Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz eserlerin muhtevasını devlet yönetimi konusunda nasihatler ve tavsiyeler teşkil etmektedir. Muhibbî'nin tavsiye ve nasihatlerinde siyâsetnâmelerin tümünde mutlaka dile getirilen yönetim ilkelerini vurguladığı görülmektedir. Sözünü ettiğimiz ilkeler adalet, meşveret, ehliyet ve merhamet ilkeleridir. Muhibbî vurguladığı bu yönetim ilkelerinin yönetici kimseler tarafından mutlaka uygulanması gerektiği üzerinde durur. Muhibbî'nin belirttiği yöneticiler kimi yerde padişah kimi yerde sultan olarak tanımladığı hükümdar, bu hükümdarın veziri ayrıca devlet yönetiminde önemli bir konumda gördüğü kâtiplerden oluşmaktadır.

Muhibbî yönetimi gerçekleştiren bu kimselerde belirli özellik ve vasıfların bulunması gerekliliği üzerinde de ayrıca durmaktadır. Söz konusu vasıfların yönetimin ilkelerinin tahakkuk etmesinde işlevsel olduklarını görmekteyiz. Tavsiye ve nasihatlerine baktığımızda bu vasıfları yöneticinin mizaç özellikleri, bilmesi gereken bilgiler bakımından ilmî donanımı ve yönetimle ilgili yöneticilik özellikleri olmak üzere üç ana kategoride değerlendirmek mümkün görünmektedir. Çizmeye çalıştığımız bu çerçeve içerisinde Muhibbî'nin siyaset düşüncesini yönetimin ilkeleri, yönetimin unsurları ve yöneticilerin fitrî, ilmî ve yöneticilik vasıfları başlıkları altında inceleyeceğiz.

1. Muhibbî'ye Göre Yönetimin İlkeleri

a. Adalet

Bir nesneyi bir nesneye birleştirmek anlamına gelen “adl” kökünden türemiş olan adalet kelimesi,⁸⁸ ferdî ve içtimaî yapıda dirlik ve düzenliği, hakkaniyet ve eşitlik ilkelerine uygun yaşamayı sağlayan ahlâkî erdem olarak tanımlanmaktadır.⁸⁹ Devlet yönetiminde adalet oldukça önemli bir ilke olarak kabul edilmiş, İslâm siyaset

⁸⁸ Âsım Efendi, **Kâmûsî'l-Muhît**, C:V, s. 4630.

⁸⁹ Mustafa Çağrıcı “Adalet (Ahlâk)”, **DİA**, 1988, C:I, s. 341.

düşüncesinde meşruiyetin temel vasıtası sayılmıştır.⁹⁰ Bu bağlamda adalet ilkesi siyâsetnâmelerde, sultanın bir günlük, farklı versiyonlarında bir saatlik adaletinin yetmiş yıllık nafîle ibadetinden daha hayırlı olacağı hadisi ile birlikte ele alınmıştır. Bu bağlamda devletin küfür üzere devam edebilme imkânına sahip olmasına karşın zulüm üzere devam etmesinin mümkün olmayacağına vurgu yapılır.⁹¹

Muhibbî'nin şerhler getirdiği ve belli ilavelerde bulunduğu **Nasîhatü'l-mülûk**'ta halka zulüm ile davranıldığında kötü bir liderlik ortaya çıkacağı belirtilmektedir. Sultanın bu kötü liderlikten kaçınmak için hem kendisini hem de devletin bütün görevlilerini zulümden koruması gerekmektedir.⁹² Muhibbî, bu çerçevede adaleti devletin nizamı, halkın düzen içinde yaşaması ve hükümdarın âhirette mazlûmun duasından emin olması bakımından önemli görmektedir. Adalet ile ilgili sözlerinde Muhibbî bir hükümdarın kullarına adaletle davrandığı takdirde Allah Teâlâ'nın onu muzaffer kılacağını ve ona yardım edeceğini belirtmektedir. Bununla birlikte yine âdil hükümdar mazlumların kendisi için hayırlı duaları ile âhirette rahmete erenlerden ve mağîret görenlerden olacaktır.⁹³

Adaletli olmanın devletin gücüne de olumlu etki yapacağına dikkat çeken Muhibbî devlette istikrarın ve devamlı oluşun âdil olma ile mümkün olacağını belirtmektedir. Muhibbî âdil olmanın tersi olan zulmün ise halkın ihtilaf etmesi, memleketin zeval görmesi ve ordunun nizamının bozulması anlamına geleceğini ifade etmektedir. Çünkü Muhibbî'ye göre mücerred olarak bir sultan kendi ülkesine nizam da haraplık da veremez. Diğer bir deyişle sadece sultanın bulunuyor olması bir ülkeye iyi ya da kötü hiçbir şey getirmez. O ülkeye nizam getiren adalet, haraplık getirense zulümdür.⁹⁴

⁹⁰ Hızır Murat Köse, "Siyaset", **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 295.

⁹¹ Siyâsetnâmelerde adaletin ele alınma biçimine örnek olması bakımında bkz. Gazzâlî, **et-Tibru'l-Mesbûk**, s. 15; İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 553, vr. 17a, 33a, 68b. İbn Fîrûz'un **Gurretu'l-beyzâ** adlı eseri II. Selim'e sunulan bir başka siyâsetnâmedir. Muhibbî dönemindeki siyâsetnâmelerin muhtevasına dair mâlumat elde etmek için sözkonusu eser dikkate değerdir.

⁹² Gazzâlî, **et-Tibru'l-Mesbûk**, s. 22; Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 103b.

⁹³ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 103b.

⁹⁴ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 103b-104b.

Eski İran hükümdarlarından âdil olanların hükümdarlıkları döneminde devletin güçlü, halkın ise sağlıklı olduğunu dile getiren Muhibbî, bu sözlerine Tahmures, Cemşid gibi hükümdarları örnek olarak getirmektedir. Tahmures zamanında bazı hayvanların ehlileştirilmelerini, Cemşid zamanında halktan hiç kimsenin hasta olmamasını örnek olarak zikreden Muhibbî, bunları ilgili hükümdarların adalet sahibi olmalarına bağlamaktadır.⁹⁵

b. Meşveret

Yöneticilerin ve bilhassa devlet başkanlarının devlet yönetimi ile ilgili hususlarda ilgili kimselerin fikirlerini alıp onların kanaatlerini göz önünde bulundurmasını ifade eden meşveret ilkesi, Rasûlullah'ın (sav) Medine'ye hicret etmesinden itibaren Müslümanların devlet yapılanmalarında önemini koruyan bir durum olmuştur.

Bu bağlamda meşveret veya istişare, sultana sunulan siyâsetnâmelerde önemine sıklıkla işaret edilen bir meseledir. Öyle ki devlet işlerinde âkil şahsiyetlerle istişare etmek hükümdarı yanlışla düşmekten koruyan bir husus olarak görülmüştür. Çünkü danışılan kişinin basiret sahibi, asil, yüce gönüllü ve güvenilen bir kimse olması beklenir. Böyle bir kişiyle yapılan meşveret hükümdarı tartışmalı kararlar almaktan emin kılar.⁹⁶ **Nasîhatü'l-mülûk**'ta da istişare ilkesinden devleti çöküşten koruyarak onun bekasını sağlayan bir unsur olarak bahsetmektedir.⁹⁷

Muhibbî'nin siyaset düşüncesinde ise meşveret, istişarenin önemi ve istişare edilecek kişilerin özellikleri olmak üzere iki boyutta ele alınır. Devlet yönetiminden evvel Muhibbî fakir ya da “ da büyük herkesin istişareye ihtiyacı olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple Rasûlullah'a (s.a.v.) yönelik istişare emrini⁹⁸ herkes kendi şahsında uygulamalıdır. Muhibbî, Rasûlullah'ın (sav) son peygamber olması ve ilâhî kuvvetle desteklenmiş olmasına rağmen ona istişarenin emredilmiş olmasına dikkat çeker. Muhibbî'ye göre peygambere bu emrin verilmiş olmasından maksat istişare

⁹⁵ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 155a-155b.

⁹⁶ Taşköprizâde, **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye**, s. 246-247.

⁹⁷ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 78-79

⁹⁸ Kur'an, 3/159.

etmenin önemini ümmete öğretmesidir. Bu sebeple Muhibbî istişare edilerek yapılan bir işin çoğunlukla hatalardan uzak olacağını belirtmekte, fikir alınmadan yapılan işte ise bir sevap olmayacağını ifade etmektedir. Hatta Muhibbî istişare edilmeden yapılan bir işte başarı elde edilse bile bu başarıdan dolayı övünmeyi ayıp sayar. Çünkü Muhibbî'ye göre akıl sahiplerinin ortak aklı ile hareket edilmeden alınacak netice, netice olarak kabul edilemez.⁹⁹

İstişare ile ilgili bu genel yaklaşımından sonra yöneticilerin istişare etmesinin önemini vurgulayan Muhibbî, ümmetin emir sahiplerinin işlerinde mutlaka istişare ile hareket etmesi, başarı kimin görüşünde ise ona yönelmesi gerektiğini belirtmektedir. Yöneticinin büyülenerek kendi görüşünde ısrarcı olmasını bir gurur olarak gören Muhibbî, gururun da şeytandan olduğunu ifade eder. Şeytandan gelen bu gurura kapılan yönetici işinin sonunda hem zelil olur hem de insanların nazarında heybetini yitirir.¹⁰⁰

İstişare etmek kadar istişare edilecek kişilerin taşınması gereken özelliklere ayrı önem atfeden Muhibbî, bu kişilerin her şeyden önce nefisleri küçük kişiler olmaları gerektiğini belirtir. Ayrıca Muhibbî istişare edilecek kişinin hikmet sahibi, doğru sözlü, hayrı düşünen, şefkatli, nefisini din yoluna sevketmiş bir kişi olması gerektiğini; kızgın ve dargın, kin tutan bir kişi olmaması gerektiğini ifade eder. Çevresi dar kişilerle istişare edilmemesi gerektiğini düşünen Muhibbî, istişare edilecek kişinin çevresinin akıl sahibi sadık kişilerden oluşması gerektiğini belirtir.¹⁰¹

Kendisi ile istişare edilen kişinin de unutmaması gereken düsturlar olduğunu kabul eden Muhibbî bu ilke ve düsturları Hz. Abbas'ın (r.a.) oğluna yapmış olduğu vasiyetin kıssasını naklederek açıklar. Sırrı ifşâ etmemek, yalan söylememek ve gıybet etmemek olan bu düsturları Muhibbî Hz. Abbas'ın (r.a.) dilinden aşağıdaki gibi ifade eder:

Ey oğul, eger emîri'l-mü'minin sâyir ashabdan ziyâde i'tibar ve tercîh edup müşâvere için seni ihtiyar ede, zinhâr üç nesneden gâfil olmayasın ve hâtırından zâil kılmayasın. Biri bu ki sırrımı fâş etmeyesin. İkinci bu ki yalân söylemeyesin. Kizb cemi' edyân ve milelde harâmdur

⁹⁹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 94a-94b.

¹⁰⁰ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 94b.

¹⁰¹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 95b.

ve denilmiştir ki: El-meynu şeynun, yani kizb gâyetiyle ‘aybdur. Üçüncü bu kim kimse huzurunda gıybet etmesin.¹⁰²

c. Ehliyet

İslâm siyaset düşüncesinde ehliyet veya işin ehil olana teslim edilmesi, adaletin tesis edilerek devlet idaresinin sağlıklı bir şekilde yürüyebilmesi için hayati bir ilke sayılmıştır.¹⁰³ Bir hükümdardan her işi ehline vermesi beklenir. İşin ehline verilmiyor oluşu toplumsal düzenin kaybolması ve kaosun belirmesinin sebeplerinden birisidir.¹⁰⁴ Şâyet devlet idareside işler ehil olana verilmezse din ve dünya işleri bozulur, ülkede düzensizlik ortaya çıkar ve o ülkenin halkı başka yerlere dağılır.¹⁰⁵

İslâm siyaset düşünürlerini böyle düşünmeye sevketmede Rasûlullah’ın (sav) konu ile ilgili hadisi oldukça etkilidir. Bu hadise göre Rasûlullah emanetin ehline verilmediği zaman kıyametın beklenmesi gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰⁶ Aynı şekilde işin ehil olmayana teslim edilmesinin Allah’a ve Rasûlüne bir ihanet olarak tavsif edildiği hadis de siyaset ile ilgili eserlerde karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁷

İşin ehline teslim edilmesinin önemi Muhibbî’nin siyaset düşüncesinde devletin mevcudiyeti ile ilgili bir durum olarak görülmüştür. Muhibbî bir işin ehline verilmiş ve herkesin kendisine ait olan mahalde bulunuyor olmasını, devletin varlığını devam ettirmesi ve işlerin bozulmaması ile ilişkilendirmektedir. İşin ehline verilmesini devletin bütün kademeleri için gerekli gören Muhibbî’ye göre ehil olan ile olmayan arasında bir fark kalmazsa o zaman devlet zeval bulur.¹⁰⁸

Yöneticinin yanında bulunan ve işin kendilerine teslim edileceği kişilerin taşımaları gereken özelliklere de değinen Muhibbî, bu özelliklerle ehil olan kişinin tasvirini de yapmaktadır. Bu kişilerin âlim ve âkil kişiler olması gerektiğini belirten Muhibbî, âkil olmanın şartının ise tecrübe olduğunu ifade eder. Aklın tecrübe ile

¹⁰² Muhibbî, **Düstûru’l-vüzerâ**, vr. 95b.

¹⁰³ Köse, “Siyaset”, s. 295.

¹⁰⁴ Arıcı, **İnsan ve Toplum**, s. 112.

¹⁰⁵ İbn Fîrûz, **Gurretu’l-beyzâ**, vr. 90b.

¹⁰⁶ Buhârî, İlim, 2.

¹⁰⁷ İbn Teymiyye, **es-Siyâsetü’ş-şer’iyye**, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985, s. 37.

¹⁰⁸ Muhibbî, **Düstûru’l-vüzerâ**, vr. 106b.

olgunlaşacağı üzerinde önemle duran Muhibbî bunu hem **Düstûru'l-vüzerâ**'da hem de **Netîcetü's-sülûk**'ta dile getirmektedir.¹⁰⁹

d. Merhamet

Siyâsetnâmelerde merhamet ilkesi adaletin tesis edilebilmesi için idarecinin öfkesine hâkim olması, af ve merhamet yolunu tutması kavramları ile birlikte görülür. Bu bakımdan makamı yüce olan bir padişaha yakışan şey, yumuşaklık ve iyilikle hareket etmesi, işleri sertlik kullanarak çözme yoluna gitmemesidir. Ancak böyle bir padişah halkının sevgisini ve itaatini kazanabilir.¹¹⁰

Nasîhatü'l-mülûk'ta merhametin en başta gelen göstergesi olarak sultanın kendisini halktan biri olarak görmesi zikredilmektedir. Sultanın kendisi için razı olmadığı bir şeye halkı için de razı olmaması gerektiğini vurgulayan Gazzâlî sultanın merhametten uzak durması halinde halkına ihanet etmiş ve emri altındakileri aldatmış sayılacağını ifade eder.¹¹¹

Muhibbî de merhamet ile ilgili görüşlerinde merhametin halk üzerinde olumlu tesirler bıraktığını ifade etmektedir. Hükümdarın adaletli ve şefkatli olması halkın şerlilerden emin olmasını sağlamakla birlikte hükümdara karşı muhabbet duymalarını da sağlamaktadır. Bu sebeple Muhibbî bir hükümdarın öfkeli zamanlarında af yolunu tutması ve cezalandırmaktan vazgeçmesi gerektiğini belirtmektedir.

Muhibbî'nin yaklaşımında öfkelenmeme ve merhameti tercih etmenin insaniyet ile bir ilgisinin olduğu da görülmektedir. Bu bağlamda **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesinde Hipokrat'tan alınıladığı bir söz dikkat çekicidir. Hipokrat'a insaniyetin ne olduğu sorulunca Hipokrat devlette tevazu, azlıkta başa kakmadan cömert davranma ve kudretli halde affetme cevabını vermektedir.¹¹² Ayrıca Muhibbî suç işleyenin bu suçu devamlı değilse onu affetmenin insana daha layık olduğunu düşünmektedir.¹¹³

¹⁰⁹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 107b-108a, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 370b.

¹¹⁰ İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, vr. 7a, 23b, 35a.

¹¹¹ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 26.

¹¹² Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 112b.

¹¹³ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 104b.

Hükümdarın merhamet sahibi olmasının önemini onun âhiretteki durumu açısından da ele alan Muhibbî, bir iyilik yapana onun için on katı karşılık verileceği âyetini¹¹⁴ zikretmektedir. Buna göre affedici olan hükümdar, âhirette on defa affedilmeye müstehak olacaktır. Fakat hükümdar bunun tersi bir şekilde davranır, affetmeye imkânı olduğu halde intikam alır yahut cezalandırırsa bu affa mazhar olamaz.¹¹⁵

Muhibbî'nin yine merhamet sahibi olmanın önemi ile ilgili olarak Eflâtun'dan yapmış olduğu bir alıntı merhameti ahlâkî olarak nasıl değerlendirdiğini de gösterir niteliktedir. Buna göre Eflâtun'a “insanda Allah Teâlâ'nın fiiline en çok benzeyen fiil nedir” diye sorulduğunda Eflâtun “af ve ihsan” olarak cevap vermiştir.¹¹⁶

2. Muhibbî'ye Göre Yönetimin Unsurları

a. Padişah/Sultan

Osmanlı siyâsetnâmelerinde devleti yöneten kimseyi ifade etmek üzere çeşitli ünvanlar kullanılmıştır. Padişah, sultan, gazi, han, hüdavendigar bunlardan bazılarıdır.¹¹⁷ Muhibbî'nin devlet başkanlarını tavsif etmek için melik, padişah ve sultan ünvanlarını kullanmayı tercih ettiği görülmektedir.

Siyâsetnâmelerde insanın en şereflişinin hilafet ve sultanlık makamına oturan kişi olduğu vurgulanan¹¹⁸ devlet başkanı kendisinde bulunan güç ve kuvvet sayesinde haksızlığa uğrayanların hakkını alan ve adaleti sağlayan kişi olarak tavsif edilmektedir.¹¹⁹ Ayrıca elinde bulundurduğu devlet hazinesi ve iktidar gücünü insanların dünya mutluluğu yanında özellikle âhiret mutluluğunu kazanmaları ve cehenneme gitmekten kurtulmaları için kullanmak durumundadır.¹²⁰

¹¹⁴ Kur'an, 6/160.

¹¹⁵ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 104b.

¹¹⁶ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 104b.

¹¹⁷ Halil İnalçık, “Padişah”, *DİA*, C:XXXIV, 2007, s. 140.

¹¹⁸ Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, İstanbul, MEB Yayınları, 2001, s. 92.

¹¹⁹ İbn Fîrûz, *Gurretu'l-beyzâ*, vr. 3b-4a.

¹²⁰ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Meshûk*, s. 19; İbn Fîrûz, *Gurretu'l-beyzâ*, vr. 15a.

Kendisinden ceddinin yolunda gitmesi ve halkının halinden sürekli haberdar olması beklenen padişah tebasını gözetmeli, onları mutlu kılmaya çalışmalı, onlara adalet ve insaf ölçüleriyle davranmalıdır. Böylelikle halkın duasını alır ve onların itaatini kazanır.¹²¹

Siyâsetnâmelerde padişah veya sultan ile ilgili olarak yukarıda ana çizgilerini vurgulamaya çalıştığımız görüş ve yaklaşımlar Muhibbî’de de karşımıza çıkmaktadır. **Nasîhatü’l-mülûk**’a ilave ettiği meliklerin siyeri bölümüyle tafsilatlı bir şekilde İran hükümdarlarından bahseden Muhibbî, bu hükümdarlardan padişah ünvanını kullanarak bahsetmekte, tercümenin geri kalan kısımlarında ise sultan ünvanını kullanmaktadır.

Nasîhatü’l-mülûk’ta insanların iki grup olduğu, bunlardan ilkinin dünya nimetlerine bakarak uzun ömürlü olmayı dileyenler, diğerininse ölümü sürekli hatırlayarak dünyadan sağlam bir iman ile ayrılmayı dileyenle olduğu belirtilmektedir.¹²² Muhibbî ilgili ifadelerden sonra Şûra sûresinin 20. âyetini naklederek bu görüşü paylaşmaktadır. İlgili âyette âhiret kazancını isteyen kişinin kazancının artırılacağı, dünya kazancını elde etmek isteyenine ise dünyadan bir şey verilmekle beraber onun âhirette bir nasibinin olmayacağı belirtilmektedir. **Nasîhatü’l-mülûk**’ta bu görüşün sultanlara oldukça gerekli olduğu vurgulanmakta, Muhibbî’nin de sultanın kişiliği için söylediklerinde bu görüşün belirleyici bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Bu çerçevede **Düstûru’l-vüzerâ**’da padişahın itikadının temiz olması gerekliliğine vurgu yapan Muhibbî,¹²³ **Nasîhatü’l-mülûk** tercümesinde akaid konularını tafsilatlı bir şekilde şerh etmiştir. Diğer taraftan itikadı temiz olması beklenen padişah, Muhibbî düşüncesinde insanların büyük çoğunluğunun şehvetlerine düşkünken, arzularına ve öfkesine sahip olması gereken kişidir.¹²⁴ Böyle bir padişaha tevazu, cömertlik ve hatayı affetme yakışır.¹²⁵ Adaletten ayrılmaması gereken padişah

¹²¹ Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 98. Ayrıca bkz. İbn Firûz, **Gurretü’l-beyzâ**, vr. 7a.

¹²² Muhibbî, **Neîcetü’s-sülûk**, vr. 133b-134a.

¹²³ Muhibbî, **Düstûru’l-vüzerâ**, vr. 97b.

¹²⁴ Muhibbî, **Neîcetü’s-sülûk**, vr. 105a; 122, **Düstûru’l-vüzerâ**, vr. 96b.

¹²⁵ Muhibbî, **Neîcetü’s-sülûk**, vr. 112b.

şâyet halkına merhamet etmez ve onlara ağır vergilerle zulmederse kıyamete kadar lanetlecek kişi olur.¹²⁶

b. Vezir

Muhibbî'nin günah ve ağırlık anlamlarına dikkat çekerek padişahın günah ve yükünü boynuna alıp bütün külfeti çeken kişi olmakla tavsif ettiği vezir,¹²⁷ devlet yönetiminde sultandan sonra en yüksek merciye sahip ve padişahın emriyle görevine başlayan kişi olarak tanımlanmaktadır.¹²⁸ Yalnız sultana karşı sorumlu olan vezir ülkede sükûnu sağlamak için idarî, askerî, iktisadî, hukukî sahalarda görevler üstlenmiş kişidir.¹²⁹ Bu bakımdan devletin temeli olarak görülmekte ve sultanın onun idaresiyle yol alabileceği kabul edilmektedir.¹³⁰

Yukarıda temas ettiğimiz hususiyetleri bakımından vezir devlet yönetiminde oldukça önemli bir mevkide görülmüş, siyâsetnâmelerde sultandan sonra konumunun önemine bağlı olarak görevini selâhiyetle yapabilmesi için gerekli ilkelere işaret edilmiştir. Bu bağlamda Allah Teâlâ'nın bir yöneticinin hayrını dilerse ona iyi bir yardımcı nasip edeceği ile ilgili hadise sıklıkla atıf yapıldığı görülmektedir.¹³¹ Ayrıca siyâsetnâmelerde vezirle ilgili olarak padişahın devletine zarar veren şeylerin başında kendisine tecrübesiz bir vezir edinmesi ve vezirlerin birbirlerine haset beslemeleri geldiği de vurgulanmaktadır.¹³²

Muhibbî'nin siyaset düşüncesinde vezirlerin ne derece önemli olduğunu sadece vezirlere yönelik başlıbaşına bir siyâsetnâme telif etmiş olmasından çıkarmak mümkündür. Vezirsiz bir padişahın devlet işlerini hakkıyla yapamayacağına, ayrıca doğru tedbirleri alamayacağına dikkat çeken Muhibbî'ye göre vezir padişaha karşı

¹²⁶ Muhibbî, *Netîcetü's-sülûk*, vr. 269a.

¹²⁷ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 92a.

¹²⁸ Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, s. 106.

¹²⁹ Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, s. 106; Osman Gazi Özgüdenli, "Vezir", *DİA*, C: XLIII, 2008, s. 80.

¹³⁰ Taşköprizâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, s. 238-239.

¹³¹ Gazzâlî, *et-Tibrü'l-Mesbûk*, s. 87; Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 92b; İbn Fîrûz, *Gurretu'l-beyzâ*, vr. 73b.

¹³² Uğur, *Osmanlı Siyâsetnâmeleri*, s. 107.

yumuşak sözlü olup minnet etmemesi gereken kişidir.¹³³ Ayrıca vezir ilim sahibi olmalı, teyakkuz halinde olup cesaret sahibi bir kimse olmalı, doğruluktan ayrılmamalı ve padişahın sırlarını saklamalıdır.¹³⁴ Bunun yanında Muhibbî'ye göre vezir devlet erkânını ve diplomasiyi bilmesi gereken kişidir.¹³⁵

c. Kâtip

Varlığı eski Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarına kadar götürülen kâtiplik mesleği, İslâm devletlerinde bürokratik yazışmaların emanet edildiği kişiler olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde de kâtiplere devletin birçok sırrına vakıf olmaları dolayısıyla büyük önem verilmiştir.¹³⁶ Özellikle devletin sınırlarının yeni fetihlerle oldukça genişlediği XVI. yüzyılda kâtiplik müstakil bir sınıf olarak belirmiş ve seçkin zümreden kabul edilmiştir.¹³⁷

Alâî b. Muhibbî'nin tam olarak yukarıda sözünü ettiğimiz atmosfer içinde yaşamış bir müellif olarak kâtiplere ayrı bir önem atfettiği görülmektedir. **Nasîhatü'l-mülûk**'un kâtiplerin işlerine ve kâtipliğin edebine ayrılmış olan üçüncü babına yer yer önemli ilavelerde bulunan Muhibbî özellikle sultana nasıl kâtipler alması gerektiği hususunda önemli tavsiyelerde bulunmaktadır.

Nasîhatü'l-mülûk'ta kâtiplerle ilgili olarak, kalemin önemi, kâtiplerin bilmesi gereken ilimler, kâtiplerin kullandığı yazı malzemelerinin niteliği gibi hususlara dikkat çekilmektedir.¹³⁸ Muhibbî ilgili başlıkta sözkonusu çerçevede belirtilmiş olan konuları zenginleştirici ilavelerde bulunmaktadır. Muhibbî'ye göre bir kâtip güzel bir ahlâka sahip olmalıdır. Topluluk içinde haddini aşan hareketlerde bulunmamalı, sultana muhalefet etmemelidir. Kendisine gelen mektupları doğru bir şekilde

¹³³ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 97a-97b.

¹³⁴ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 93a.

¹³⁵ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 97b, 98b.

¹³⁶ Erhan Afyoncu, Recep Ahıskalı, "Kâtip (Osmanlı Dönemi)", **DİA**, 2002, C:XXV, s.53.

¹³⁷ Şahin, **Kanûnî Devrinde İmparatorluk ve İktidar**, s. 242. Ayrıca bkz. Taşköprizâde, **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye**, s. 238.

¹³⁸ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 89-92.

nakletmeli, aynı şekilde bu mektuplara verilen cevapları doğru bir şekilde yazıya geçirmelidir.¹³⁹

Bir kâtibin sır tutabilen kimse olmasına özellikle önem atfeden Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'a yapmış olduğu ilavelerin önemli bir kısmında sırrın korunup ifşa edilmemesi gerekliliği üzerinde ısrarla durmuştur. Sırların korunmasının malların korunmasından daha önemli olduğunu belirten Muhibbî, bir kâtibin sırları saklamasını ve kendi ifadesi ile “ağyâra keşf etmemesi” gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁴⁰

Muhibbî kâtiplerin kullanacağı yazı malzemeleri üzerinde de tafsilatlı bir şekilde durduğu görülmektedir. Kalemin ucunun güzel olması gerektiğini belirten Muhibbî kalemlerin gözdesinin doğru saplı ve ince olanı olduğunu kaydeder. Aynı zamanda Muhibbî'ye göre kalemin rengi sarıya çalan bir kıvılcık olmalıdır. Kalemin ucunu sivriltecek olan kalemtraşın da kalemin cinsine göre seçilmesi gerekmektedir.¹⁴¹

3. Muhibbî'ye Göre Yöneticinin Vasıfları

Muhibbî hem **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesinde hem de **Düstûru'l-vüzerâ**'da çeşitli vesilelerle bir yöneticide bulunması gereken hususlara dikkat çekmektedir. Dikkat çektiği ve yöneticide bulunması gerekliliğine işaret ettiği hususlar yönetimin sağlıklı bir şekilde icra edilebilmesi için elzem olan hususlardır. Bunların yokluğu yönetimin zayıflamasına, dolayısıyla devletin zayıflamasına yol açar. Muhibbî'nin dikkat çektiği ve vurguladığı hususiyetler yönetici kimsenin birbirinden farklı yönleriyle ilgili olduğunu tespit etmemiz mümkündür. Bu yönlerden ilkinin yönetici kimsenin mizacına ve yaratılışına ilişkin fitrî hususiyetler olduğunu görmekteyiz. Yönetici kimse fitrî olarak bazı özelliklere sahip olması gerekir ki bu özellikler yönetim ilkelerine riâyette yöneticiye kolaylık sağlarlar. Bunun yanında yönetici kişinin, hem dinî anlamda hem de yönetim ile ilgili belli ilimlere vakıf olması gerekliliği Muhibbî'nin işaret ettiği başka bir husustur. Ayrıca Muhibbî'ye göre

¹³⁹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 327b-328a.

¹⁴⁰ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 328a-328b.

¹⁴¹ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 330b-331a.

yönetici kişinin yönetimin doğrudan gerektirdiği belli hususiyetlere sahip olması gerekmektedir. Bu çerçevede Muhibbî'nin yönetici kimsede bulunması gereken vasıflara ilişkin düşüncelerini üç başlıkta değerlendirmemiz gerekmektedir.

a. Yöneticide Bulunması Gereken Mîzac Özellikleri

(1) Sabırlı Olma

Devlet yönetiminde idarecinin sahip olması gereken özellikler içinde sabırlı olmak çeşitli vesilelerle dile getirilmektedir. Bir yöneticinin nefsi başta olmak üzere kendi tebasına, yönetimin getirdiği zorluklara ve dış düşmanlara karşı sabırlı olması gerekliliği İslâm siyaset klasiklerinde sıklıkla vurgulanmakta, yöneticinin gayesine ulaşabilmesi için sarsıcı pek çok duruma karşı sabırlı olması gerekliliği hatırlatılmaktadır.¹⁴²

Gazzâlî tarafından da dinin yüksek makamlarından biri sayılan sabır, din kuvvetinin öfke ve şehvet kuvvetlerine karşı koyup direnmesi anlamına gelir.¹⁴³ Nitekim **Nasîhatü'l-mülûk**'ta sabır idarecinin öfkelenmemesi ve dünyanın aldatıcı nimetlerine karşı gaflette olmaması bağlamlarında zikredilmektedir. İdarecinin gazabı kabardığında iyilik yolunu tutmaya kendisini alıştırmalı, kızgınlığının gerektirdiği davranıştan kaçınmalıdır.¹⁴⁴ Ayrıca Gazzâlî dünyanın aldatıcı süsleri olduğu, kendisine yönelene vefakâr davranmadığı hususlarına ayrıntılarıyla değinerek hükümdara, davetkâr olmakla birlikte aldatıcı olan dünya nimetlerine karşı uyanık olmasını tavsiye etmektedir.¹⁴⁵ Her iki durum da hükümdarın büyük bir sabır ortaya koyması gereken hallerdir.

Muhibbî ise sabrı hükümdarın vazifesinin zorluğu ya da dünya nimetlerine karşı takınması gereken tavır bağlamlarından farklı olarak düşmana karşı gösterilecek cesaret bağlamında ele almaktadır. **Düstûru'l-vüzerâ**'da bir vezirin sahip olması gereken hususiyetler içinde şecaatli olmayı zikreden Muhibbî,¹⁴⁶ sözünü ettiği bu

¹⁴² Taşköprizâde, **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye**, s. 232-233; İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, vr. 77b.

¹⁴³ Fahrettin Korkmaz, **Gazzâlî'de Devlet**, Ankara, TDV Yayınları, 1995, s. 64.

¹⁴⁴ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 23-24.

¹⁴⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 30-36.

¹⁴⁶ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 93a.

şecaatin en mükemmel şekli ve tamamlayıcısı olan özelliğin sabırlı olmak olduğunu ifade eder. Kişi nefesine sahip olur ve zorluklara düşmanından daha fazla tahammül ederse, o zaman cesareti sonuç verir. Bu özelliği ile sabrın övülmüş, sevilen ve rağbet edilen bir şey olduğunu dile getiren Muhibbî, sabra dair pek çok beyit ve şiirin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Muhibbî sabır ile birçok peygamberin yüksek derecelere eriştiğini vurgular. Sabrı tavsiye eden çok sayıda âyet ve hadis bulunduğunu ifade eden Muhibbî dünyevî mutlulukların elde edilmesinin ve dinî yükümlülüklerin tamamlanmasının sabırla mümkün olacağını belirtir.¹⁴⁷

(2) Cömert Olma

Devlet başkanının veya bir yöneticinin halk üzerinde etkili bir tesir bırakmasında onun izzet sahibi olmasının önemli bir rolü bulunmaktadır. **Nasîhatü'l-mülûk**'ta yöneticilerin azametine ve izzetine ayrılan dördüncü babın konusunu büyük oranda cömert ve ikramı bol yöneticilerin hikâyelerinden oluştuğunu görmekteyiz.¹⁴⁸ Bu bağlamda Gazzâlî cömertliği yöneticinin izzeti bağlamında ele almaktadır.

Muhibbî'nin de cömertliği Gazzâlî ile aynı çerçevede değerlendirdiğini söylemek mümkündür. Emir sahiplerinin cömert olmasına önem veren Muhibbî, cömert olmanın bir hükümdara kazandıracığı olumlu hususiyetleri detaylarıyla anlatmaktadır. Muhibbî düşüncesinde cömertlik, bir hükümdarın tebaası ile arasındaki ilişki ile birlikte, bu hükümdarın asker üzerindeki etkileri ve bunun düşman ülkelere tesirleri gibi geniş bir çerçevede ele alınmaktadır.

Hükümdarın cömert olması gerekliliğini, mala sahip olmanın ehline süs ve güzellik olacağını belirterek ifade eden Muhibbî, adalet ve merhamet sahibi olmanın dostluğu artırmasına benzer bir şekilde cömert olmanın da muhabbeti artırdığı ve kişilerin şerhlerin şerrinden emin olmalarını sağladığını kaydeder. Muhibbî cömertliğin minnetsiz bir şekilde yapılması halinde fesat ehli birçok kişinin ar ve şöhret sahibi, kendilerine itibar edilen kişiler haline geleceğini belirtir.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 108a-108b.

¹⁴⁸ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 93-103.

¹⁴⁹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 100a.

Devlet yöneticilerinden vezirin dinin emirlerinden olan ibadetleri sürekli yapması gibi cömertliği de adet edinmesi gerektiğini belirten Muhibbî, ancak devamlı yapıldığı takdirde kendisinin cömert bir kimse olarak tanınacağı ve cömertliğiyle meşhur olacağını ifade eder. Vezirin cömertliği ile meşhur olmasının sağlayacağı hususları ise şu sözlerle ifade eder:

Ve gönüllerde muhabbeti sâbit kala. Ve şeref-i hizmetinde olmağı ve yolunda ölmeğı her bahâdur kendüye hun-ı behâ bile. Ki bu sebebden düşman kalbine satveti ve heybeti ve mehâbeti düşüp mukâbelesini hatır bile ve mukâtelesinden havr ve hazer kıla. Ve eger buhl ve imsak ide, dillerden zikri hayr-ı haberi unutulma ve gönüllerden muhabbeti gide.¹⁵⁰

Muhibbî yukarıdaki ifadeleri ile cömert olarak tanınan bir vezirin yanında bulunan herkesin onun hizmetinde bulunmayı ve hatta onun uğruna ölmeyi şeref kabul edeceğini belirtmektedir. Bu durum düşmanın kalbine korku verecek kendisi ile savaşmak istemeyecektir. Muhibbî vezirin cömertlik yerine cimrilik ederek malını kimseye açmaması durumunda ise hiç kimsenin gönlünde bir yer edinmeyeceğini belirtir. Sözlerinin devamında hiç kimsenin gönlünde bir yer edinmemenin sonuçlarına temas eden Muhibbî, özellikle askerin onun emirlerine isteyerek uymaması neticesini doğuracağını ifade eder. Ki böyle bir durum devletin de zeval bulması anlamına gelmektedir.¹⁵¹

(3) Gariplere Sahip Çıkma

Devlet yönetiminde halk içindeki zayıf ve düşkün kimselerin gözetilmesi siyâsetnâmelerde yöneticinin sahip olması gereken bir özellik olarak dile getirilmektedir. Bu bağlamda adaletin tesis edilmesinde zayıf düşmüş kişilerin hakkının gözetilmesi ve onların haklarını zorla gasp edenlerden temin edilmesi yöneticinin üzerine bir gereklilik olarak zikredilmektedir.¹⁵²

Yöneticinin halkın gariplerine ve zayıf düşmüş olanlarına sahip çıkmaması durumunda, zayıf düşmüş bu insanların başka ülkelere göç etmek durumunda kalacağı ve sonuçta sultanın itibarının düşeceği **Nasîhatü'l-mülûk**'ta ifade

¹⁵⁰ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 100b.

¹⁵¹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 100b-101a.

¹⁵² İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, s. 3b-4a.

edilmektedir. Böyle bir duruma düşmekten kurtulmak için bir yöneticinin kapısına gelen garip hiçbir kimseyi küçümsememesi gerektiği vurgulanmaktadır.¹⁵³

Muhibbî ise düşkünlere ve garip kimselere sahip çıkmayı yöneticinin takva sahibi oluşu ile irtibatlandırmaktadır. Emir sahiplerinin takva ve taat üzere olmaları gerektiğini vurgulayan Muhibbî, bu durumun ancak dinin getirdiği yükümlülükleri ve farzları yerine getirme ile mümkün olacağını belirtir. Ancak yine Muhibbî'ye göre bundan daha önemli olan husus emirin zayıf düşmüş kişilere sahip çıkmasıdır. Vezirler ve padişaha yakın olanlar ümmetin zayıflarına, memleketin fakirlerine ve padişah huzurunda ihtiyacı olanı dile getiremeyenine arka çıkmalı ve onlara destek olmalıdırlar. Muhibbî bunun aksinin olması halinde kalplerden korku ve utanmanın kalkacağını belirtir.¹⁵⁴

(4) Düşmana Karşı Mânevî Açıdan Hazırlıklı Olma

Yöneticilerin mâneviyatlarının kuvvetli, ahlâkî erdemlerle donanmış kimseler olmaları gerektiği siyâsetnâmelerde ısrarla tekrarlanan bir vurgudur. Devletin zirvesindeki sultandan her kademedeki memura kadar bütün görevliler doğruluk üzere iş görmeli, halkın ihtiyaçlarını karşılamayı kendilerini Allah'a yaklaştıracı bir vesile bilmelidirler.¹⁵⁵

Yöneticilerin manevî anlamda donanımlı olmaları aynı zamanda ülkenin düşmanlarına karşı da önemli bir silah olarak görülmektedir. Sözünü ettiğimiz bu çerçevede Muhibbî yöneticinin düşmanlarına karşı galibiyetinde manevî yaşantısına ayrı bir önem atfeder. **Düstûrû'l-vüzerâ** isimli eserinin üçüncü babını Rasûlullah'tan rivâyet olarak nakledildiğini belirttiği âyet ve dualara ayıran Muhibbî, bu âyet ve duaların düşmana karşı galibiyet elde etme maksadı ile okunması gerektiğine işaret eder.

Düşman ile karşılaşma esnasında padişahın ve vezirin Kadir suresini okuyarak altı yöne işaret etmesi halinde kaza ve belânın giderileceğini ifade eden Muhibbî, Bedir günü Rasûlullah'ın okuduğu duanın da düşmanı hezimete uğratmak için

¹⁵³ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 27, 80.

¹⁵⁴ Muhibbî, **Düstûrû'l-vüzerâ**, vr. 103a-104a.

¹⁵⁵ İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, vr. 91a-91b.

okunması gerektiğini belirtir. Aynı şekilde savaştan önce Hûd sûresini okuyan kişinin düşmanına karşı galip geleceğini ve Talâk suresi 2-3. âyetlerini yüz kere okuyanın isteğine ereceğinin Rasûlullah'tan (sav) nakledildiğini ifade eder.¹⁵⁶

Muhibbî düşmanla karşılaşma esnasında okunması gereken âyetleri zikretmekle birlikte, hükümdarın yanında taşınması gereken âyetlere de değinmektedir. Bunlardan ilk olarak zikrettiği Süleyman peygamberin mührüdür. Hükümdarın hâteminin altına bu mührü kazıtmasının faydalı olacağını belirten Muhibbî, düşmanlarının kendisinden korkması, balgamının hastalıklara şifa olması gibi hususları bu faydalar arasında sayar.¹⁵⁷

Süleyman mührü ile birlikte Muhibbî, Âl-i İmran suresi 144. âyetin kuş varakı üzerine, Muhammed isminin kûfi bir şekilde yazılarak ve çevresine dört meleğin ismi nakşedilerek resmedilmesi halinde savaşta galip gelineceğini ifade eder. Yine Muhibbî'ye göre şâyet mezkûr âyet resmedilmiş bu hali ile geminin başına konulursa bu gemi denizin afetlerinden emniyette olur.¹⁵⁸

Muhibbî bir kimsenin güçlü bir düşmanı olduğu zaman, "hırz-ı dâfi" olarak isimlendirdiği İhlâs suresini Safer ayının sonlarında salı ve çarşamba günü bir kerpiç üzerine yüz kere okunması gerektiğini söylemektedir. Her okunduğunda çelik bir çubukla kerpiğin üzerine hat çekilmesi ve bir hamamda pişinceye kadar bekletilmesi gerektiğini belirtir. Muhibbî bu kerpiğin pişerek kiremit haline geldiği vakit düşmanların da helâk olacağını ifade eder. Şâyet bu sureyi namazlarından sonra üç kere okumayı âdet haline getirirse bunun da düşmanlarının yenilmesine sebep olacağını belirtir.¹⁵⁹

b. Yöneticide Bulunması Gereken İlmî Özellikler

(1) Âlimlerle Sohbet

Bir hükümdara sunulan nasihat ve tavsiyeler içerisinde âlimlerle sohbet, hükümdarın adaletin tesis edebilmesi, ayrıca insanların da itaatini kazanabilmesinde

¹⁵⁶ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 113a-114a.

¹⁵⁷ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 115b.

¹⁵⁸ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 116b-117a.

¹⁵⁹ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 119b.

büyük bir öneme sahiptir. Ulemanın devlet ile olan ilişkisinde, âlimlerin hükümdarı doğruya sevketmeleri, böylelikle toplumun ifsad olmasını önlemeleri kritik bir öneme sahiptir. Diğer taraftan âlimlerin, sultanın bilmesi gereken fikhî kaideleri kendilerine öğretmeleri de ulamının ehemmiyetini gösteren bir başka husustur.¹⁶⁰

Hemen her şeyin gizli tarafları ancak ilimle bilinebileceği gibi yönetime dair gerekli olanlar da ilimle bilinebilir. Bu bağlamda yönetimin mükemmel hale getirilebilmesinde ilim doğrudan etki sahibidir.¹⁶¹ Nitekim Gazzâlî de **Nasîhatü'l-mülûk** başta olmak üzere siyasetle ilgili yazılarında belli başlı âlimlerin isimlerini ve sözlerini aktarmış, hükümdarı isimlerini zikrettiği âlimlerin sözlerini dinlemeye davet etmiştir.¹⁶²

İlmin en şerefli şey görülüp, sultanın âlimlerle görüşmesi ve onların nasihatlerini dinlemeye istekli olmaları tavsiye edilmekle birlikte, dünya hırsına sahip olan kötü âlimlerden de uzak durmaları beklenen bir diğer husustur.¹⁶³ Dünyalık için hükümdarı yere göğe sığdıramayan ve ölçüsüz biçimde övgülerde bulunan bu âlimler, “deccal” olarak nitelenmiş ve hükümdarın bunlardan sakınması gerektiği siyasetnamelerde özellikle vurgulanmıştır.¹⁶⁴

Adaletli ve insafli olmanın şartlarından biri olarak hükümdarın âlimlere danışmayı ve onların nasihatlerini dinlemesini zikreden Gazzâlî'ye göre de kötü âlimler sakınılması gereken kişilerdir. Çünkü bu âlimler dünya malına kavuşmak için sultanı memnun etmek isterler. Bunu elde edebilmek için de hile ve aldatmalara başvururlar. Gerçek âlimin başkalarının elinde bulunan imkânlarla göz dikmeyen kimse olduğuna dikkat çeken Gazzâlî, böyle bir âlimin nasihatlerinde insaf ölçüsünü elden bırakmayan kimse olduğunu belirtir.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Said Yer, “Gazzâlî ve İbn Haldun'da Din-Devlet İlişkisi”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2004, s. 49.

¹⁶¹ İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, vr. 6a-7a.

¹⁶² Yer, “Gazzâlî ve İbn Haldun'da Din-Devlet İlişkisi”, s. 49

¹⁶³ İbn Fîrûz, **Gurretu'l-beyzâ**, vr. 7a, 19a.

¹⁶⁴ Bkz. Taşköprizâde, **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye**, s. 250-251.

¹⁶⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 18-19.

Muhibbî'nin düşüncesinde de âlimlerle sohbet, yukarıda belirtmeye çalıştığımız, ilmin devlet yönetimindeki önemi ve dünya nimetlerine bağlı kötü âlimlerden sakınılması gerekliliği cihetleriyle karşımıza çıkmaktadır.

Düstûru'l-vüzerâ'da bir vezire lazım olan beş husus olduğunu belirttikten sonra bu hususların başında ilmi zikreden Muhibbî, eşyanın kendi katında gizliliklerinin ancak ilimle açık olacağını belirtmektedir.¹⁶⁶ Hükümdara böyle bir ilmi öğretecek olan âlimin dünya ehlinde olmaması gerektiğini belirten Muhibbî kendi dönemindeki âlimlerin birçoğunun böyle olduğunu ifade eder. Ayrıca Muhibbî dünyalıya meyilleri dolayısıyla hükümdarı âdil olmayan bir şekilde memnun etmeye çalışan bu zamâne âlimlerinin durumunu Kur'an'da belirtilen "kitap yükletilmiş eşekler"e benzetir.¹⁶⁷

(2) Akâid İlmini Bilme

Nasîhatü'l-mülûk'un müellifi Gazzâlî'nin, eserlerinde din ve siyasetin ikiz kardeş gibi olduğunu muhtelif vesilelerle dile getirdiği görülmektedir.¹⁶⁸ Yapmış olduğu bu benzetmeyle Gazzâlî'nin din ile birlikte devleti de ahiret mutluluğu için bir araç kabul ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁹ Ayrıca yine bu benzetmeyle din ve siyasetin birbirinden ayrılamayacağını ifade eden Gazzâlî, eserinin başında bir yöneticinin sahip olması gereken inanç esaslarını muhtasar bir şekilde dile getirmiştir.¹⁷⁰

Muhibbî'nin de benzeri bir yaklaşıma sahip olduğunu görmekteyiz. Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'ta özet olarak aktardığı inanç esaslarını delilleriyle birlikte geniş bir şekilde şerh eden Muhibbî'nin bu tavrını, devlet yöneticilerinin temiz bir itikada sahip olması gerektiği düşüncesine yormak mümkündür.¹⁷¹

Düstûru'l-vüzerâ'da vezirler ile ilgili ifadelerinde ise Muhibbî bir vezirin övülmüş hasletlerle donanmış olması ve mezhebinin de "pak" olması gerektiğini ifade

¹⁶⁶ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 93a.

¹⁶⁷ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 98a-98b. Muhibbî'nin alıntılıdığı âyet için bkz. Cum'a Sûresi 62/5.

¹⁶⁸ Gazzâlî, **İtikadda Orta Yol, El-İktisâd fi'l-i'tikâd**, Çev. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012, s. 192.

¹⁶⁹ Yer, "Gazzâlî ve İbn Haldun'da Din-Devlet İlişkisi", s. 9

¹⁷⁰ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-mesbûk**, s. 9-14.

¹⁷¹ Muhibbî'nin akaid şerhleri için bkz. Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 12a-90b

eder. Muhibbî'nin kullandığı “pak” ifadesi, Osmanlı sultanlarının tanımlandığı ibarelerde görülen bir ifade olması bakımından dikkat çekicidir.¹⁷² Çünkü Muhibbî'ye göre ancak itikadî pak bir vezir padişahın nefsinin ve kendi nefsinin temizleyebilir. Ayrıca böyle bir vezir inançta caiz olmayan düşünceleri padişahın gidebilir:

Ve hısâl-i hamide ile bile mütediyyin ve mütteki ve mezhebî pâk ve naki ola. Tâ kim pâdişahın nefsinin ve kendi nefsinin me'âyıbdan pâk idup i'tikadda câiz olmayan nesneleri nefy eyleye.¹⁷³

(3) Tarih İlmini Bilme

Karakteri itibarıyla siyâsetnâmeler teorik olmaktan çok pratik olana ağırlık vermeleri sebebiyle eski krallardan örnekler üzerine yoğunlaşırlar.¹⁷⁴ Bu bağlamda devlet yönetimini eski hükümdarların tecrübelerinin birikimi olarak gören siyâsetnâme yazarları hükümdarın tarih ile ilgili hususlara dair bilgili olmasını önemsemişlerdir.

Nasîhatü'l-mülûk'un birinci babının başında eski hükümdarların adı zikredilmekte ve bunlardan âdil olanlar ile zulmeden hükümdarların zamanlarında memleketin ahvaline işaret edilmektedir.¹⁷⁵ Bu çerçevede muayyen olarak tarih ilminin bir hükümdar veya yönetici tarafından bilinmesi gerekliliği lafzen belirtilmemiş olmakla birlikte, tarihte yaşanmış hadiselerle sıklıkla atıf yapılmasını zımnen bir hükümdarın tarih ilmini bilmesi gerektiği kabulüne yormak mümkündür.

Muhibbî'nin düşüncesinde de tarih ilminin yukarıda temas ettiğimiz hususlar çerçevesinde ele alındığını görmekteyiz. **Nasîhatü'l-mülûk**'un tercümesine meliklerin nesebi adı ile uzunca bir tarih bölümü eklediğini gördüğümüz Muhibbî'nin tafsilatlı bir tarih bölümü oluşturmada, yöneticinin tarih ilmini bilmesi gerektiğine ilişkin bir kabulünün olduğunu düşünmemiz pekâlâ mümkündür. Zira **Nasîhatü'l-mülûk**'ta vurgulanan “dünyanın bütün nimetlerini tatmış olan sultanların hepsinin

¹⁷² Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 92.

¹⁷³ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 96b.

¹⁷⁴ Hasan Hüseyin Adalıoğlu, “Siyâsetnâme”, **DiA**, 2009, C:XXXVII, s. 304; Ahmet Uğur, **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, s. 5.

¹⁷⁵ Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s. 44.

ecel şerbetini tattıkları, onlardan geriye sadece yaptıklarının kaldığı”¹⁷⁶ Muhibbî’nin eklediği meliklerin nesebi bölümünde detaylı ve örnekli bir biçimde gözler önüne serilmektedir.

Hükümdarın bir ibret vesilesi olarak tarih ilmini bilmesi gerekliliğinin yanı sıra, Muhibbî’nin bir yöneticinin kendinden önceki yöneticilerin yolundan ilerlemesi gerektiğine dair sözlerinde de tarih ilmine verdiği ehemmiyet kendisini hissettirmektedir. Muhibbî, **Düstûru’l-vüzerâ**’da vezirler ile ilgili olarak bir vezire layık olan şeyin, vezirlik mertebesinde selefi olan vezirlerin huyları ve özellikleri üzere olmalı, onların kaçındığı kimi yanlışlıklardan onlar gibi kaçınmalıdır.¹⁷⁷ Vezirin kendisinden önceki vezirleri bilip tanınması ise yine tarih ilmini bilmesi ile mümkündür.

(4) Firâset İlmini Bilme

Devletin en üst makamında bulunan sultan ve onun kendileriyle devleti yönettiği kimseler görev dağıttıkları kişilerin ehliyetlerini anlayabilmede maharetli olmak durumundadırlar. Çünkü adaletin sağlanabilmesi için sultan hem kendisini hem de emri altındakileri denetlemelidir.¹⁷⁸ Doğru bir denetim için de sultanın olayları basiret gözüyle okuması gerekliliği şart koşulmuştur.

Sultanın meydana gelen hâdislerde olayların içyüzünü sultanın ancak ferâset gözüyle bakarsa görebileceği belirtilmekte ve bu bağlamda ferâsetin dinî ve felsefî olmak üzere iki cihetinden söz edilmektedir. Hükümdar nefsin terbiye edilmesi ile elde edilen dinî feraseti ve filozofların tecrübeleri ile edindikleri felsefî firâseti bilmelidir.¹⁷⁹ Osmanlı sûfilerinin de bir sultanın mutlaka bilmesi gerektiği ilimlerden kabul ettikleri firâset ilmi, saraya alınan hizmetlileri tanımada kendisinden yararlanılan bir ilim olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁰

¹⁷⁶ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 44; Muhibbî, **Netîcetü’s-sülûk**, vr. 268b.

¹⁷⁷ Muhibbî, **Düstûru’l-vüzerâ**, vr. 98b.

¹⁷⁸ Gazzâlî, **et-Tibrü’l-Mesbûk**, s. 22

¹⁷⁹ Taşköprizâde, **Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye**, s. 252-253.

¹⁸⁰ Bkz. Öztürk, **Siyaset ve Tasavvuf**, s. 380-381.

Kendisi de bir mevlevî olan Muhibbî bu ilme ehemmiyet vermekte ve “İnsânın sûret-i zâhiriyyesi’nden sûret-i bâtınıyyesi’ni istidlâl etmek”¹⁸¹ olarak tanımladığı firâset ve kıyâfet ilimlerini padişah için bilinmesi zaruri bir ilim olarak görmektedir. Bu ilmin öğrenilmesinin ehemmiyeti ile ilgili olarak iki husus üzerinde duran Muhibbî’nin zikrettiği ilk mesele, yöneticilerin herkesin yetenek ve istidadına uygun olan işler vermesi gerektiğidir. Muhibbî’ye göre kişilerin kabiliyetli oldukları ve olmadıkları hususlar bu ilimle bilinebilir. Bu ilmi iyi bir şekilde öğrenmiş olan sultan insanları iyi tanıyacak ve böylelikle herkese kendisine uygun olan işi verecek, bunun neticesinde de devletin nizamı sağlanmış olacaktır.¹⁸²

Muhibbî’nin üzerinde durduğu bir başka husus firâset ilminin, kişinin kendisini daha iyi tanıyabilmesi ve kendisindeki kötü huyları değiştirmesinde önemli bir rol oynadığıdır. Muhibbî’ye göre kişi bu ilmin verileri ile kendisindeki kötü huyları tespit edebilecek ve böylelikle bunları değiştirme fırsatı elde etmiş olacaktır.¹⁸³

c. Yöneticide Bulunması Gereken Siyâsî Özellikler

(1) Sır Saklama

Devlet yönetiminde yöneticinin yönetim ile ilgili bir sırrı saklayabilmesi, devletin düşmanlarına fırsat verilerek devletin zayıf düşürülmesine meydan verilmemesi açısından ciddi bir önem taşımaktadır. Bu bakımdan özellikle devletin en üst yöneticisi olan sultanın sırrını düşmana açık edecek zayıf karakterli kişilerden koruması siyâsî bir gereklilik arz etmektedir.¹⁸⁴

Muhibbî’nin düşüncesinde sır saklamanın bu can alıcı özelliği vezirler ve kâtipler ekseninde ele alınmaktadır. Muhibbî bir vezirin muhtaç olduğu hususlar arasında padişahın sırrını saklayabilme özelliğinin olmasına dikkat çekmekte, bu

¹⁸¹ Muhibbî, *Netîcetü’s-sülûk*, vr. 211b.

¹⁸² Muhibbî, *Netîcetü’s-sülûk*, vr. 214b-215a.

¹⁸³ Muhibbî, *Netîcetü’s-sülûk*, vr. 215a.

¹⁸⁴ Taşköprizâde, *Şerhu’l-Ahlâki’l-Adudiyye*, s. 246-247

bağlamda kişinin sırrını ifşa etmedikçe sırrın sır sahibinin esiri olduğu, şâyet ifşa ederse sır sahibinin sırrın esiri olacağını belirtmektedir.¹⁸⁵

Sultanların kendilerine sır tutabilen kâtipler alması gerektiğine de değinen Muhibbî iyi bir kâtibin sırrı koruyarak düşmana açık etmeyen bir vasfa sahip olduğunu ifade eder. Muhibbî'ye göre sırrın korunması insanın sahip olduğu eşya ve malın korunmasından daha fazla kıymet taşımaktadır.¹⁸⁶

Hükâmâdan bazılarının insana en zor gelenin ne olduğu sorusuna nefsini bilmek ve sırrını saklamak diye cevap verdiklerini aktaran Muhibbî, akıl sahibi kişinin düşmanından sakladığı bir sırrı dostuna dahi söylememesi gerektiğini ifade eder. Yine bu bağlamda hükemâ'dan kimilerinin sırrı kişinin kanına benzettiklerini ve kanın damardan çıkması halinde kişinin helak olmasına sebep olacağını aktarır.¹⁸⁷ Bu bağlamda Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'un tercümesinde zikrettiği İskender'in kulaklarının eşekkulağı gibi olduğunu gören hizmetlisinin hikâyesini anlatması dikkat çekicidir. Hikâyeye göre İskenderin kulakları eşekkulağı gibidir ve bir hizmetlisi bunu görerek çöldeki bir kuyuya anlatır. Bir çobanın da o kuyudaki sazlardan bir kamış yapmasından sonra o kamış hizmetlinin sırrının ifşa ederek ses çıkarır.¹⁸⁸ Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'a ilave ettiği bu hikâyede ifşâ edilen bir sırrın sahibini güç durumda bıraktığının resmediliyor olmasını Muhibbî'nin yukarıda temas ettiğimiz düşüncesi çerçevesinde anlamlandırabilmemiz mümkündür.

(2) Usûl ve Erkân Bilme

Devletin en üst makamında oturan sultan, memleketin her bir köşesinde adaletin sağlanmasından birinci derecede sorumlu olan kişidir. Bu yönüyle nizâm-ı âlem'in sebebi olan sultan, Allah Teâlâ'nın yeryüzündeki gölgesi (zıllullah) olarak görülmüştür.¹⁸⁹ Bu sebeple sultana karşı kullanılacak üslup oldukça önem arzemektedir.

¹⁸⁵ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 93a.

¹⁸⁶ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 328b-329a.

¹⁸⁷ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 94a.

¹⁸⁸ Muhibbî, **Netîcetü's-sülûk**, vr. 222a-223a.

¹⁸⁹ Öztürk, **Siyaset ve Tasavvuf**, s. 298; Gazzâlî, **et-Tibrü'l-Mesbûk**, s.43.

Muhibbî devlet yönetiminde bir yöneticinin bilmesi gereken usûl ve erkânı ilk olarak vezirin padişaha karşı takınması gereken üslup bağlamında dile getirmektedir. Vezirin padişaha karşı tutumunu, Hz. Mâsâ (as) ve Hz. Hârûn'a (as) Firavun'a karşı yumuşak sözlü olmaları emri¹⁹⁰ ile örnekleyen Muhibbî, padişahın sert sözlü olması durumunda vezirin yumuşak sözlü olması gerektiğini ifade eder. Sözündeki yumuşaklığın yanında vezirin padişaha minnet etmemesi gerektiğini belirten Muhibbî vezirin padişaha yaptığı iyilikleri dile getirmemesi gerektiğini ifade eder.¹⁹¹

Muhibbî'nin vezirlerin bilmeleri gereken usûl ve erkân'a dair önemli gördüğü bir diğer husus vezirin kendinden önceki vezirlerin ahlâkını ve âdetlerini devam ettirmeleridir.¹⁹²

(3) Diplomasiyi ve Askere Nasıl Davranılacağını Bilme

Bir devletin diğer devletlerle ilişkisinde savaş ve barış süreçleri oldukça önem taşımakta, bu bağlamda barışın korunması açısından diplomasiyi bilmesi, şâyet savaş söz konusu olursa askerin durumunun bilinmesi ehemmiyet arz etmektedir. Bir hükümdara tavsiye edilen daima barıştan yana olması, yaptığı işler acziyet olarak kabul edilmediği sürece düşmanlarının kalbini kazanmaya çalışmasıdır. Hükümdar savaşı en son çare olarak düşünmeli, barışı korumak için her türlü çareye başvurmalıdır.¹⁹³

Meselelerin barış yolu ile çözülemeyip savaş durumuna çıkmasında da bir yöneticinin askerle olan ilişkileri önem kazanmaktadır. Yöneticinin askerle olan ilişkilerinde yöneticiye askerle iyi bir münasebet kurması tavsiye edilmekte, şâyet asker savaşta başarısız olursa onları cezalandırmak için acele etmemesi gerektiği belirtilmektedir.¹⁹⁴

Muhibbî'nin yönetici-asker münasebetlerine dair söyledikleri içinde, devlet idarecisinin cömert olması gerektiği dikkat çekmektedir. Muhibbî'ye göre bir

¹⁹⁰ Kur'an, 20/44.

¹⁹¹ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 97a.

¹⁹² Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 98b.

¹⁹³ Taşköprizâde, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Adudiyye*, s. 246-247.

¹⁹⁴ İbn Fîrûz, *Gurretu'l-beyzâ*, vr. 75a.

yöneticinin askere cömert davranması halinde askerin nezdinde değerinin artacağını ve gönül hoşnutluğu ile kendisinin hizmetinde bulunacaklarını, hatta ölüme gideceklerini belirtmektedir.¹⁹⁵

Muhibbî bir yöneticinin cömert olmakla birlikte askerin ihtiyaçlarını karşılaması gerektiğini de önemsemektedir. Asker-yönetici ilişkilerini vezir özelinde ele alan Muhibbî vezirin her bir askerin ihtiyacını bilmesi, kullandığı savaş aletleri ile askerleri imtihan etmesi, onlara yumuşak söz söyleyip iltifat etmesi gerektiğini ifade eder. Diğer taraftan siyaset düşünürlerinin diplomasi ile ilgili geleneksel tavrını sürdüren Muhibbî, bir işin savaş olmadan ve sertlik gösterilmeden halledilmesi gerektiğini düşünür. Bu bağlamda harpsiz bir şekilde halledilen işin hayırlı olduğuna dikkat çeker.¹⁹⁶

Barış ile halledilmeyip savaş söz konusu olursa bu durumda Muhibbî galibiyet için bir vezirin askerini iyi tanımasının şart olduğunu düşünür. Yanındaki askerleri iyi tanıyamayan, hangi askerin hangi işte maharet sahibi olduğunu bilmeyen bir yönetici onlardan istifade edemeyecektir. Öyle ki bir vezir her askerini adıyla, atıyla, haseb ve nesebiyle, kimlerle arkadaşlık yaptığıyla, sanatı ve ahlakıyla bilmesi gerekmektedir.¹⁹⁷

(4) Zâhirî Sebeplere İtibar Etme

Devlet yönetimini doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilendiren her bir hususun kendisine ait bir âdâbı ve gerçekleştirilmesini mümkün kılan şartları olduğu aşîkârdır. Nitekim siyâsetnâme müellifleri eski yöneticilere sürekli atıflar yaparak bir anlamda işlerin gerektirdiği şartlara ve bu şartlara riâyet etmedeki hassasiyetin ortaya çıkardığı sonuçlara işaret etmektedirler.

Muhibbî'nin siyaset ile ilgili yaklaşımlarında yöneticilerin, işlerin gerektirdiği sebeplere önem göstermeleri gerekliliğine özel bir vurgu yapıldığını görmek mümkündür. “Her emr esbâb-ı zâhiresine merbût ve şerâitine menûtdur”¹⁹⁸ diyen

¹⁹⁵ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 100b.

¹⁹⁶ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 97b-98a.

¹⁹⁷ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 106a-106b.

¹⁹⁸ Muhibbî, *Düstûru'l-vüzerâ*, vr. 122a.

Muhibbî, devlet işlerinde başarı için her işte gerekli olan sebeplere riâyet edilmesi gerektiğinin üzerinde önemle durmaktadır. Sebeplere riayet konusunda İskender ve Mervan b. Muhammed'den örnekler getiren Muhibbî bu hükümdarların sahip oldukları başarıyı işlerin zahir sebeplerine riâyet etmelerinden kaynaklandığını ifade eder. Savaşın ve tartışmaların kendisine mahsus bir esbabı olduğunu ve riayet edilmesi halinde işlerin tertip üzere olacağını belirten Muhibbî bu düşüncesini şu sözlerle açıklar:

Hak Subhânehu ve Te'âlâ eşyâda havâs ve menâfî' komuşdur ki ol eşyâyı isti'mâl olunup ve 'ameline iştigâl olundukda ol havâs müterettib olur ve nice fâideler kılır.¹⁹⁹

Zâhirî sebeplere ve şartlara peygamberlerin dahi riâyet ettiğini vurgulayan Muhibbî, Allah Teâlâ'nın iradesinin işin gerektirdiği şartların kusursuz bir şekilde tamamlanmış olmasına taalluk ettiğini ifade eder. Bununla birlikte Muhibbî, şâyet Allah Teâlâ'nın iradesi o işin olması yönünde değilse hangi tılsıma başvurulursa vurulsun bunun bir netice getirmeyeceğini vurgular.²⁰⁰

¹⁹⁹ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 122a-122b.

²⁰⁰ Muhibbî, **Düstûru'l-vüzerâ**, vr. 122b-123a.

SONUÇ

Siyaset alanı üzerine eser vermiş olan İslam mütefekkirlerinin oluşturduğu büyük müktesebat içerisinde siyaseti, devlet yönetimi ile ilgili tecrübelerin birikimi olarak gören siyâsetnâme geleneğinin önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu geleneğin seçkin örneklerinden birisi de Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk** adlı eseridir.

Nasîhatü'l-mülûk'un Gazzâlî'ye aidiyeti ve eserin kime ithaf edildiği ile ilgili çeşitli tartışmaları olduğu görülmektedir. Bu tartışmalar içerisinde eserin temhid ve ilk iki bölümünün arkasından gelmekte olan yedi babın esere ilave edildiği iddiası, konuyla ilgili araştırmacılar tarafından büyük oranda kabul edilmektedir. Her ne kadar söz konusu yedi babın seçilen konuların muhtevası ve işleniş disiplini bakımından önceki temhid ve iki bölümden belirli farklılıkları bulunsa da, sonraki dönemlerde **Nasîhatü'l-mülûk**'un bir cüzü olarak kabul edildiği açıktır.

Nasîhatü'l-mülûk ile ilgili bir başka tartışmalı mesele eserin kime ithaf edildiği hakkındadır. Eserin yazılış hikâyesi ile ilgili rivayetlere baktığımızda **Nasîhatü'l-mülûk**'un Selçuklu Sultanı Sencer'in isteği ile ve ona ithaf edilerek yazıldığını görmekteyiz. Bununla beraber eseri Arapça'ya tercüme etmiş olan Ali b. Mübarek b. Mevhûb eserin Sultan Melikşah'a ithafen yazıldığını kaydetmiştir. Bu tarihten sonraki el yazmalarında da eserin Sultan Melikşah için kaleme alındığı ifade edilmektedir.

İsmi ile uyumlu olacak biçimde bir nasihatler manzûmesi olan **Nasîhatü'l-mülûk** sultana adaleti tavsiye etmekte, adaletin hem bu dünyada hem de ahirette kazandıracağı hususlara temas etmektedir. Bu yönüyle yönetimin evrensel diyebileceğimiz ilkelerini ele almış olan **Nasîhatü'l-mülûk**'un sonraki dönemlerde farklı dillere tercüme edildiği görülmektedir. İlk olarak Arapça'ya tercüme edilmiş olan eserin söz konusu bu Arapça nüshası daha farklı dillere yapılan tercümelere de kaynaklık etmiştir. Bu yönüyle Arapça nüshanın Farsça orjinalinden daha fazla tanındığı ve şöhret bulduğu anlaşılmaktadır.

Arapça'nın dışında Osmanlı Türkçe'si, çağdaş Türkçe ve İngilizce'ye tercüme edilmiş olan eserin, eldeki araştırmaların sonucu dikkate alındığında Gazzâlî'nin

Osmanlı Türkçe'sine en fazla tercüme edilen eseri olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Onüç ayrı tercümesi bulunan **Nasîhatü'l-mülûk**'un dört tercümesinin kime ait olduğu bilinmemektedir. Diğer tercümelerinse Abdussamed b. Seydî, Ahmed b. Muallimzâde, Âşık Çelebi, Vücûdî Mehmed b. Abdülaziz, Abdülcélil b. Molla Cemil, Hacı Mahmud Efendi, Ahmed b. Halîl ve Seyyid Mehmed Lütfî'ye ait olduğu tespit edilmiştir. Bunların yanında bir başka tercüme, tezimizde incelediğimiz Alâî b. Muhibbî'ye ait olan **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'tur.

Gayesi devleti idare edenlere, idare sanatı üzerinde öğütler vermek ve tavsiyelerde bulunmak olan siyâsetnâme geleneği Osmanlı'da da devam etmiş ve gerek tercüme, gerekse telif üzerinden birçok müellifi ortaya çıkarmıştır. Hatta devletin sınırlarının genişlediği ve yeni problemlerin imparatorluk bünyesinde tartışılmaya başlandığı XVI. yüzyılda siyasetnamelerin sayısının arttığı ve ıslahatname gibi yeni bir tarz siyasetname yazımına zemin hazırladığı gözlemlenmektedir.

Eserini incelediğimiz Alâî b. Muhibbî sözünü ettiğimiz XVI. yüzyılda yaşamıştır. Doğum ve ölüm bilgisine ulaşamamakla birlikte nisbesinden hareketle Şirâz'lı olduğunu düşündüğümüz Muhibbî, siyâsetnâme geleneği içinde “siyâsetnâme müellifi” olarak görülmesi gereken bir kimliğe sahiptir. Tercüme ettiği **Nasîhatü'l-mülûk**'un dışında, vezirlere dönük olarak **Düstûru'l-vüzerâ** isimli başka bir siyâsetnâme telif etmiş olan Muhibbî, **Nasîhatü'l-mülûk**'u da birebir tercüme etmekle yetinmemiş, yer yer şerhlerde ve önemli ilavelerde bulunmuştur. Yapmış olduğu ilavelerde döneminin siyasî koşullarının izleri görülmektedir.

Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk'un ilk olarak hangi tarihte kaleme alındığı ile ilgili bir kayda rastlanılmamaktadır. Bununla beraber eserin Nuruosmaniye 2256 numaralı nüshasında Kanûnî Sultan Süleyman'ın maktul şehzadesi Bayezid'in lalası Sinan Bey'in adı geçmektedir. Eserin Pertevniyal 1011 numaralı müellif nüshasında ise Sinan Bey yerine II. Selim'in adı geçtiği, eserin dibâcesinde tarih olarak da hicrî 966 (1559) yılının kaydedildiği görülmektedir. Bu durum, eserin ilk önce şehzade Bayezid için kaleme alındığını, ancak daha sonra yeniden düzenlenerek II. Selim'e sunulduğunu düşündürmektedir. Bu iki nüsha dışında on nüshası daha tespit edilen eserin nüshalarından dört tanesi Süleymaniye

kütüphanesinde, üçü Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesinde, biri İstanbul Nadir Eserler Kütüphanesinde diğer ikisi ise Almanya Milli Kütüphanede bulunmaktadır.

Tercümesinde her zaman ilgilisi için böyle bir eser telif etme isteğini zikretmiş olan Muhibbî, Gazzâlî'ye ait **Nasîhatü'l-mülûk**'u gördükten sonra bu eseri Türkçe'ye tercüme etmeye karar verdiğini anlatmaktadır. Tercümesinde sadece çeviri yapmakla yetinmediğini gördüğümüz Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un akaid bölümünü şerh etmiştir. İlgili bölümde Gazzâlî'nin ifadelerini cümle cümle ele alan Muhibbî'nin ilk önce **Nasîhatü'l-mülûk**'ta geçen Arapça ifadeye yer vererek bunun tercümesini sunduğu, ardından şerhini yaptığı görülmektedir. Muhibbî'nin akait bölümü üzerinde etraflı bir şekilde durması, XVI. yüzyılda İran'dan yükselen şii tehditi dikkate aldığını göstermektedir.

Muhibbî **Nasîhatü'l-mülûk**'un birinci babına “meliklerin nesebi, siyeri ve tarihlerinin zikredilmesi” adıyla uzunca bir tarih bölümü eklemiştir. Bu bölümde Hz. Âdem'den İslam ordularının İran'ı fethettikleri zamana kadar geçen süre içerisinde İran tarihinden ve hükümdarlarından bahseden Muhibbî, İskender kıssasında Aristoteles ile İskender arasındaki, ayrıca İskender'in Hint hükümdarı ile aralarındaki yazışmalara tafsilatlı bir şekilde değinmiş ve bu değinilerinde belli ilimlerin tanıtımını yapmış, belli eserlerden de kısmî tercümelerde bulunmuştur. Diğer taraftan Muhibbî ele aldığı her bir hükümdarın saltanat süresine, adil ya da zalim olduğuna ve ölümünün arkasından halkın kendisini nasıl andığına ilişkin bilgileri mutlaka zikretmektedir. Bir yönüyle Muhibbî tarih zincirinin halkalarında artık Osmanlı sultanlarının bulunduğu ve dünyayı idare etme hakkına sahip olduğunu kabul ettiği Osmanlı sultanlarının nasıl bir tarihsel mirası devraldıklarını göstermektedir.

Nasîhatü'l-mülûk'un diğer bablarında da yer yer eklemelerde bulunan Muhibbî'nin bu eklemelerinde belli eserleri kaynak olarak aldığı görülmektedir. Bu eserlerden bazılarının kısmî tercümelerini nakleden Muhibbî, belli eserlerden nakiller yapmış, belli eserlerinse sadece ismini zikretmiştir. Muhibbî'nin yapmış olduğu eklemelerin içerisinde âyet ve hadislerin, belli kişilere yapılan atıfların, belli ilimlerin tanıtımlarının ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsça dillerinde şiirlerin ve hikmetli sözlerin yer aldığı görülmektedir.

Akaid bölümünde yer verdiği âyetleri ilgili konuda Ehl-i sünnetin görüşünü

izah etmek, konu hakkında görüş bildirenlerin delillerini incelemek, Ehl-i sünnet muhaliflerine cevap vermek, Gazzâlî'nin sözlerini teyit etmek ve ilave ettiği tarihsel bilgileri delillendirmek amacıyla seçtiğini gördüğümüz Muhibbî'nin, hadisleri de benzer şekilde Gazzâlî'yi teyid etmek maksadıyla zikrettiği anlaşılmaktadır. Eserinde peygamberler, İslâm tarihinin büyük şahsiyetleri ve İslam dışı bilge ve hükümdarlara atıf yapan Muhibbî hükümdarın yönetiminde faydalanacağını düşündüğü felsefe, firâset ve kıyâfet, avuç içi ilmi, (ilm-i keff) kürek kemiği ilmi, (ilm-i ketef) el ilmi, (ilm-i yed) ve galip-mağlûp ilmi gibi ilimlerin tanımına da yer ayırmaktadır. Yine eserine ilave ettiği şiir ve hikmetli sözlerin **Nasîhatü'l-mülûk**'taki ifadeleri izah maksadıyla eklendiği görülmektedir.

Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'a yapmış olduğu şerhler ve ilaveler, ayrıca vezirler için kaleme aldığı **Düstûru'l-vüzerâ** adlı eser birlikte ele alındığında, döneminin önemli siyâsetnâmelerinin çizgisinde bir siyâset düşüncesine sahip olduğu görülmektedir. Adalet, meşveret, ehliyet ve merhameti yönetimin ilkeleri olarak kabul eden Muhibbî; devletin istikrarını ve zeval bulmamasını adalet ilkesinde, yönetimin doğru bir şekilde gerçekleştirilebilmesini meşveret ilkesinde, devletin mevcudiyetinin sağlamlığını ehliyet ilkesinde, halkın sultan başta olmak üzere yöneticilere karşı sevgi ve hürmet duymasını ise merhamet ilkesinde görmektedir.

Kimi yerde padişah, kimi yerde sultan ismini zikreden Muhibbî yönetimin unsurları olarak devletin zirvesindeki hükümdarı, bu hükümdarın vezirini ve kâtipleri zikretmektedir. Muhibbî, yukarıda temas ettiğimiz ilkeler üzerine yönetimi gerçekleştirmek durumunda olan bu kimseler içinde hükümdarın adaleti sağlamaktan sorumlu başkîşi, veziri hükümdarın yükünü çeken ve ülkede sükûnu sağlamaktan sorumlu olan kişi, kâtipleri ise devletin sırlarını koruyan kişiler olarak tavsif etmektedir.

Muhibbî yönetimin ilkeleri doğrultusunda yönetimi gerçekleştirecek yöneticilerin belirli özelliklerinin bulunması gerektiğine dikkat çekmektedir. Muhibbî'nin dikkat çektiği bu özelliklerin; yöneticide bulunması gereken mizac özellikleri, ilmî özellikler ve siyasî özellikler olmak üzere üç ana hususta toplandığı görülmektedir.

Sabırlı olma, cömert olma, gariplere sahip çıkma ve düşmana karşı mânevî

hazırlık içinde olma gibi hususları yöneticinin sahip olması gereken mizac özellikleri olarak zikreden Muhibbî, yöneticinin âlimlerle sohbetinde devamlı olmasını, akaid, tarih ve firâset ilmi gibi ilimleri de biliyor olmasını kendisinde bulunması gereken ilmî özelliklerden saymaktadır. Bunların yanında yöneticinin yönetimi ile ilgili siyâsî özelliklere de değinen Muhibbî, sır saklama, usûl ve erkân bilme, diplomasiyi ve askere nasıl davranılacağını bilme, ayrıca zâhirî sebeplere itibar etmeyi bu özellikler olarak belirtmektedir.

Yapmış olduğumuz çalışmada **Nasîhatü'l-mülûk**'u incelememiz, bundan sonra Muhibbî'nin ilgili eserin tercümesi olan **Netîcetü's-sülûk fî terceme-i nasîhati'l-mülûk**'u çeşitli açılardan ele almamız ve yine Muhibbî'nin diğer siyâsetnâmesi **Düstûru'l-vüzerâ**'yı göz önünde bulundurarak siyâset düşüncesini belirlemeye çalışmamız, Muhibbî'de belli başlı hususların öne çıktığını göstermektedir. Bu hususların başında Muhibbî'nin İran'daki şii tehdidi göz önünde bulundurduğu ve buna bağlı olarak **Nasîhatü'l-mülûk**'un akait bölümünün geniş bir şekilde şerhini yapmış olması gelmektedir.

İkinci önemli husus, Muhibbî'nin Osmanlıların dünyaya hâkimiyeti rolü çerçevesinde geçmiş kadim devletlerin mirasını devralmış olduğunu kabul ederek yapmış olduğu **Nasîhatü'l-mülûk** tercümesine uzunca bir tarih bölümü eklemiş olmasıdır. Zikrettiğimiz bu iki husus dışında Muhibbî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'un kâtiplerle ilgili bölümüne geniş ilavelerde bulunmuş olması da, XVI. yüzyılda devletin meselelerinin çeşitlenmesi ve kâtiplik mesleğinin önem kazanmış olması ile izah edilebilir.

Bu hususların neticesinde Muhibbî'nin **Netîcetü's-sülûk**'ta ve **Düstûru'l-vüzerâ**'da, hem Gazzâlî'nin **Nasîhatü'l-mülûk**'ta ortaya koyduğu ana çizgilere hem de döneminin siyâset anlayışına bağlı kalmakla birlikte, bu anlayışı döneminin güncel gelişme ve problemlerine bağlı olarak zenginleştirdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

ACAR, Abdurrahmân: “İmam Gazzâlî ve Selçuklular”, **900. Vefat Yılında Uluslararası Gazzâlî Sempozyumu**, Ed. İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV, s. 91-105.

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin: “Siyâsetnâme”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 304-306.

AFYONCU, Erhan, AHISKALI, Recep: “Kâtip (Osmanlı Dönemi)”, **DİA**, C:XXV, 2002, s. 53-55.

AKHİSÂRÎ, Hasan Kâfî: “Âlemin Düzenini Sağlayan Sebeplerin Temelleri”, **Osmanlı Felsefesi, Seçme Metinler**, Haz. Ömer Mahir Alper, İstanbul, Klasik Yayınları, 2015, s. 309-330.

ALPER, Ömer Mahir: **İbn Sînâ**, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.

ALTAŞ, Eşref: “Hikemiyât Literatürü ve Ahlâk”, **İslam Ahlâk Literatürü**, Ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayıncılık, 2016, s. 103-138.

ARICI, Mustakim: “Ahlâk Neyi Bilmektir? Bir İlim Olarak Ahlâk”, **İslam Ahlâk Literatürü**, Ed. Ömer Türker, Kübra Bilgin Tiryaki, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayıncılık, 2016, s. 43-78.

_____ **İnsan ve Toplum: Taşköprizâde’nin Ahlâk ve Siyaset Düşüncesi**, Ankara, İlem Kitaplığı, Nobel Yayınları, 2016.

AVCI, Casim: “Nasîhatü’l-mülûk”, **DİA**, C:XXXII, 2006, s. 411.

AYVERDİ, İlhan: **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, I-III, İstanbul, Kubbealtı Yayınları, 2011.

Mütercim Âsım Efendi: **El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît**, I-VI, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, TYEKBY, 2014.

BAĞDATLI, İsmail Paşa: **Hediyetü'l-Ârifîn**, I-II, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1951.

BEDEVÎ, Abdurrahman: **el-Usûlü'l-Yunâniyye li'n-Nazariyyati's-Siyâsiyye fî'l-İslâm**, Kahire, Merkez Abdurrahman Bedevî li'l-İbdâ, 2011.

_____ **Müellefâtü'l-Gazzâlî**, Kuveyt, Vekaletü'l-Matbuat, 1977.

BEYZÂVÎ, Ömer b. Muhammed: **Envarü't-Tenzîl ve Esrarü't-Te'vil**, I-II, İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye, 1886.

CEBECİ, Suat: “Yazı Dili ve İletişim Bağlamında Gazzâlî'nin Üslubu”, **Diyanet İlmi Dergi**, C:XLVII, S:3, 2011, s. 135-146.

CRONE, Patricia: Did Al- Ghazâlî Write a Mirror For Princes”, **Jarusalem Studies in Arabic and İslâm**, Jarussalem The Magnis Press, The Hebrew University, S:9, 1987, s. 167-191.

CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif: **Kitâbu't-Ta'rifât**, Mısır, el-Matba'atü'l-Hayriye, h. 1306.

_____ **Ta'rifât, Tasavvuf İstilahları**, Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, Haz. Abdulrahman Acer, İstanbul, Litera Yayınları, 2014.

ÇAĞBAYIR, Yaşar: **Ötüken Türkçe Sözlük**, I-VI, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2007.

ÇAĞRICI, Mustafa: “Adalet (Ahlâk)”, **DİA**, C:I, 1988, s. 341-343.

_____ “Gazzâlî”, **DİA**, C:XIII, 1996, s. 489-505.

ÇAKIR, Müjgan: **Öğütler Kitabı, Râhatü'l-İnsân ve Zafer-Nâme Metinleri**, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015.

ÇELEBİ, Kâtip: **Keşfü'z-Zunûn An Esmâi'l-Kütübi ve'l-Fünûn**, I-II, thk. Mahammed Şerafeddin Yaltkaya, Kilisli Rıfat Bilge, Beyrut (tıpkıbasım), Maarif Matbaası, 1941.

ÇOLAK, Orhan M.: “İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyâsetnâmeler Bibliyografyası”, **TALİD**, C:I, S:2, 2003, s. 339-378.

ÇUBUKÇU, İbrahim Agâh: “Gazzâlî ve Siyaset”, **AÜİFD**, C:IX, 1961, s. 121-130.

DEMİRLİ, Ekrem: “Gazzâlî ve Tasavvuf”, **Gazzâlî Konuşmaları**, Haz. Cüneyt Kaya, İstanbul, Küre Yayınları, 2012, s. 253-291.

DOKUZLU, Emrah: “Alâî b. Muhibbî eş-Şîrâzî'nin Düstûru'l-Vüzerâ İsimli Siyâsetnâmesinin Metin Tahlili”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2012.

EMECEN, Feridun: “Korkut Şehzade”, **DİA**, C:XXVI, 2002, s. 205-207.

ERKAN, Mustafa: “Câmasbnâme”, **DİA**, C:VII, 1993, s. 43-45.

FAZLIOĞLU, İhsan: “Osmanlı Düşünce Geleneğinde Siyasi Metin Olarak Kelam Kitapları”, **TALİD**, C:I, S:2, 2003, s.379-398.

GAZZÂLÎ: **Counsel for Kings**, Çev. F. R. C Bagley, New York Toronto, London Oxford University Press, 1964.

_____ **Devlet Başkanlarına**, Çev. Osman Şekerci, İstanbul, Sinan Yayınevi 1969.

_____ **İmam Gazzâlî'den Yönetim Sırları**, Çev. İbrahim Doğu, İstanbul, Çelik Yayınevi 2014.

_____ **İtikadda Orta Yol, El-İktisâd fi'l-i'tikâd**, Çev. Osman Demir, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.

_____ **Nasîhatü'l-Mülûk**, tsh. Celâleddin Hümayi, Tahran, Müessese-i Neşr-i Huma, 1367.

_____ **et-Tibrü'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mülûk**, Haz. Ahmed Şemseddin, Beyrut, Daru'l Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

_____ **Yöneticilere Altın Öğütler**, Çev. Hüseyin Okur, İstanbul, Semerkant Yayınevi, 2013.

_____ **Yöneticilere Tavsiyeler**, Çev. Osman Arpaçukuru, İstanbul, İlke Yayıncılık, 2012.

GÖRGÜN, Tahsin: "Osmanlı'da Nizâm-ı Alem Fikri ve Kaynakları Üzerine Bazı Notlar", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C:XIII, S:2, 2000, s. 180-188.

Gy. Hazai: "Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe", **Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, Tebliğler**, Der. Hidayet Yavuz Nuhoglu, İstanbul, IRCICA, 2001, s. 213-219.

GRİFFEL, Frank: **Gazzâlî'nin Felsefî Kelâmı**, Çev. İbrahim Halil Üçer, Muhammed Fatih Kılıç, İstanbul, Klasik Yayınları, 2012.

_____ "Yazeed Said, Ghazâlî's Politics in Context", **Nazariyat**, C:II, S:3, 2015, s. 171-175.

HEMEDÂNÎ, Seyyid Ali: **Zahîretü'l-Mülûk, Hadisler Işığında Yönetim İlkeleri Yönetici Nitelikleri**, Çev. Hüseyin b. Hüseyin, Haz. Necdet Yılmaz, İstanbul, Dâru'lhadis, 2003.

HIZLI, Mefail: “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, **UÜİFD**, C:XVII, S:1, 2008, 25-46.

İbn Fîrûz, **Gurretü'l-beyzâ**, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 553.

İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-Âyân**, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Darus's-sadr, 1978.

İbn Kuteybe: **Ma'ârif**, nşr. Servet Ukkâşe, Kahire, Daru'l-Me'arif, ty.

İbn Sînâ: **İşaretler ve Tenbihler**, Çev. Ali Durusoy, v.d., İstanbul, Litera Yayıncılık, 2005.

İbn Tağrıberdî, **Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûk-i Mısır ve'l-Kâhire**, I-XVI, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Teymiyye, **es-Siyâsetü's-Şer'iyye**, Çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1985.

İNALCIK, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ: 1300-1600**, Çev. Ruşen Sezer, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1995.

_____ “Padişah”, **DİA**, C:XXXIV, 2007, s. 140-143.

KAHRAMAN, Ahmet: “Ahlâk-ı Alâî”, **DİA**, C:II, 1989.

KARA, İsmail: **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2011.

KARABULUT, Ali Rıza, TURAN, Ahmet: **Dünya Kütüphanelerinde Mevcut İslâm Kültür Tarihi ile İlgili Eserler Ansiklopedisi**, I-III, Kayseri, Mektebe Yayınları, t.y.

KARLIĞA, H. Bekir: “Gazzâlî (Eserleri)”, **DİA**, C:XIII, 1996, s. 518-530.

KAVAK, Özgür: “İki Âlim, İki Halife Adayı: Cüveynî’nin Nizâmülmülk’ü, Gazzâlî’nin Müstazhir’i”, **Divan**, C:XVI, S:31, 2011/2, s. 35-66.

KAYA, Mahmut: “Aristo”, **DİA**, C:III, 1991, s. 375-378.

KEHHALE, Ömer Rıza: **Mu‘cemü’l-Müellifin**, Beyrut, Mektebetü’l Müsenna, ty., C:VII, s.204.

KHISMATULIN, Alexey: “Müslüman Ortaçağda Edebi Bir Sahtecilik: Gazzâlî’nin Nasîhatü’l-Mülûk’unun İkinci Kısımının Orjinalitesi Meselesi Hakkında Yeni Deliller”, **Vefatının 900. Yılında Gazzâlî Sempozyumu**, Ed. İlyas Çelebi, İstanbul, İFAV, 2012, s. 493-503.

KILIÇ, Mahmut Erol: **Sûfî ve Şiir: Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2011.

KORKMAZ, Fahrettin: **Gazzâlî’de Devlet**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

KÖMBE, İlker: “Adalet Dairesinin Teşekkülü ve Temel Kavramları”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2014.

_____ “Bir Devletin İki Farklı Döneminde Aynı Eserin İki Âlim Tarafından Farklı Şekilde Okunuşu ve Adalet Dairesi Kavramı” **Kutadgubilig**, S:24, 2013, s. 283-303.

KÖSE, Hızır Murat: “Siyaset”, **DİA**, C:XXXVII, 2009, s. 294-299.

KURTÜBÎ, Ebû Abdullah Muhammed: **el-Câmi li-Ahkâmi'l-kurân**, I-XX, tsh. Hişam Semîr el-Buharî, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

KURTULUŞ, Rıza: “Merzübânnâme”, **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 257-258.

KUTLUER, İlhan: “Nizam”, **DİA**, C:XXXIII, 2007, s. 173-175.

LAMBTON, Ann K. S.: “Gazzâlî'nin Nasîhatü'l-mülûk'unda Saltanat Teorisi”, **MTAD**, C:I, S:II, 2014, s. 209-220.

LEVEND, Agâh Sırrı: “Siyasetnâmeler”, **TDAY Belleten**, Ankara, 1962, s. 167-194.

_____ “Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız”, **TDAY Belleten**, Ankara, 1963, s. 89-115.

MARDİNÎ, Yusuf es-Sıdkî: **Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, C:I-VI, Haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul, TYEBY, 2015.

MENGİ, Mine: “Kıyâfetnâme”, **DİA**, C:XXV, 2002, s. 513-514.

MES'ÛDÎ, Ebî'l-Hasan b. Ali: **Mürûcü'z-Zeheb ve Me'dinü'l-Cevher**, I-IV, thk. Kemal Hasan Mer'î, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

OKUMUŞ, Ejder: “Osmanlılarda Siyasal Bir Kurum Olarak Adalet Dairesi”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, S:5, Mart 2005, s. 45-51.

ÖZ, Mehmet: “Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler”, **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, C:XII, S:1, 1999, s. 27-33.

ÖZAYDIN, Abdülkerim: “Melikşâh” **DİA**, C:XXIX, 2004, s. 54-57.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi: “Vezir”, **DİA**, C: XLIII, 2008, s. 79-82.

ÖZKAN, İslam: “Gazzâlî’de Siyaset Felsefesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, Marmara Üniversitesi, 2010.

ÖZTÜRK, Özkan: **Tasavvuf ve Siyaset: Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Tasavvufun Tezahürleri**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2015.

PAKER, Saliha: “Tercüme, Te’lîf ve Özgünlük Meselesi”, **Metnin Halleri: Osmanlı’da Telif, Tercüme ve Şerh**, Haz. Hatice Aynur v.d., İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 36-71.

SERİN, Muhittin: “Yâkut el-Müsta‘simî”, **DİA**, C:XLIII, 2013, s. 291-293.

SOLMAZ, Süleyman: **Ahdî ve Gülşen-i Şu‘arâ’sı**, Ankara, AKM Yayınları, 2005.

ŞAHİN Kaya: **Kanûnî Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celâlzâde Mustafa ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Dünyası**, Çev. Ahmet Tunç Şen, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2014.

ŞEKER, Kenan: “Gazzâlî’de Siyaset Düşüncesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, Fırat Üniversitesi, 2008.

ŞENSOY, Sedat: “Şerh”, **DİA**, C:XXXVIII, 2010, s. 555-558.

ŞÎRÂZÎ, Alâî b. Muhibbî: **Düstûru’l-Vüzerâ**, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu 788/2.

_____ **Es’ile ve Ecvibe-i Tefâsir ve Ahâdis Risalesi**, Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye 110.

_____ **Hâşiye alâ Dibâceti’l-Âfiye**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887.

_____ **Hâşiye alâ Tefsîr-i Sûreti’l-Fâtîha li’l-Beyzâvi**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 1102.

_____ **Lübbü's-Siyer li-Ahvali Seyyidi'l-Beşer**, Mevlana 89.

_____ **Mevâhibü'l-Fettâh fi İstimdâdi'l-Eşbâh min Kemalâtî'l-Ervâh**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi 3467.

_____ **Mevâkıfu'l-Gâyât fi Esrâri'r-Riyâzât**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 877.

_____ **Mevâhibü'r-Rahmân fi İ'rabi'l-Cüz'i'l-Âher mine'l-Kur'an**, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed 16.

_____ **Neticetü's-Sülûk fi Terceme-i Nasîhati'l-Mülûk**, Süleymaniye Ktp. Pertevniyal 1011.

_____ **Risâle fi İsbâtî'l-Bâri Teâlâ**, Süleymaniye Ktp., Halet Efendi 239.

_____ **Risâle fi Meânî Esmi'llahi'l-Hüsnâ**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887.

_____ **Ta'lika alâ Tefsîri'l-Kâdî**, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa 249.

_____ **Tefsir-u Suret-i Leyleti'l-Kadr**, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi 887.

ŞÎRÂZÎ, Sâdî: **Bostan ve Gülistan**, Çev. Kilisli Rıfat Bilge, İstanbul, Can Kitabevi, 1968.

ŞÎRVÂNÎ, Harun Han: **İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar**, Çev. Kemal Kuşçu, Ankara, Nur Yayınları, 1965.

TABERÎ, Muhammed b. Cerir: **Târîh-i Taberî, Târîhi'r-Rusulve'l-Mülûk**, I-XI, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Mısır, Dâru'l-maarif, ty.

TAHİR, Bursalı Mehmet: **Ahlâk Kitaplarımız**, İstanbul, Necm-i İstikbal Matbaası, h. 1325 (m. 1907).

TAŞKÖPRİZÂDE, Ahmed Efendi: **Şerhu'l-Ahlâki'l-Adûdiyye**, thk. Erdem İçöz, Mustakim Arıcı, Çev. Mustakim Arıcı, İstanbul, TYEKBY, 2014.

_____ **Ahlâk ve Siyaset Risaleleri**, Çev. ve thk. Mustakim Arıcı, İstanbul, İlem, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstev, 2016

TEFTÂZÂNÎ, Mes'ud b. Ömer: **Şerhu Akaidi'n-Nesefî Me'ahâşiye**, Mektebetü'l-Medeniyye, 2009.

_____ **Kelam İlmi ve İslâm Akâidi, Şerhu'l-akâid**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergah Yayınları.

TURAN, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969.

UĞUR, Ahmet: **Osmanlı Siyâsetnâmeleri**, İstanbul, MEB Yayınları, 2001.

ULUDAĞ, Süleyman: "Fîrâset", **DİA**, C:XIII, 1996, s. 116-117.

ÜNLÜ, Osman: Klasik Türk Edebiyatında Edebî Şerhlerin Yazılış Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler", **Metnin Halleri, Osmanlı'da Telif: Tercüme ve Şerh**, Haz. Hatice Aynur v.d., İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, s. 147-167.

YALTKAYA, M. Şerafeddin: "Sencer ve Gazzâlî", **Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası**, Yıl.1, S:1, Teşrin-i Sani 1925, s. 39-57.

YAVUZ, Kemal: "Şeyhoğlu", **DİA**, C:XXXIX, 2010, s. 88-89.

YAZAR, Sadık: “Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2011.

_____ “Gazzâlî’nin XIII-XIX. Yüzyıllar Arasında Batı Türkçesinde Tercüme Edilen Eserleri”, **Dîvan**, C:XVI, S:31, 2011/2, s. 67-156.

YAZICI, Tahsin: “Hümâi Celâleddin”, **DîA**, C:XVIII, 1998, s. 478-479.

YER, Said: “Gazzâlî ve İbn Haldun’da Din-Devlet İlişkisi”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2004.

YILDIZ, Hakkı Dursun: “Abbasîler (Siyâsî Medeniyet Tarihi)”, **DîA**, C:I, 1988, s. 31-48.

_____ “Bermekîler”, **DîA**, C:V, 1992, s. 517-520.

YILMAZ, Coşkun: “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler”, **TALİD**, C:I, S:II, 2003, s. 299-338

_____ “Siyâsetnâme (Osmanlı Dönemi)”, **DîA**, C:XXXVII, 2009, s. 306-308.

YILMAZ, Hüseyin: “Osmanlı Tarihçiliğinde Tanzimat Öncesi Siyaset Düşüncesine Yaklaşımlar”, **TALİD**, C:I, S:II, 2003, s. 231-298.